

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE
Sectio : GEOGRAPHICO-HISTORICA Tom. III, Fasc. 1. Redigunt : † A. BUDAY et C. KOGUTOWICZ

INFLUENCES HONGROISES SUR LE DÉVELOPPEMENT DE LA LITTÉRATURE ET DE LA CULTURE ROUMAINES

(RÉSUMÉ)

PAR

CONSTANTIN SULICA

EDITOR:
UNIVERSITATE REGIA HUNGARICA FRANCISCO-IOSEPHINAE FUNDOQUE RÖTHERMEREIANO
ADJUVANTIBUS
SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS

S Z E G E D,
1937

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE
 Sectio GEOGRAPHICO-HISTORICA Tom. III. Fasc. 1. Redigunt: A. BUDAY et C. KOGUTOWICZ

A MAGYAR IRODALOM ÉS MŰVELŐDÉS HATÁSA A ROMÁN IRODALOM ÉS MŰVELŐDÉS FEJLŐDÉSÉRE

IRTA:

Dr. SULICA SZILÁRD

EGYETEMI KÖNYVTÁRIGAZGATÓ

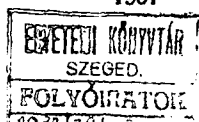
A. M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP
 TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA:

A. M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
 BARÁTAINAK EGYESÜLETE

SZEGED

1937

50279

ACTA
LITTERARUM AC SCIENTIARUM

REGIAE UNIVERSITATIS HUNGARICAE FRANCISCO-IOSEPHINAE

SECTIO

GEOGRAPHICO-HISTORICA

CURANT

Á. BUDAY — C. KOGUTOWICZ

TOM. III.

EDIT

UNIVERSITATE REGIA HUNGARICA FRANCISCO-IOSEPHINA FUNDOQUE ROTHERMEREIANO
ADIUVANTIBUS

SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

A FÖLDRAJZ ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL

SZERKESZTIK

BUDAY ÁRPÁD — KOGUTOWICZ KÁROLY

III. KÖT.

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA

AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE

SZEGED

1937.

50279

TARTALOMJEGYZÉK:

	Oldal
<i>Sulica Szilárd</i> : A magyar irodalom és művelődés hatása a román irodalom és művelődés fejlődésére	1
— — — — — Influence hongroises sur le développement de la littérature et de la culture roumaines	61
<i>Marót Károly</i> : Refrigerium	93

THEORY OF THE EARTH

The theory of the earth is a branch of geology which deals with the origin and development of the earth and its various parts. It is a science which seeks to explain the processes which have shaped the earth and its features. The theory of the earth is based on the study of the earth's history and the changes which have taken place in its structure and composition. It is a science which is constantly developing and changing as new discoveries are made and new theories are proposed.

ELŐSZÓ.

Ez a füzet lényegében nem más, mint egy készülő nagy szakmunkának vázlata, annak tartalmi ismertetése. Megjelenését tartalmának időszerűsége, s a mai viszonyok közt fokozott jelentősége indokolja. Azt, ami benne van, manapság minden öntudatos, igazságra törekvő és felelősségérzéssel bíró embernek ismernie kell. Nemcsak néhány szakembernek, hanem minél szélesebb rétegeknek. Azért maradtak ki a szakszerű jegyzetek is, hogy olvashatóságát ne nehezítsék.

Szeged, 1937. jan. végén.

A szerkesztő.

A magyar irodalom és művelődés hatása a román irodalom és művelődés fejlődésére.

I.

A románok a legkevertebb európai népek közé tartoznak. Történeti fejlődésük folyamán úgy politikai, mint művelődési szempontból hosszú és állandó idegen hatások alatt állottak. A tudományos kutatás természetesen első sorban a szomszédos országok és népek kedvező vagy kedvezőtlen befolyásának mély nyomait állapíthatja meg a román nép etnikumában, valamint lelki és szellemi élete fejlődésében. Földrajzi elhelyezésük és a görög keleti egyházhoz való makacs ragaszkodásuk a románokat a keleti művelődés és életfelfogás neveltjeivé tette.

Közvetlen szomszédjaik közül a történeti mult folyamán csak kettőnek: Lengyelországnak és Magyarországnak jutott és jutott az a szerep és feladat, hogy a románság egyoldalú keleti fejlődési menetében a nyugati civilizáció hatásait is éreztesse. Lengyelország ilyen irányú befolyásának a körülmények szűkebb határt szabtak: úgy az időtartam rövideje, mint a befolyásolt terület aránylag kisebb volta miatt. Lengyelország ugyanis jótékony művelődési hatását csak a románság kisebbik részére, a moldvai vajdaságra gyakorolhatta és itt is csak pár száz éven keresztül — leginkább a XVI. és XVII. században. Magyarország ily természetű szerepe a román néppel szemben területileg is, időbelileg is sokkal kiterjedtebb. Tudvalevőleg Magyarország egyrészt igen-igen hosszú századokon keresztül, a legújabb időkig, saját fiait és alattvalóit közé szá-

míthatta a románság jelentékeny és sok szempontból kiemelkedő töredékét; másrészt időnként, többször is kisebb-nagyobb politikai függőségben tartotta a külön állami életet élt románokat is. Innen van az, hogy a román művelődési és irodalmi mozgalmakban a 15. század végétől, a román irodalom bölcsőkorától kezdve a mai napig, úgyszólván megszakítás nélkül ki lehet mutatni Magyarország és a magyarság elvitathatatlanul nagy jelentőségű hatását.

Meg kell azonban azt is állapítanom, hogy a román ez irányú mozgalmakba a nyugati szellemet belevinni hivatott lengyel és magyar hatás román részről nem szokott egyforma megítélésben és elbírálásban részesülni. A lengyel hatás áldásos voltát a román történetírás készséggel megállapítja és elismeréssel nyugtázza. Egészen más a román kritika álláspontja Magyarországra idevonatkozó szerepével szemben. Két évtized óta több alkalommal, igen-igen sokszor hangsúlyoztam, hogy Magyarország hatása a román irodalom és kultúra fejlődésére a valóságban sokkal nagyobb volt, mint ahogyan ezt elismerik, illetőleg általában ma még ismeretes. Ezt az állítást külön-böző részletkérdésekre kiterjedő tanulmányokban igyekeztem bebizonyítani. E tanulmányoknak csak kisebbik része láthatott napvilágot; másik része pedig elsősorban a budapesti Pázmány Péter egyetemen 1927-ben és 1928-ban, továbbá a budapesti egyetem közgazdaságtudományi karán 1927-től 1936-ig és végül a szegedi egyetemen az utolsó két év alatt tartott román irodalomtörténeti előadásaim, valamint irodalmi levelezésem révén vált ismeretessé. De a román kritika és irodalomtörténet sokszor másképen igyekezett felfogni és megmagyarázni, más szemüvegen keresztül, más mértékkel kezelte és értékelte a már régebbi idő óta köztudomású tényeket is.

Ennek igazolására egyetlen példát említek fel:

Az erdélyi magyar reformáció és az erdélyi fejedelmek XVI. és XVII. századi óriási érdemeit a román nemzeti irodalom fejlődésében a román irodalomtörténészek mint a reformáció egyszerű és természetes eredményeit szokták elkönyvelni és nem mint a magyar szellem figyelemre méltó közreműködését a román nyelv és irodalom fejlesztésében. A régi és újabb román irodalom tárgyalásánál megállapítanak különböző idegen befo-

lyásokat: szláv, lengyel, görög, francia, olasz, német hatásokat. Nem említik meg azonban, hogy ezekhez hasonlóan és ezekkel párhuzamosan nagy és fontos, rendszeres magyar hatás is lépten-nyomon bebizonyítható a román irodalom termékein. Ehelyett beszélnek a vallásfelekezeti harcok jelentőségéről, a huszszitizmus, a reformáció és a katolicizmus hatásairól, amelyek köntösében szépen és ügyesen el lehet felejtetni mindazt, ami végeredményben magyar származású és Magyarország kultúrártérjesztő munkájának és feladatának javára irandó. Így az erdélyi magyar reformáció letagadhatatlan termékenyítő következményeit a román irodalomra úgy is tanítják, hogy ez a céltudatos tevékenység magyar részről nem kultúrártérjesztő és jótakaró, hanem inkább magyarosítani és beolvasztani akaró szándékból indult, amely azonban visszafelé sült el, mert a román nép e szándékból is csak a hasznosat igyekezett kihámozni.* Ezzel az inkább a napi politikai célok szolgálatába beállított felfogással nemcsak a háború előtt, hanem a háború utáni tudományos vitatkozásokban is találkozunk. Ez a magyarázat természetesen az elvitathatatlan magyar hatás nagy jelentőségét óhajtja elhomályosítani. Különböző egyesek és elszigetelt esetekben, egyes irodalmi termékeknél az immár bebizonyított kétségtelen magyar forrást elismerik, sőt az újabb időben több román szakember (Bogdan-Duică György, Drăganu Miklós) a maga részéről is teljes, széles tudományos felkészültséggel hozzájárult román művek magyar forrásainak kiderítéséhez. Az esetek sorozatos jelentkezéséből azonban általánosítani, szintetizálni, a természetes következtetéseket levonni a román kritika a múltban épúgy óvakodott, mint legújában. Pedig azt az állítást, hogy a magyar irodalom, könyv és művelődés közvetlen és közvetett, termékenyítő hatása kimutatható a román irodalom és kultúra gyermekkorában, további fejlődésében és megizmosodási időszakában a mai napig egyaránt, vagyis a XV. sz. végétől a mai napig megszakítás nélkül — a következő néhány példa is könnyen igazolhatja. De ezzel egyben azt is bizonyítani fogom, hogy a román irodalomra és művelődésre

* „A magyarosítás” ezek szerint az addigi szlávnyelvű egyházi könyvek helyett román nyelven és részben latin betűkkel írt könyveknek a románokra való „rákényszerítésével” történt. (Szerk.)

gyakorolt összes idegen hatások közül a legnagyobb, leghosszabb ideig tartó épen a magyar irodalom és művelődés jótékony termékenyítő hatása volt.

A magam részéről különös súlyt akarok fektetni a magyar-román irodalmi kapcsolatokra, már csak azért is, mert az irodalom tekinthető a nép műveltsége legmagasabb fokú megnyilvánulásának, legkitűnőbb fokmérőjének. Mielőtt azonban a magyar irodalomnak a román irodalomra gyakorolt ezt a hatalmas és megszakítás nélküli hatását bizonyító részletkérdések vázlatos ismertetésébe kezdenék, meg kell röviden emlékeznem még két szempontról, amelyek habár ma már nem épen ismeretlenek, mégsem részesülnek kellő figyelemben sem a tudományos kutatás, sem a nagyközönség részéről. Az egyik az, hogy a történet folyamán, a XIII. sz.-tól kezdve a mai napig a magyar nép arányilag nagy tömegei olvadtak bele a románságba: elsősorban természetesen a Kárpátokon inneni területen, de a Kárpátoktól keletre is, különösen a régi Moldvaországban. Ennek további természetes következménye az, hogy az említett területeken a román nép jellemében, észjárásában, sőt külső testi sajátosságaiban is a mai napig észre lehet venni ennek a beolvadásnak a nyomait. De ennek a mély nyomait meg kell találni — csak keresni kell — egyrészt a román nép nyelvében, másrészt a román nép szellemi életének megnyilvánulásaiban is.

A magyar nyelv által a román nyelvre gyakorolt hatásra komoly tudományos formában csak a XIX. sz. utolsó negyedének elején kezdték a figyelmet felhívni. Magyar részről ily szempontból *Hunfalvy Pálnak* 1878-ban „A rumun nyelv” cím alatt megjelent úttörő munkáját kell megemlíteni. Egy évvel később jelent meg román részről *Cihac Sándor* nevű romániai szakembernek francia nyelvű etimológikus román szótára, illetőleg ennek a második része, melyben a magyar elemekkel is foglalkozik. Ez úttörő munkák alapján indultak meg aztán e téren a részletes kutatások első sorban Magyarországon, kisebb mértékben Romániában. Az első nagyszabású részletes munka 1888-ban jelent meg *Alexics Görgy* tollából (Magyar elemek az oláh nyelvben). Ezt követte azóta a mai napig egy csomó kisebb-nagyobb terjedelmű beszámolás hasonló irányú kutatásokról.

Hunfalvy 137 magyar jövevényszót mutatott ki a román nyelvben, de e számnak 30—40%-a téves. Cihac szótárában 580 magyar jövevényszó szerepel, de e kimutatásnak közel 40%-a helytelen. Alexics ezernél több magyar eredetű román szót sorol fel. Ezeknek legnagyobb része tájszó jellegű és értékű: mert csak a magyarországi románok nyelvében fordult elő. A mai irodalmi román nyelvben polgárjogot nyert magyar jövevényszavaknak a száma sokkal kisebb, de itt az a lényeges, hogy e szavakat aztán már nemcsak helyenként, hanem a Dunától északra fekvő területen mindenütt egyformán ismerik és használják. E kölcsönvett magyar szavak igen beszédes bizonyítékai annak, hogy a románság kultúrája mit vett át a magyarságtól hosszú, sok évszázados együttélésük folyamán? Rövid tájékoztatás végett felsorolom azokat a fogalomköröket, melyekre Alexics kutatásai alapján a magyarból kölcsönvett magyarországi román szavak vonatkoznak. E fogalomkörök 14 csoportra oszlanak, nevezetesen: 1., testrészek, 2., rokonsági fogalmak, 3., természeti jelenségek, 4., vallás és néphit, 5., betegségek, 6., házi és mezőgazdasági fogalmak, 7., városi élet, 8., hadakozási, katonai fogalmak, 9., kereskedelemre és iparra vonatkozó fogalmak, 10., latin eredetű és csupán a régi irodalomban használt szavak, 11., a nyelvújítás alkotásai, 12., melléknévek, 13., igék, 14., kötőszók, határozók és indulatszók. Kétségtelenül igen bő és terjedelmes e fogalomkörök területe és egymagában is alkalmas általános viszonylatban felhívni a figyelmet arra, hogy a magyarországi románok mi mindent és mily sokat voltak kénytelenek kölcsönvenni a magyar néptől művelődésük megalkotásában és kifejlesztésében. Mellékesen jegyzem meg, hogy a régi román irodalom termékeinek, különösen a XIX. század előtti magyarországi román nyomtatványoknak és kéziratoknak tüzetes áttanulmányozása tetemesen megnöveli Alexics jelzett eredményeit úgy a magyarból kölcsönzött román szavaknak, mint e szavak fogalomkörének a számára nézve. Erre külön tanulmányban fogok rámutatni. Legyen szabad tehát e kérdés további taglalása helyett most már áttérnem az arra vonatkozó bizonyítékok felsorolására, hogy a magyar szellemi élet és kultúra javaiból mit vettek kölcsön a román szellemi és kulturális mozgalmak? Illetőleg mi volt Magyarország része a román kultúra és irodalom fejlesztésében? A részletes bizonyí-

tékok kimutatását az irodalmi és iskolai térre korlátozom, tehát a bizonyítékok felsorolását a román irodalom bölcsőkoránál kezdem és így figyelmen kívül hagyom mindazt az egyébként szintén jelentékeny magyar vagy magyarországi hatást, mely egyéb vonatkozásban, különösen a román városi, ipari, kereskedelmi és állami élet szervezésében és fejlődésében nyilvánult meg.

II.

A XV. század végéről s a XVI. század elejéről származó legrégibb román nyelvemlékekben (a *Voroneți Codex*, a *Voroneți Psalterium*, a *Scheiai Psalterium*) nagyon sok a magyar jövevényszó, ami arra is mutathat, hogy ezen nyelvemlékek forrásai között magyar nyelven szerkesztett művek is lehettek. Külső kísérő körülmények ezt a feltevést könnyen támogathatják. Péchi Tamás és Ujlaki Bálint 15. századbéli magyar husszita papoknak, az első magyar bibliafordítóknak Moldvába, tehát abba az országba való menekülésére célzok, melynek kolostoraiban maradtak fenn a jelzett román nyelvemlékek.

Közismert az erdélyi reformáció óriási szerepe és jelentősége az első román nyelvű nyomtatványok létrejövetelében és a szláv egyházi nyelvnek a román könyvekből és egyházból való kiszorítására gyakorolt hatásával kapcsolatban. De régebben ennek jelentőségét csak egyoldalúan szokták felfogni és a főszólyt arra fektették, hogy ennek az erdélyi reformációnak magyar tényezői erkölcsi és anyagi támogatással mozdították elő a román nyelvű irodalmi produkciót, a román irodalmi nyelv kifejlesztését és a román egyházi kultúrát. Azzal már kevésbé törődtünk, hogy a magyar reformáció nemcsak erkölcsi és anyagi, hanem szellemi forrásokkal is hozzájárult ezen román irodalmi mozgalmaknak fellendítéséhez akkor, amikor a XVI. és XVII. századi román egyházi könyvek egy részének forrásául magyar nyelvű művek szolgáltak. Ezen román könyvek fordítói elő- vagy utószavukban igyekeznek forrásaikra nézve is valami felvilágosítást nyújtani. De egyrészt a román egyházban uralkodó erős szláv áramlat miatt, másrészt fordításaik számára szerzendő nagyobb tekintély biztosítása céljából gyakran azt állítják, hogy az illető műveket szláv, görög, latin vagy zsidó eredetiből, vagyis a kanonizált nyelvekből fordították.

Állításukat sokáig el is hitték a fordítóknak, mert közelebbi ellenőrzés alá nem vették és a fordításokat az eredetivel összehasonlítani nem próbálták. Amikor azonban a tudományos kutatás forrásait tekintetében vizsgálat alá vette őket, arra a meglepő eredményre jutott, hogy a fordítás közvetlen forrása nem mindig az és nem egészen az, amit a fordítók vagy megrendelők előszavukban jeleztek. Egy sereg magyar eredetű szó, de mondattani hungarizmus is előfordul e nyomtatványokban. Ezek alapján eddig több XVI. és XVII. századbéli ily természetű nyomtatványról lehetett komoly és részletes forráskritika segítségével kimutatni, hogy magyar eredetiből jöttek létre. A XVI. századbéliak a következők: Az egyik a *Coresi* havasalföldi román diákonus által Háportoni Forró Miklós magyar nemes költségein 1564-ben Brassóban nyomtatott „Tălcuľ evangheliilor și Molitevnici” c. könyv, amelyről kiderült, hogy Heltai Gáspárnak öt évvel előbb Kolozsvárt megjelent Agenda-jából és más magyar forrásokból van lefordítva. A másik *Szegedi Gergely* énekes könyvének 1570 körül Nagyváradon vagy Kolozsvárt latin betűkkel és magyar ortográfiával írt és megjelent román fordítása. Végül a harmadik a Szászvárosban ugyancsak magyar anyagi támogatással (Geszti Ferenc és mások költségén) 1582-ben megjelent *Paliia* (Ó-Szövetség), amelyet szintén magyarból: *Heltai Gáspár* Bibliája 1551-i kiadásából fordítottak. A további kutatások ezen a téren kétségtelenül újabb örömdolgozatok eredményeire fognak vezetni. Legyen szabad csak egy példát érintenem: 1559-ben megjelent Brassóban egy románnyelvű Káté (*Intrebarea Creștinească*), melyről az eddigi tudományos kutatások azt tartják, hogy *Luther* németnyelvű kis kátéjának fordítása. Véleményem szerint az eddigi kutatások téves nyomokon jártak, mert ez a régi román könyv is magyar forrásból táplálkozott. Már 1927-ben elhangzott ugyanis az a vélemény is, hogy ez az első eddig ismert és fennmaradt románnyelvű nyomtatvány nem német, hanem magyarnyelvű szöveg átdolgozása révén jött létre. Az ez irányban folytatott tanulmányaim, melyek eredményeiről más alkalommal fogok részletesebben beszámolni, egyrészt megerősítik ezt a véleményt, másrészt valószínűvé teszik a magyar hatásnak egyéb e régi korból származó románnyelvű szellemi alkotásokban való kimutatását. Annyit meg kell jegyezni, hogy akik eddig a jelzett ro-

mán káté eredetével foglalkoztak, véleményüket leginkább nyelvészeti érvekkel igyekeztek alátámasztani és nem annyira széleskörű forráskritikai alapon. A magam részéről hosszú évekkel ezelőtt elvégeztem ezt az összehasonlítást a román káté szövege és a németnyelvű Luther-féle káték, valamint az egykorú magyar káték szövege között. E tanulmányaimnak az eddigi egyetemi előadásaimban is ismertetett eredménye az, hogy az 1559-i román káténak a forrása *Batizi András* 1550-i kátéja volt. De az e téren elérhető eredmények bővítéseken már az eddigi kutatásaim alapján is bebizonyítható, hogy más, ily szempontból figyelemre nem nagyon méltatott XVI. és XVII. századbeli román könyvekben is fellelhetők a magyar hatás kisebb-nagyobb nyomai.

Nem kevésbé fontos azonban annak a ténynek a hangsúlyozása sem, hogy a XVI. században Erdélyben megjelent románnyelvű vagy román egyházi és kulturális érdekeket szolgáló szlávnyelvű könyvek létrejövetelében és kiadásában nem kis szerepet játszottak az erdélyi hivatalos tényezők: a magyar uralkodók és a városi hatóságok egyfelől, magyar nemzetiségű magánosok külön érdeklődése másfelől. Az uralkodó vagy egyéb hivatalos hatóságok tudtával, beleegyezésével, jóváhagyásával vagy kezdeményezéséből jelentek meg leginkább ezek a könyvek és a román egyházi hatóságok esetleges erkölcsi szankciója mellett minderre a felülről jövő hivatalos szankcióra szükség volt azért is, hogy az új könyvek részére megfelelő tekintélyt biztosítsanak és terjesztésük népszerűsítését elősegítsék. A nyomtatás kiadásait pedig nem egyszer született magyar emberek vállalták magukra (pl. Csáky Máté, Forró Miklós, Geszti Ferenc stb.).

A XVII. sz. folyamán a magyarországi reformáció hatása a román szellemi élet fejlődésére folytatódik és megerősödik. Ennek eredménye a román irodalomban újból vagy abban nyilvánul meg, hogy magyar művek szolgálnak románnyelvű szellemi alkotások forrásául, vagy pedig abban, hogy született magyar emberek írnak a románság részére románnyelvű műveket, illetőleg magyar erkölcsi és anyagi támogatás mellett jelennek meg románnyelvű könyvek. Vagyis ugyanaz történik, ami vég-eredményben a XVI. sz.-ban is tapasztalható. A kimutatható

százalékaránytól eltekintve a megemlíthető különbség csak az, hogy a XVII. század folyamán megjelenik már, természetesen kisebb mértékben, a magyar katolikus propaganda jótékony hatása is a román irodalomra.

E tények igazolására e század román irodalmi termékei közül mint ily elbírálás alá esőket megemlíthetem egyebek között a magyar reformáció hatása alatt született: 1640-i, 1648-i, 1656-i gyulafehérvári román kátékat, az 1640-i *id. Halics Mihály*-féle, az 1642-i *Agyagfalvi Sándor Gergely*-féle, az 1651-i gyulafehérvári és az 1697-i *Viski János*-féle román zsoltárfordításokat, valamint egy év nélküli XVII. sz.-i magyar eredetiből táplálkozó románnyelvű *Graduale*-t; továbbá az 1641-i gyulafehérvári evangéliumot, az 1648-i gyulafehérvári Új Testamentumot, valamint több egyéb nyomtatványt Apafi Mihály idejéből (pl. az 1683-i szászsebesi halotti prédikációkat, kézdivásárhelyi Matkó István „Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje 1666” című művének gyulafehérvári román fordítását, az 1689-i gyulafehérvári Molitevníc című szerkönyvet stb.)

A katolikus propaganda hatása alatt az 1636-i *Canisius Péter*-féle pozsonyi román káté és az 1696-i nagyszombati román káté jött létre. Végül ugyancsak magyar hatás és ösztönzés alatt született két XVII. sz.-i román költemény is: Egy latin alfabetummal 1672 körül *Petrovay Miklós* által lemásolt vers és *ifj. Halics Mihály* bázeli hittudományi hallgató költeménye, melyben 1674. X. 20-án felköszöntötte a bázeli egyetemen magyarországi barátját, Páriz Pápai Ferencet orvostudományi doktorrá avatása alkalmából. Ugyancsak Páriz Pápai Ferenc hasonló természetű működésének hatása alatt, vagyis közvetve magyar ösztönzésre írta minden valószínűség szerint ugyancsak *ifj. Halics Mihály* a „Dictionarium Valachico-Latinum” cím alatt ismert szótárt.

Megemlítem külön azt is, hogy a XVII. századi erdélyi román nyomtatványok magyar mecénásai közül kiemelendő a fejedelem személye és Kisfaludi Rácz István gyulafehérvári udvarbíró. Az uralkodónak viszonya e román nyomtatványokhoz többféle. E könyvek előszavaikban igen sokszor megemlékeznek az uralkodóról, kinek idejében történik a nyomtatás, de nem

egyszer kiemelik az uralkodó nagy és döntő jelentőségű kezdeményező és mecénási szerepét is az illető könyv létrejöveteleiben. Az uralkodó rendeli el a könyv elkészítését, a gyulafehérvári román érsek útján gondoskodik megfelelő román fordítóról, az ő feladatát képezi esetleg a szükséges cirill betűs nyomda előteremtéséről, előállításáról való gondoskodás, nemkülönben a fordítással és nyomtatással járó összes költségek fedezése. Ez óriási szolgálatokért nem maradnak el ilyenkor a nagy hálakifejezés őszinte és megérdemelt szép szavai. Ily vonatkozásban külön figyelmet érdemelnek pl. az 1648-i gyulafehérvári új testamentum és az 1651-i gyulafehérvári psalterium előszavai. Ez előszavakban Rákóczi György fejedelem román vonatkozású érdemeit és nagyfokú kultúrérzékét az erdélyi románság hivatalos képviselői abban látják, hogy a fejedelem gondoskodik róla, hogy országában az Isten igéjét minden nyelven hirdessék; ezért minden évben nagy költséggel küld idegen országokba tanult embereket oly célból, hogy ott a zsidó és görög szentírásból tanulják meg az Úr igéjét; ezen kívül nagy költséggel építtet új templomokat; továbbá látván, hogy román alattvalóinak nincs meg a saját nyelvükön sem az Új-, sem az egész Ó-Testamentum, meghagyta a gyulafehérvári érseknek, hogy hozzáértő papokkal és bölcs emberekkel fordíttassa le az Új Testamentumot görög, szláv és latin nyelvről román nyelvre; mindezek után pedig saját költségén külföldi mestereket is hozatott megfelelő nyomda felállítására stb.

E román könyvek létrejöveteleiben azonban természetesen megfelelő részük van a román tényezőknek is: rendszerint a gyulafehérvári érseknek, a fordítóknak, nyomdászoknak és a kiadással kapcsolatos költségek fedezőinek személyében.* És e szerep nem korlátozódik és nem szigetelődik el mindig a Kárpátokon inneni területre, hanem esetleg átnyúlik a Kárpátokon túlra is. Annak szemléltetésére, hogy hányféle közreműködésre volt szükség ebben az időben egy román könyv megalkotásánál és kik által voltak képviselve e közreműködések, csak egy jellemző példát említek. Az 1699-i gyulafehérvári *Kiriakodromion* (Tanító Evangelium) megemlékezik a címében József Lipót ma-

* De ezek sorában is szokott akadni magyar ember is.

gyar- és erdélyországi királyról, Bánfi György gubernátorról, Atanáz gyulafehérvári érsekről és Istvanovics Mihály havasalföldi nyomdászról. A könyv előszava pedig előadja, hogy a könyv elkészítése és kiadása nevezett gyulafehérvári román érseknek, Dăianul György esperes-nótáriusnak, Kisfaludi Rácz István gyulafehérvári udvarbírónak és Brankován Konstantin Bászáráb havasalföldi vajdának köszönhető. A könyv fő szorgalmazója az érsek volt, aki azonban kénytelen volt igénybe venni egyrészt a havasalföldi vajda támogatását, másrészt egyik papi alattvalója és egy magyar ember külön segítségét is. Miután abban az időben Erdélyben nem akadt román betűkhöz értő nyomdász, az érsek a könyvnyomtatás jelentőségét méltányolni tudó román vajdától kérte kölcsön Istvanovics Mihályt, a kiadások fedezéséhez pedig az érseken kívül nevezett esperes és a gyulafehérvári magyar udvarbíró járult hozzá. Ime tehát magyar és román közreműködés, megértő magyar nagylelkűség és bel- és külföldi román tényezők összefogása egyaránt nélkülözhetetlen a román könyv kiállításához. Szerintem ez a példa a mi gondolatmenetünkben egymagában is elegendő az egész XVII. századnak ily szempontból való jellemzésére. Ez az eset nem az első és nem az utolsó tipikus példája, szinte szimboluma annak, hogyan, mily belső és külső segítséggel, támogatással született meg ezekben a régi időkben — és fejlődött ezután is — a román kultúra. Természetesen megfelelő analógiákat láttunk a XVI. században is, hol egy-egy román könyv kiállításában és terjesztésében kisebb-nagyobb része egyformán jutott az erdélyi román fordítónak, a nyelvrevizor szerepét is betöltő havasalföldi nyomdásznak, az erdélyi és esetleg a havasalföldi román egyházi hatóságnak, vezetőségnek, továbbá a hivatalos magyar hatóságoknak (fejedelemnek vagy városi hatóságnak) és nem utolsó helyen a magyar mecénásnak és a román könyv magyar forrásának. Ez egyaránt így volt a XVI. és XVII. században és csak ezzel az együttes és széles közreműködéssel lehetett ezekben a századokban végleg lerázni a szláv kultúra bilincseit és lerakni a román nemzeti kultúra alapjait olyképen, hogy az az összrománság részére földrajzi határookra való tekintet nélkül közös legyen és maradjon.

III.

A román irodalom első három századában (XV., XVI., XVII. sz.) az irodalmi termékek tekintélyes része egyházi vonatkozású kézzel írott és nyomtatott mű. Másik részét pedig a történeti munkák: a krónikák alkotják. Ha az első csoportban elég figyelemre méltó magyar hatásokat, magyar forrásokat lehet megállapítani, nem mondhatjuk azt sem, hogy a másik csoport hijával volna a magyar hatásnak. A havasalföldieknél sokkal nagyobb készséggel dolgozó moldvai román krónikások belföldi és külföldi forrásokat egyaránt használnak műveikben. A külföldi források közül különösen a szomszéd országok történeti műveit igyekeznek megismerni, de nyugateurópai forrásokat is olvasnak. Elsősorban új-, közép- és ókori latin és görög nyelvű, továbbá szláv nyelvű és csak ritkábban más, nyugateurópai nyelvű vagy török nyelvű források segítségével folyamodnak. A lengyel forrásokat különös előszeretettel részesítik.

De természetesen nem maradhatnak megfelelő hatás nélkül a magyar történetírás termékei sem. Több román krónikaíróról állítják — bizonyára nem egészen alaptalanul —, hogy ismerték a magyar nyelvet. Az egyik ily krónikás (*Simion Dascalul*) a moldvai nép eredetével foglalkozva (melyet különben nem valami dicsőségesnek tüntet fel) azt állítja, hogy elbeszélésének ezt a részét a „magyar krónikából” merítette. Igen nagy előszeretettel használják a XVII. és XVIII. századi román krónikások *Bonfinius* munkáját. Bonfiniusra és Toppeltinusra *Costin Miron*, *Costin Miklós* és *Cantemir Demeter* moldvai krónikások mint „magyar historikusokra” hivatkoznak. Costin Miron Bonfinit egy helyen így említi: „Bonfin a magyar, Dacia történetésze” (Bonfin ungurul, istoric de Dakia); más alkalommal meg ezzel a jelzővel tünteti ki: „Bonfin, Dácia nagy historikusa” (Bonfin, marile Istoric de Dakia sau Dația). Használják azonban ezeken kívül — különösen a moldvai krónikások — *Bethlen Farkas*, *Heltai Gáspár*, *Istvánffy Miklós* és *Oláh Miklós* műveit. — Moldva megalapításáról oly mondát tartottak fenn a román krónikák, amelynek elemei nagyon hasonlítanak a magyar krónikákban elbeszélte csodaszarvas-monda elemeihez. A fő különbség az, hogy a román mondában nem szarvasról, hanem bölényről van szó, vagyis arról az állatról, melyre a román vaj-

dák különös előszeretettel vadásztak és amely Moldvaország címerében is szerepel. Mellékesen jegyzem meg, hogy az egész monda egyben heraldikai monda is, mely a moldvai címerben látható bölényfej eredetét akarja megmagyarázni. De ettől eltekintve bajos dolog fel nem ismerni ezen mondatípus megörökítésénél a magyar krónika hatását a román krónikára. — Teljesen analóg a helyzet a Havasalföld megalapítására vonatkozó mondánál is. Havasalföld megalapítójáról ugyanis a román krónika azt meséli, hogy egy erdélyi fejedelem és egy szép fogarasi román lány törvénytelen fia. A fejedelem aranygyűrűt ajándékozott a lánynak, meghagyván neki, hogy menjen a szüleihez, szülés után pedig a gyerekekkel és gyűrűvel együtt térjen vissza hozzá. Ez így is történt. A lány, fivére kíséretében, indult el a kis gyerekekkel és a gyűrűvel a gyerek apjához. Útközben azonban valami erdőben fáradtságtól elaludtak, miközben egy holló kilopta a kis gyerek kezéből a gyűrűt. A gyerekek hírvására felébredtek és az anya fivére lelőtte a hollót, melynek torkában volt a gyűrű. A lelőtt hollóval együtt indultak tovább Erdély fejedelméhez, aki gyermekének a vajda nevet adta és ki-
eszközölte a magyar királynál, hogy fia megkapja Fogaras vajdaságát. Ez a Negru nevű gyerek lett Havasalföld megalapítója és azóta és az elbeszélt hollós jelenet miatt látható Havasalföld címerében a holló. E szintén heraldikai monda motivumai is teljesen azonosak Hunyadi János születésével és a Hunyadiak címerében látható holló eredetét magyarázó — *Heltai Gáspár* krónikájából származó — magyar monda motivumaival. Nem fér hozzá kétség, hogy itt is a magyar krónika szolgált forrásul a román krónikásoknak.

IV.

A XVI. és XVII. sz.-ban a magyarországi reformációnak és az erdélyi magyar fejedelmeknek óriási érdeme a román nemzeti irodalom és művelődési mozgalmak előbbrevitelével kapcsolatban abban áll, hogy megteremtették az első románnyelvű nyomtatványokat, elősegítették a román irodalmi nyelv kialakulását és fejlődését és közreműködtek a szláv egyházi nyelvnek a román egyházból és egyházi irodalomból való kiküszöböléséhez. Kétségtelenül hatalmas és nagyhorderejű teljesítmények. De mindez még csak

a kezdet, melynek méltó folytatása van a XVIII. sz.-ban. A magyar erdélyi fejedelmek és a magyarországi reformáció kultúratérjesztő munkáját és misszióját a magyarországi románság és ezáltal közvetve az egész románság részére a XVIII. sz. folyamán az erdélyi önálló magyar fejedelemség megszűnése után átvette egyrészt a Habsburg-uralkodók által képviselt magyar állami hatalom, másrészt a magyarországi katolikus propaganda. E két tényező működésének és szerepének a románok közötti kultúratérjesztő eredményei — ha lehetséges — aránylag fontosabbak és nagyobbak az előző két század magyar kultúrmunkája eredményeinél is. Ez a XVIII. sz.-beli magyar és magyarországi kultúrmunka volt ugyanis az, mely megteremtette azokat a tartós, szilárd és hatalmas alapokat, amelyeken fel lehetett építeni a XIX. és XX. század folyamán egyrészt a modernebb román nemzeti irodalmat és kultúrát, másrészt a modern román állami eszme kialakulását, sőt a mai nagy román állam létrejövetelét is. Ez az óriási és igazi nagy jelentősége Magyarország XVIII. sz.-beli nagymérvű hozzájárulásának a román nemzeti irodalom és művelődés fejlesztéséhez. Állításunk igazolására most csak azt nézzük meg: mit tett a magyar állam a XVIII. sz. folyamán a román nyelv és irodalom művelése és a román nép iskolázása terén; másrészt pedig: mit eredményezett az ugyancsak államilag támogatott magyarországi katolikus propaganda a román nemzeti irodalom és kultúra fejlesztése terén?

A magyar állami hatalom a román nyelv művelését és a román irodalmi termelést két úton mozdította elő a XVIII. sz. folyamán. Először azáltal, hogy a hivatalos közigazgatási stb. rendeleteket román nyelvre is lefordíttatta és románul is kinyomatta, szétküldötte a románlakta vidékekre, hol a hatóságok kiügyesztették vagy felolvastatták azokat a népnek. E rendeletek tudományos jelentősége igen nagy úgy belső tartalmuknál fogva, mint különösen román nyelvészeti és irodalomtörténeti szempontból, mert végeredményben minden egyes ilyen románnyelvű hivatalos rendelet egy-egy román nyelvemléket jelent, melyet és melyeket sajnos úgy nyelvészeti, mint egyéb szempontokból a tudományos vizsgálat alig méltatott eddig figyelemre. (A figyelmet egyébként ezekre 26 évvel ezelőtt egy magyar kutató hívta fel.)

E rendeletek száma egy hosszú évszázadon keresztül természetesen igen nagy volt. Sajnos az eddig ismert és fennmaradt hasonló nyomtatványok száma aránylag elég szerény, mert elkallódásukhoz és megsemmisítésükhöz az idők folyamán sok minden hozzájárult. Az eddigi kutatás 56 ily természetű nyomtatványt tudott kiásni a levéltárakból és könyvtárakból; e számot saját kutatásaim közben több darabbal sikerült kiegészítenem. Így is e hivatalos magyarországi románnyelvű rendeletek: az irodalom által már régebben is ismert és az általam felfedezett ily természetű nyomtatványok száma az aránylag oly szegényes régi román irodalom termékeinek hatalmas gyarapodását jelenti. Jelentőségüket nagy mértékben fokozza az a körülmény is, hogy míg a Kárpátokon túli két román fejedelemségben alig találkozunk a XVIII. sz.-ban egy pár hasonló természetű nyomtatvánnyal, a Habsburg-monarchia egész területén élő románság számára adtak ki román nyelven ily természetű rendeleteket és nyomtatványokat; így az Ausztriához csak a XVIII. sz. utolsó negyedében csatolt Bukovinában élő lakosság számára is. A magyarországi románság részére azonban sokkal régebbi idők óta és sokkal nagyobb mennyiségben jelentek meg ezek a románnyelvű hivatalos nyomtatványok. Érdekes jelenség ez a román nép kulturális és irodalmi fejlődésében. Nemcsak. Hanem az a sajátságos helyzet állott elő, hogy bár a román nép nálunk abban az időben nem volt politikai nemzet, a magyar állami szervek a román nyelvet ezáltal mégis, szinte azt lehetne mondani, hivatalos nyelv rangjára emelték.

Ugyanakkor a román tartományokban a fanarióta korszakbeli görög tanárok és szellemi vezetők a román nyelvet barbár nyelvnek minősítették; melyen sem tudományt művelni, sem közigazgatást vezetni nem lehet. Tehát a románországi szellemi életben vezérszerepet játszó e görög tekintélyek az állami élettel és a tudománnyal kapcsolatos fogalmak kifejezésére a román nyelvet képtelennek tartották. A magyar állami szerveknek kellett jönniök, hogy a román kultúrát és irodalmát erős lépésekkel előmozdító, nagyjelentőségű cselekedetekkel bebizonyítsák a román nemzeti kultúra fejlődését megakadályozó görög felfogás helytelenségét. Egyébként a magyar állami határolom ide vonatkozó teljesítményét és ennek jelentőségét román mű-

velődési szempontból nemcsak ennek az eddig ismert 60—70 drb. nyomtatványnak alapján kell megítélni és megállapítani, hanem az elveszetteknek, elkallódottaknak és még elő nem kerülteknek a számát is ép úgy tekintetbe kell venni. Hiszen ezek számát is meg lehetne legalább hozzávetőlegesen állapítani a román-lakta területen fennmaradt hasonló tartalmú magyar és német nyelvű rendeletekből és nyomtatványokból. De ez azt jelenti egyben, hogy a magyar állami hatalom románok közötti kultúraterjesztő tevékenységének a jelentősége a valóságban sokkalta nagyobb, mint ahogy ezt egyáltalán eddig gondoltuk és feltételeztük.

V.

Ennek a magyarországi románság, közvetve pedig az egész románság kultúráját felemelni akaró magasztos hivatásának azonban még ennél is sokkal nagyobb mértékben eleget tett a magyar állami hatalom a XVIII. sz. folyamán az általa követett céltudatos iskolapolitikájával. Közéleti részletekbe itt sem bocsátkozhatom. Röviden csak a következőket jegyzem meg:

A magyarországi románok számára a tömeges iskolaalapítás Mária Terézia korában kezdődik és folytatódik II. József alatt. Kulturális szempontból a hazai románság e két uralkodónak igen-igen sokat köszönhet. Ami ezen a téren azután következett, a további fejlődés, csak azokon az erős pillérekre és alapokon épülhetett fel, melyeket e két uralkodó megvetett. A román iskolaügy története ugyan visszanyúlik Magyarországon a középkorig. Igaz, hogy csak nagyon gyér adatokkal rendelkezünk a magyarországi román iskolázás kezdeteiről és fejlődéséről. De így is tudjuk, hogy a XV. század végén (1495-ben) a brasói Szent Miklós román templom mellett volt már valami kezdetleges iskola-féle. Hasonló iskoláknak a püspöki székhelyeken és a kolostorok mellett kellett lenniök. De ezeket csakis a papjelöltek látogatták. Az egész szellemi táplálék pedig, amit e kolostori iskolákban a régebbi időkben a lehető legrövidebb idő alatt kellett elsajátítani, az istentisztelet és egyházi énekek gyors megtanulásából állott és csak ritkán jutott el az írás-olvasás komoly elsajátításáig. A szó komolyabb értelmében vehető rendes iskolákat a magyarországi román nép részére csak az erdélyi reformáció hozott és teremtett. Már a XVI. század

második felében alakulnak ily kálvinista szellemű román iskolák Lugoson, Karánsebesen és Hátszegen. A XVII. században pedig nagyobb jelentőségre emelkedett az I. Rákóczi György özvegye, Lorántffy Zsuzsánna által Fogarason 1657-ben alapított román iskola. Ebben az iskolában a román Abc-t, az Új Testamentumot, a Zsoltárokat, a Kátét, a Miatyánkot, a Credo-t, a Tíz Parancsolatot, az egyházi kánonokat és az egyházi énekeket tanították.

A reformáció által teremtett, bár kevés számú román iskola kétségtelenül nagy haladást jelentett a magyarországi román nép kulturális fejlődésében. A hiba azonban ott volt, hogy ez iskolák száma aránylag nagyon kicsi volt, a katolikus-propagandának a románok közötti megerősödése és diadalra jutása után pedig elvesztették jelentőségüket. Éppen emiatt *Bod Péter* a következőket kénytelen megállapítani: „A románoknak nincsenek iskoláik, ezért oly ritka közöttük, aki olvasni tud. A románok vagy a kolostorokban tanulnak a román szerzetesektől, akik legtöbbször műveletlenek és csak ruházatuk és életmódjuk által különböznek a többi romántól, vagy pedig a templomok kántoraitól tanulnak, akik román ismereteiket Bukarestben szerezték és ezekhez hozzáadtak egy kis kultúrát a reformátusok vagy a jezsuiták iskoláiban.” Ennek ellenére vannak adataink, hogy már a XVII. sz. végén és a XVIII. sz. első felében az említetteken kívül is voltak egyes román falvakban kezdetleges román iskolák.

Világos mégis az eddigiekből, hogy a XVIII. századig, sőt a XVIII. század második feléig a magyarországi román iskolák száma korlátolt volt, továbbá ez iskolák egyházi jellegű, az egyházzal kapcsolatos iskolák voltak, a magyar reformáció által teremtett román iskolákat is beleértve. A katolikus egyházzal 1700-ban bekövetkezett unió a magyarországi románság egy kis hányada részére ugyan az iskolázás és művelődés szempontjából új lehetőségeket, új utakat nyitott: egyrészt a gör. kat. román klerikusok részére megnyíltak a magyarországi jezsuiták összes iskolái, másrészt az unió megteremtette 1754-ben Balázsfalván az első román középiskolát. Az elemi iskolák, a nép széles tömegeinek oktatását célzó iskolák nagyobb számban való felállítása azonban csak a XVIII. század második felében történt meg, Mária Terézia iskolareformjai során.

Mária Terézia — a felvilágosodott abszolutizmus szellemében — arra a meggyőződésre jutott, hogy egyrészt a Habsburg-birodalmat csak úgy erősítheti meg, másrészt az uralkodása alatt élő népek bodogulását és haladását úgy biztosíthatja legjobban, ha összes alattvalóiba bele tud nevelni egy összm monarchisztikus polgári tudatot. E cél szolgálatába kell állítani az iskolákat is. A kultúrát a monarchiabeli összes népek közös kincsévé kell tenni. Az iskola nevelési feladata ezentúl ne szorítkozzék csupán a vallásos kultúra ápolására, hanem teremtsen elsősorban egységes állampolgári és politikai kultúrát és öntudatot. Az iskolakérdésnek ily szellemben való rendezését pedig ki kell terjesztetni az „illyr nemzetre“ is, (mely elnevezés alatt a szerbeket és románokat kell érteni), mert csak ennek segítségével lehet a szerb és román iskolák által terjesztendő kultúrában az állam érdekeinek megfelelő szellemet biztosítani. E végső célkitűzésektől vezettetve kezdte meg Mária Terézia 1763-ban a román iskolák felállítását és ezirányú működését nagy buzgalommal folytatta élete végéig.

Természetesen Mária Teréziának gondoskodnia kellett a szükséges román nyelvű iskolakönyvekről és ezzel kapcsolatban megfelelő cirill-betűs nyomdákról is. Épen mivel a Mária Terézia előtti időkben a magyarországi román iskolák száma aránylag sokkal kisebb volt, mint Mária Terézia iskolareformjai után, logikus, hogy a magyarországi román didaktikai irodalomnak is sokkal, de sokkal szegényesebbnek kellett lennie a Mária Terézia-féle iskolareformok előtt, mint után. Az elmondottak alapján azonban az is természetes, hogy komoly és igazi román didaktikai irodalomról akár Magyarországon, akár a Kárpátokon túl, a XVII. sz. vége előtt nem nagyon lehet beszélni. A meglévő adottságokból, a gyérszámú magyarországi román iskolák egyházi jellegéből,* ezek egyházi céljából és az ott folyt kezdetleges tanítási módból következik, hogy a XVII.

* Megjegyzem, hogy ugyanez volt a helyzet a két román fejedelemségben is, hol szintén nem beszélhetünk másról, csak hasonló természetű, egyházi jellegű iskolákról és ahol elszigetelt régebbi kísérletezésektől eltekintve csak a fanarióta-korszakban (hivatalosan 1711-től kezdve) kelteznek kezdetleges egyházi iskolák mellett magasabb színvonalú iskolák is. Ezek azonban teljesen a görög kultúra szolgálatában állottak és nem román, hanem görög nyelven tanítottak.

sz. vége előtt kizárólagosan a román egyházi könyvek állhattak a tanítás szolgálatában, egyedül azok képezték a tanítás eszközeit, úgy a Kárpátokon inneni, mint a Kárpátokon túli román-ságnál. Ez egyházi könyvek közül didaktikai célokat is szolgálhatott elsősorban a magyarországi reformáció által egyéb célok érdekében teremtett öt káté: a nagyszebeni 1544-ből, a brassói 1559-től, a gyulafehérvári 1640-, 1648- és 1656-ból. Ide sorozható a katolikus propaganda szolgálatában álló pozsonyi 1636-i Canisius Péter-féle román káté és az 1696-i nagyszombati káté, valamint az ugyancsak a katolikus törekvéseket szolgáló és a Congregatio de propaganda fide római nyomdájában 1677-ben nyomtatott és Vito Pilutio szerzetes által román nyelvre fordított latin betűs káté. Az első kimondott iskolakönyv román nyelven 1699-ben jelenik meg Gyulafehérvárott: egy Abcés könyv.

A. XVIII. század fokozódó szükségletei természetesen újabb románnyelvű tankönyvek nyomtatását tették lehetővé. Ez irányú vizsgálódásaim alapján megállapítottam, hogy a román didaktikai irodalom a legrégibb időktől kezdve Mária Terézia haláláig elég szűk mederben fejlődhetett csak. A kizárólagosan iskolai célokra írt románnyelvű könyvek száma aránylag nagyon kicsi volt: nyolc Abcés könyvet, egy számtankönyvet, két iskolai szabályzatokat tartalmazó könyvet ismerünk eddig összesen ebből a régiebb időszakból. E kis számot kiegészítette az egyéb célokat szolgáló egyházi könyvek azon része, mely alkalmasnak bizonyulhatott tanítási célokra is és itt első sorban a régi román kátéirodalmat tartjuk szem előtt. Végső eredményképpen tehát körülbelül 30-ra lehet tenni a didaktikai célokat szolgáló román nyelven Mária Terézia haláláig megjelent, eddig ismert könyvek számát. Ezek közül is 11 Mária Terézia idejében a Habsburg-monarchia területén látott napvilágot. Vagyis a Mária Terézia előtti 200 éves időszakban a didaktikai célokat szolgáló románnyelvű irodalom csak kétszerannyit tudott teremni, mint amennyit Mária Terézia 40 éves uralkodása a Habsburg-monarchia határain belül fel tudott mutatni. Ez az összehasonlítás is nagyon világosan bizonyítja, milyen erős lökést adott Mária Terézia magyarországi uralma az ő hatalmas iskolareformjaival a román nép kulturális fejlődésének.

Mária Terézia halála után, II. József uralkodása alatt az

iskolaügy a Mária Terézia által megjelölt utakon haladt tovább és román szempontból igen nagy és örömdetes haladás állott be minden téren. Ez könnyen érthető: az úttörés nehézségeinek egy nagy részét Mária Terézia már elhárította; a megkezdett munkát csak kitartással és jóakarattal folytatni kellett. Ennek eredménye lett az, hogy pl. csak Erdély területén közel 300 új román elemi népiskola jött létre. De a szorosán vett Magyarország területén is igen-igen sok új románnyelvű iskolát állítottak fel. A román tankönyvirodalom fejlődése is sokkal gyorsabb lépésekkel és nagyobb arányokban haladt, mint Mária Terézia haláláig. Sajnos nem bocsátkozhatom részletekbe, pedig egy csomó teljesen ismeretlen és igen érdekes adattal rendelkezem ebben a vonatkozásban is, ismeretlen tankönyvekről és ismeretlen tankönyvírókról. Ez adatok azonban egyetemi előadásaim révén szintén nem maradtak eltemetve. Most csak azt említem meg, mint aminek óriási jelentősége nem vitatható, hogy a XVIII. sz. végén a magyarországi románság az állami gondoskodás jóvoltából legalább 5—6 száz nemzeti népiskolával rendelkezett, melyek terjesztették a világosságot, előkészítették és nevelték a magyarországi románság intelligenciáját és addig hiányzó középosztályát, termelték a kezdetleges és szegényes román irodalom továbbmívelőit és lerakták a XIX. századi román nemzeti kultúra alapjait.

Hogy mindennek jelentőségét érthetőbb megvilágításba helyezhessem, rövid összehasonlítást teszek a Kárpátokon túli román tartományok helyzetével. Az iskolaügy fejlődése a román vajdaságokban, román nemzeti szempontból igen-igen mostohának mondható. A fanarióta-uralom végéig, 1821-ig a román tan nyelvű iskolák száma az idegen nyelvű, régebben szláv-, azután meg görögnyelvű iskolákkal szemben teljesen elenyésző volt és igen alacsony színvonal uralkodott e román iskolákban. Ezek az iskolák egyébként rendszerint városokban, püspöki székhelyeken és kolostorok mellett fejlődtek és működtek. Falusi román népiskolák ebben a korszakban a két román vajdaságban úgyszólván teljesen ismeretlen fogalmak voltak, vagy legjobb esetben egy-egy megértő és nagylelkű gazdag bojár jóvoltából, mint igen ritka fehér hollók fordultak csak elő. A falusi népiskolák rendszeres felállítása román földön csak a XIX. századnak tudott feladatául jutni; de e probléma megoldása

akkor is csak igen dőcögösen és lassan tudott haladni. Vagyis ime egy újabb közművelődési terület, az iskola területe, amelyiken a magyarországi románság oly nagy mértékben és oly örvendetesen megelőzte a Kárpátokon túli románság kulturális fejlődését. Aminek fontossága annál felmérhetetlenebb, mert a művelődésben teljesen elmaradt, addig teljes sötétségben tengődő nagy román paraszttömegek felemeléséről van szó. És mindezt a magyarországi románság a magyar állami hivatalos közegek és tényezők céltudatos gondoskodásának köszönheti.

VI.

Miután láttuk, hogy mit tett a magyar állam a XVIII. század folyamán közigazgatási és iskolapolitikai téren a románság kulturális és irodalmi törekvéseinek elősegítésére, nézzük most már a magyarság e korszakbeli hasonló teljesítményeit egyházpolitikai téren. Vagyis most áttérek a XVIII. századi magyarországi katolikus propaganda által a románság kulturális fejlődésére gyakorolt megbecsülhetetlen fontosságú hatások ecsetelésére, jellemzésére. Itt is töredékes és teljességre nem törekedhető lesz az előadásom; egy-két fontosabb dolog kiemelésével fogom csak jellemezni a magyarországi katolikus propagandának óriási, előre nem sejtett és kiszámíthatatlan forradalmasító következményeit a román irodalmi, kulturális és politikai mozgalmak további fejlődése szempontjából.

A XVIII. század meghozta a magyarországi románok egy részének vallásos unióját a római katolikus egyházzal és ezzel a magyar állami hatalom voltaképpen folytatta a románokkal szemben azt a kultúr munkát, melyet egyházi téren az erdélyi fejedelmek oly elismerésre méltó módon megkezdtek. A görög-katolikus vallásra való áttérés oly művelődési és iskolázási eszközökhöz juttatta a románság ezen töredékét, melyek addig előtte ismeretlenek és hozzáférhetetlenek voltak. A latin nyelvet ugyanis Lengyelországon kívül a románok különösképpen épen a magyarországi iskolákban tanulták meg. Már 1643-ban hangsúlyozta Deodat szófiai katolikus püspök egyik jelentésében, hogy a havasalföldi románok, ha latinul akarnak tanulni, Erdélybe mennek. 1700 után azonban a latin nyelvnek a románok részéről való megismerésével kapcsolatban már nem-

csak akaratról és jószántukból való tanulásról volt szó, hanem bizonyos természetes és elkerülhetetlen szükségéről is. Az új vallás, a görög katolikus vallás papjait ugyanis latin előadási nyelvű iskolákban kellett nevelni. Így ezek az új román klérikusok nagy részben a magyarországi jezsuiták iskoláiban nevelkedtek. De a vallási unió pontjait aláíró gyulafehérvári román érsek is, Anghel Atanáz 1701-ben eskü alatt ígérte meg, hogy nem fogja megerősíteni a felügyelete alatt álló iskolájában azon tanárok kinevezését, akik latinul nem fognak tudni. 1743-tól kezdve pedig a magyarországi jezsuita latin iskolák látogatása mellett a magyarországi románok a római „De propaganda fide“ kollégiumban is folytathatták tanulmányaikat. 1754-ben meg felállították Balázsfalván az első román középiskolát. Végül 1774-től kezdve Mária Terézia lehetővé tette azt is, hogy a román klérikusok Bécsben a Szent Borbála intézetben, későbbben meg Lembergben is nevelkedhessenek.

A latin műveltségű kiképzés felébresztette ezen most keletkező kisszámú magyarországi román intelligenciában a tudás- és tudományszomjat és megismertette vele a nyugati tudomány forrásait és módszereit. Kizárólagosan ezek a körülmények tudták felszínre vetni a 18. század második felében a román tudományosság három nagy alakját: *Klein Sámuel*t, *Sincai György*öt és *Maier Péter*t; kik a román nyelvtudomány megteremtői, a román történeti tudomány újjáteremtői, a román irredentizmus tudományos megalapítói, az egész román nép forradalmasító apostolai voltak a román nemzeti öntudat felébresztése és a románság egész további politikai és állami magatartása és célkitűzései szempontjából. A politikai és állami dáko-románizmusnak a szülőágyát és éltető erejét, anyatejét a Klein, Sincai és Maier által propagált eszmékben kell keresni, melyek feltartóztathatatlan izgató erővel furakodtak be a román nép lelkébe és egy egész századon keresztül fűtötték azt át, amíg teljes kirobbanásra és pillanatnyi megvalósításra kedvező alkalomra nem találtak. Klein, Sincai és Maier fanatikusan tendenciózus tudományos működésükkel legszemléltetőbb példáját mutatják annak, hogyan válhatik az irodalom egy nép politikai célkitűzéseinek és harcainak nélkülözhetetlen és megbecsülhetetlen előkészítőjévé. De abban, hogy ez a három román görög-katolikus tudós-szerzetes felemelkedhetett minden tekintetben

és a leírt mértékben erre a magaslatra, a magyarságnak és első sorban a magyar fővárosnak óriási érdeme és része van.*

Klein, Šincal és Maior román kortársaik között a legképzettebbek, legtanultabbak és legtehetségesebbek közé tartoztak. Más, kényelmesebb és szerencsésebb anyagi viszonyok között bizonyára nagyobb szellemi tevékenységet is ki tudtak volna fejteni, az általuk tényleg elértéknél nagyobb eredményeket azonban akkor sem tudtak volna felmutatni. Sőt elért eredményeik nagyságát és fokát is részben kedvezőtlen anyagi helyzetüknek, illetőleg azon körülményeknek is köszönhetik, melyek őket életük utolsó szakában szűkebb hazájuk elhagyására kényszerítették. Nyugtalan, összeférhetetlen és nagyratörő természetük összeütközésbe hozta őket fölöttes hatásukkal, saját balázsfalvi püspökükkel, a hiú és buzgó katolikus Bobb Jánossal, ki Šincal és Kleint fel is jelentette és vizsgálatot indított ellenük. Ezek emiatt kénytelenek voltak kezükbe venni a vándorbotot és így kerültek és telepedtek le a magyar fővárosban, hol azután aránylag a legideálisabb otthonra találtak. Maiort is püspökével való rossz viszonya és kielégítetlen ambíciói, főképen tudományos nagyravágyása hozta fel az ország szívébe. Mind a hárman hosszabb vagy végleges alkalmazást a budai egyetemi nyomdában nyertek románnyelvű cenzori és korrektori minőségben. Hánytatott életükben a budai egyetemi nyomda nemcsak az anyagi megélhetést biztosította számukra, hanem a legkiválóbb szellemi táplálék legteljesebb mértékét is. Mielőtt ide kerültek, római és bécsi tartózkodásuk és tanulmányaik által nyugati látókört nyertek és megismerték a nyugati tudomány forráskincseit és módszereit. De ennek igazi és teljes hasznát messzemenő célkitűzéseikben csak úgy vehették, ha birtokába kerülnek a magyar tudományos világ műhelye legaprólékosabb megismerésének is. A magyar főváros táplálta ugyanis úgyszólván az ország egész vérkeringését, magában

* Egyáltalán eddig figyelemre nem eléggé méltatott kérdés maradt az a tény is, hogy a magyar főváros körülbelül ötnegyed évszázadon át, a XVIII. század végétől a világháború kitöréséig egyik fontos tápláló forrása volt a román kulturális mozgalmaknak. E megállapításaimat több, mint 15 év óta számtalanszor hangsúlyoztam és bizonyítottam és e bizonyítgatásaim révén mentek át a legújabb magyar tudományos közudatba is. Ujbóli részletes bebizonyításuktól itt most el kell állnom.

központosította az ország legelsőbbrendű és legfőbb kulturális, szellemi, tudományos forrását, tehát fölötte alkalmas volt arra, hogy az erdélyi román triász lelkében és agyában kitöltse mindazokat a hézagokat és hiányokat, amelyek elfümtetését csakis a magyar tudományosság közelebbi és pontos megismerése által lehetett elérni. Tudományos ismereteiket ki kellett egészíteni épen a legfontosabb dologgal: a magyar források, könyvtárak, levéltárak gazdag és megbecsülhetetlen kincseinek komoly áttanulmányozásával. Azt a rengeteg mennyiségű forrásanyagot, amelyre tudományos munkáikban támaszkodnak és amilyenre az addigi román szellemi alkotások hivatkozni nem bírtak, nagy részben csak a magyar főváros tette és tette számukra hozzáférhetővé. De ugyancsak ez szolgáltatta első sorban a szerencsés alkalmat arra is, hogy ezek a román tudományos forradalmárok közelebbről is, személyesen ismerkedjenek meg az akkori nagy magyar tudósokkal. Aranka György, Benkő József, Cornides Dániel, Engel Keresztély, Haliczky András Frigyes, Hadik Antal, Katona István, Kereszturi József, Kovachich Márton György, Lehótzky András, Lipszky János, Perecsényi Nagy László, Romy Károly György, Schedius Lajos, Tertina Mihály, Virág Benedek és másokkal személyes vagy levélbeli érintkezésben állottak. Az ezekkel való közvetlen és levélbeli érintkezés és tudományos vitatkozások egyrészt feltárták előttük az egész magyar tudományos gondolkodást, másrészt tetemesen megkönnyítették részükre a magyar források tartalmának, helyének, jelentőségének megismerését és így egyben önkénytelenül is hozzájárultak a román tudósok kritikai érzékének élesítéséhez, mélyítéséhez. Vagyis: a budai egyetemi nyomda, illetőleg budai tartózkodásuk egyrészt kenyeret nyújtott Klein, Sincal és Maiornak, másrészt rendszeres tudományos oktató iskolát, magasabb szemináriumot nyújtott számukra, a legkedvezőbb kutatási és továbbképzési lehetőséget. A budai nyomda nélkül soha sem kerülhettek volna hosszabb időre a magyar fővárosba, sohasem ismerték és aknázhatták volna ki alaposabban a magyar tudományosságot és a magyar forrásokat. Bizonyára kisebb készséggel és alacsonyabb színvonalon írták volna meg munkáikat; sőt egyáltalán nem bizonyos, hogy alkalmuk és lehetőségük lett volna összes műveik megírására. A magyar főváros ennek a triásznak egész szelle-

mi fejlődésére, tudományos működése eredményeinek minőségére és mennyiségére kimondhatatlanul jótékony hatást gyakorolt.

Ezzel kapcsolatban legalább néhány mondatban ki kell emelnem azt is, hogy részben jelzett megállapításaim folytán, de sok egyéb ok miatt is a budai egyetemi nyomda egy teljesen külön fejezetet foglal el a román irodalmi és kulturális mozgalmak fejlődésében és történetében a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. első tizedeiben. Vagyis a budai egyetemi nyomda egyik hervadhatatlan érdeme román szempontból az, hogy Klein, Şincai és Maior részére megteremtette az alkalmat és lehetőséget arra, hogy ezek az ország fővárosában huzamosabb ideig és állandóan tartózkodhassanak és kutathassanak. A román irodalomra és művelődésre gyakorolt ezen *közvetett* jótékony hatásán kívül kifejtett a budai nyomda egy másik *egyenes és tudatos*, nem kisebb fontosságú tevékenységet is a román szellemi és kulturális törekvések előmozdítása érdekében. A budai egyetemi nyomda az egész románságot hálára kötelező kulturális szerepének ez a második útja abban a hatalmas, nagyvonalú civilizatorikus munkaprogrammban testesült meg, amelyet az egyetemi nyomda a hazai népekkel szemben, Nagyszombatból Budára való költözése után, maga elé tűzött és amelyen belül a román nép kulturális érdekeit földrajzi határookra való tekintet nélkül a legmelegebben ölelte fel.*

VII.

Klein, Şincai és Maior működése áterjedt a XIX. század elejére is, hatása pedig az egész román irodalomra és tudományra úgyszólván megszakítás nélkül tartott az egész XIX. század folyamán. A triász működésének visszhangja, eszméi** Magyarországból és Erdélyből gyorsan áthatottak a két román

* Erre vonatkozó igen régi kutatásaim teljesen ismeretlen adatokkal alátámasztott eredményeinek számtalan helyen való hirdetése szintén nem maradt termékenyítő és gyümölcöző hatás nélkül. Így már csak ezért sem bocsátkozhatom ez alkalommal e nagyfontosságú kérdés részletes tárgyalásába.

** A román nyelv a latin nyelvből származik; a románok Traianus császár dáciabeli gyarmatosainak közvetlen leszármazói, kik Dáciát soha, egyetlen pillanatra sem hagyták el és így mint őslakosok e földön politikai jogokra és uralomra első sorban jogosultak.

vajdaságba is. Az első harcosok sorában, kik Klein, Sincai és Maior tanításainak román földön való terjesztéséért felvették a küzdelmet, helyet foglal több erdélyi román tanár is, kiket a Kárpátokon túli tényezők egyenesen oly célból hívtak meg, hogy közreműködjenek a román fejedelemségekben a 19. század elején tervbe vett nagyszabású iskolareformok végrehajtásában. Ez iskolareformoknak kimondott célja a lenyűgöző idegen, görög szellemnek és nyelvnek teljes és radikális kiszorítása a román tanintézetekből, vagyis a román vajdaságok iskoláinak elrománosítása, nemzetivé tétele volt. Klein, Sincai és Maior eszméi és tanítványai pedig kitűnően alkalmasaknak bizonyultak az új román iskolareformok megalkotására és végrehajtására. Így az, akinek először sikerült a Klein, Sincai, Maior-féle eszméket komolyan és gyökeresen átplántálnia Romániába, szintén erdélyi román volt: *Lazár György*. Lazár hajtotta végre Bukarestben még Maior Péter életében a havasalföldi román iskola megreformálását Maiornak és társainak, vagyis a román irodalomban úgynevezett erdélyi latinosító iskolának forradalmasító nemzeti szellemében. Lazárt a román irodalom és művelődés történetében mint valóságos nemzeti apostolt szokták ünnepegni, aki a romániai népet, közelebbről a havasalföldi románokat felébresztette a hosszú fanarióta-korszakbeli aléltáságból és alapját vetette meg nemcsak a modern román nemzeti iskolának, hanem ezáltal egyben az egész mai modern Romániának. Körülbelül olyan jelentősége van neki szűkebb határok között Havasalföldre nézve, mint amilyen nagy jelentőségük van az egész románság szempontjából Klein, Sincai és Maiornak, kiknek ő előretolt exponense, legkövetkezetesebb képviselője volt Havasalföldön.

De a latinosító iskola megalapítóihoz hasonlóan az ő életviszonyaival és fejlődésével kapcsolatban is kiemelhetjük, mily sokat köszönhet ő Magyarországnak. Lazár ugyanis földhöz ragadt szegény paraszt szülőktől származott, kik Bruckenthal Sámuel báró erdélyi kormányzónak szebenmegyei feleki birtokán szolgáltak. Bruckenthal volt az, ki ezek legkisebb gyerekének, Györgynek éles esztét észrevette és hozzásegítette, anyagiilag lehetővé tette, hogy elemi iskolai elvégzése után Kolozsvárra kerüljön és középiskolai tanulmányokat folytathasson. Kolozsvári tanulmányaival kapcsolatban pedig az is ki van mu-

tatva, mily kitűnő és maradandó hatást gyakoroltak az ő egész további fejlődésére kolozsvári magyar tanárai, különösen *Koros Imre* és *Gegő József*. Ha ugyanis Lazár matematikus és filozófus lett, ami oly nagy szerepet játszott az ő havasalföldi tanári működésében, úgy ez Koros és Gegő professzorok fő érdeme, akik az első jó, komoly és eltörülhetetlen alapokat nyújtották neki ezen a téren. Ha tehát az erdélyi kormányzó nem méltatja figyelemre a földhöz ragadt kis román parasztgyereket és nem küldi Kolozsvárra, akkor Moga nagyszebeni román püspök sem küldhette volna Bécsbe egyetemi tanulmányok végzésére és így Lazár György az eke mellett nőtt volna fel és az eke mellett halt volna meg. Sohasem lett volna belőle a romániai nemzeti iskola megalapítója, minek következtében elmaradt, vagy eltolódott volna és esetleg egészen másképpen fejlődhetett volna a román iskolaügy kérdése Havasalföldön. Tehát így járult hozzá közvetve Magyarország Bruckenthal személyén és a kolozsvári magyar iskolán keresztül a havasalföldi román nemzeti iskola megalapításához és ezáltal a román kultúra hatalmas fellendítéséhez. Lazárt a románoknak Magyarország nevelte és adta, Románia nagy nemzeti tanítóját sok mindennel együtt Magyarország ajándékozta.

VIII.

Klein, Sincai és Maior fellépésével egyidejűleg próbálkoznak meg a románok legelőször a tudományos társulat eszméjének megvalósításával is; nevezetesen Erdélyben 1794—95-ben, mégpedig *Aranka György* Magyar Nyelv-mívelő társaságának hatása alatt. E kérdés részletesebb ismertetésétől most el kell állnom.

Ugyancsak röviden érintem azt is, hogy a XVII. és XVIII. sz.-beli román szótáriródalom termékeiben egész sereg magyar származású jövevényszóval találkozunk. De ezeknek bizonyító jelenléte nélkül is ki van mutatva ezen román lexikográfikus termékekről például *Páriz Pápai Ferenc* és *Molnár Albert* szótárainak forrásul való használata.

További részletezésbe nem bocsátkozva, itt még csak annyit említek meg; hogy a legelső román botanikai szótárt 1780 körül magyar ember állította össze, a kitűnő magyar történet-

író és botanikus: a székely *Benkő József*. E szótár óriási jelentősége abban áll, hogy megmentette a XVIII. sz.-beli román botanikai nomenklaturát és e szótár közvetve vagy közvetlenül forrásul szolgált az összes azutáni románnyelvű hasonló munkáknak a mai napig.

Benkő fellépése után történtek ezen a téren hasonló természetű figyelemre méltó kísérletezések szász oldalról éppen úgy, mint magyar részről. Magyar szempontból megemlítendő *Veszelszki János* neve, ki ugyan teljesen Benkő alapján állván, semmi újat nem hozott 1798-ban megjelent munkájában, de ez a tény is ismeretlen a román irodalomtörténészek előtt. Épígy ismeretlen a román és magyar irodalomtörténészek előtt egyaránt az a másik tény is, hogy ugyanebben az időtájban, csak néhány évvel ezután, 1804 előtt született meg az első román sóbányászati szakszótár is, melyet *Petz Ferenc* sóbányászati magyar hivatalnok állított össze. Ez is, akárcsak a Benkőé, többnyelvű szótárocska volt, nevezetesen: német-magyar-után-román lexikon. Elég nagy kár, hogy elveszett.

Végül megjegyzem még azt is, hogy ugyancsak XVIII. sz.-beli erdélyi magyar embernek, a hunyadmegyei *Hörtobágyi Györgynek* köszönhetjük néhány igen érdekes és fontos ismeretlen régi román folklorisztikus emléknek a megmentését is. Ezek részletesebb ismertetését is más alkalomra kell halasztanom. Ettől függetlenül itt említhetem meg azt is, hogy a román folklóre gazdagsága, érdekessége és szépsége a következő századokban is megragadta magyar gyűjtők és kutatók figyelmét. De van ennek a kérdésnek egy másik rendkívül fontos oldala is. A román és magyar folklóre összehasonlítása a kölcsönös hatás megállapítása szempontjából elsőrendű perspektívákat nyújt. Ezen a téren sem hiányzanak a kezdet és úttörés szerény tanulmányai. Így a magyar folklóre hatása eddig is nem egy román folklorisztikus terméken van már kimutatva.

Részletesebben itt mindezekkel és egy csomó más ismeretlen ily részletkérdéssel nem foglalkozhatom. De a magyar hatás sokoldalúsága illusztrálására érintek mégis még egy részletkérdést a régi román irodalom fejlődéséből. A Nagy Sándor életéről és tetteiről szóló népies regény románnyelvű verziója a XVI. sz.-tól kezdve a legújabb időkig igen kedvelt olvasmánya volt az egész román olvasóközönségnek társadalmi réte-

gekre való tekintet nélkül. A legújabb román tudományos kutatások kimutatták, hogy ennek az „Alexandria” című népszerű román olvasmánynak a forrása szerb és nem görög eredetiben keresendő. *Cartoian Miklós*, bukaresti egyetemi tanár, e problémának legkitűnőbb román ismerője, mély tudományos apparátussal és teljesen meggyőző érvekkel bizonyította be erre vonatkozó állításait. Ennek dacára és ettől függetlenül saját tanulmányaim során és egyetemi előadásaimban fel kellett vetnem azt a kérdést is, hogy vajon Nagy Sándor históriájának kétségtelenül szerb forrásból származó román variánsain kívül nem készülhettek-e magyar területen magyar forrásból is táplálkozó variánsok is? Szerény véleményem szerint ezt a lehetőséget sem kell egyáltalán valószínűtlennek vagy kizártnak tartani.

IX.

Mielőtt áttérnék a XIX. és XX. század ismertetésére, meg kell emlékezni egy pár szóban még egy tényről, amely iskolázási, kulturális és tudományos vonatkozásban egyformán fontos, döntően nagy szerepet játszott. A románok ugyanis kulturális és irodalmi fejlődésük folyamán lelki, szellemi szükségleteik kielégítésével kapcsolatban, e szükségletek termékeinek külső formába való öntésére, kifejezésére többféle betűtípust használtak, túlnyomórészt azonban a legújabb időkig a cirill alfabetum hívei és követői voltak. 1860-tól kezdve kizárólag a latin alfabetumot használják, 1829—1860 között cirill és latin betűkből álló vegyes alfabetummal írtak leginkább, kisebb mértékben azonban latin alfabetummal is, azelőtt pedig románnyelvű nyomtatott és kéziratos műveik, nyelvemlékeik túlnyomó nagy többségét cirill írással örökítették meg és csak kisebb hányadát latin betűkkel.

A cirill alfabetum kiszorításáért, kiirtásáért és a latin alfabetummal való helyettesítéséért a XVIII. század második felében indulnak meg az erélyesebb, céltudatos, hivatalos és tudományos harcok. E komoly és nagyjelentőségű harcok két külön forrásból fakadnak, amelyek közül az eddigi tudományos kutatások csak az egyiket ismerték és ismerik: azt, amely a román irodalomban úgynevezett latinos iskola megalapítói: Klein, Șincai és Maior nevéhez és fellépéséhez fűződik és amely

e harcoknak a tudományos jelleget kölcsönözte. Ezek a férfiak, akik hihetetlen fanatizmussal és szenvedéllyel, törhetetlen akarat erővel, minden eszköz felhasználásával igyekeztek bebizonyítani a román nyelv latin eredetét és a román nép megszakítás nélküli folytonosságát Dácia földjén, kénytelenek voltak tudományos munkaprogramjukba, célkitűzéseik közé állítani azt a törekvést is, hogy a román nyelv nem latin származású elemeit lehetőleg latin eredetű vagy latin kinézésű szavakkal helyettesítsék; másrészt hogy a szláv alfabetumot gyökeresen kiirtsák és egyszersmindenkorra a latin alfabetumot ültessék a helyére. Az ő felfogásuk szerint a szláv betűk mint a szavak külső ruhája, köntöse akaratlanul is a román nyelv latin képe és származása ellen szól, tehát magától értetődő kötelesség e megtévesztő, csúnya, elszomorító külső köntöst levetni és felcserélni a kedves és örökké mosolygó latin betűk természetes köntösével. Maior egyik helyen erre vonatkozólag azt írja, hogy valahány román szót latin betűkkel ír, ez a szó ragyogóan mutatja az ő latin arcát és örömmel mosolyog rá, hogy kiszabadította az eddigi bilincsekből, rabságából.

A latinositó iskola megalapítóinak ezirányú törekvései, amelyek rögtöni eredményre nem vezethettek, tudományosan eléggé ismereteseek és tisztázottak, habár bizonyos előzményeik eddig nagyon is homályban maradtak, miután az erre vonatkozó adatokat még mindig eltemetve tartják a könyvtárak és levéltárak eldugott polcai. Teljesen ismeretlenek ugyanis a román és magyar tudományos kutatás előtt egyaránt, azok a hivatalos jellegű törekvések és harcok, amelyeket ugyancsak a cirill alfabetumnak a latin alfabetummal való helyettesítéséért indítottak meg a magyar állami hatóságok, még a latinositó iskola fellépése előtt, attól függetlenül és folytattak azután a latinositó iskola működésének korszakában és azzal párhuzamosan. E hivatalos intézkedések is eredménytelenek maradtak és ez a tény is nehezítette meg részben Klein, Sincal és Maior idevágó célkitűzéseinek rögtöni vagy gyorsabb megvalósulását. De azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ha a cirill alfabetum háttérbe szorításáért folytatott e hivatalos törekvések és érdekesítő harcok nem tudták a kívánt eredményt elérni, ez nem a magyar állami hatóságok jóindulatán múlt, hanem egészen más, etnikailag nem a magyar vagy román néphez tartozó, ténye-

zők furcsa körülmények között jelentkező következetesen macacs ellenállásán. Ez az eredménytelenség tehát semmit sem vonhat le a magyar állami hatóságok intézkedéseinek román viszonylatban való nagy horderejű jelentőségéből.

Minderről részletesen beszéltem egyetemi előadásaimban és bármennyire jellemzők és érdekesek az erre vonatkozó részletek, ez alkalommal nem nagyon időzhetek e tudományos problémánál. Még csak azt említem meg, hogy a román tudósok, régiek és újak különbség nélkül, a XVIII. század elejétől kezdve a mai napig valóságos nemzeti szerencsétlenségnek, nemzeti katasztrófának minősítették a román népre nézve a cirill alfabetum oly hosszú ideig tartó domináló szerepét. Ime e nemzeti katasztrófa elkerülése, elhárítása érdekében a magyar állami hatóságok részéről majdnem egy teljes századdal előbb történtek még a hivatalos intézkedések, mint a román állami hatóságok részéről, miután román részről az első komoly és erélyes ily intézkedés csak 1860-ban foganatosított, amikor Cuza Sándor fejedelem elrendelte a latin alfabetum kizárólagos használatát. Magyarország azonban nemcsak hivatalos rendeletekkel és intézkedésekkel, hanem más úton, cselekedetekkel, befejezett tényekkel is igen nagy mértékben kivette a részét a cirill alfabetum háttérbe szorításáért folytatott harcokból. Összeállítottam a statisztikát arra vonatkozólag, hogy 1784. előtt hány román nyelvemléket írtak latin betűkkel és mily hatás alatt, mily közreműködéssel jöttek létre e latinbetűs román írások? Megállapítottam azt, hogy e korszakbeli latinbetűs románnyelvű írások száma erősen meghaladja a százat. De pontosabban egyelőre csak száztízet ismerek: 4-et a XVI. sz.-ból, 23-at a XVII. sz.-ból, a többit a XVIII. sz.-ból. Ennek több, mint 60 százaléka magyar hatás alatt vagy Magyarország közreműködésével jött létre. A statisztika értékére jellemző talán az is, hogy az általános köztudatban, még tudományos körökben is úgy szoktak beszélni a XIX. század előtti latinbetűs román szövegekről, mint teljesen elszigetelt, jelentéktelen számú jelenségekről. Egy jassyi egyetemi tanár pl. 1912-ben egyik tudományos értekezésében csak öt 1701. év előtti latinbetűs román szöveg létezéséről tud (az én összeállításomban 27 szerepel) és oly hasonló emlékeket sem ismert, melyekről a román irodalom már régen tudomással bírt. Egy magyarországi egyetemi

tanár pedig egyik könyvében 1906-ban szintén tanulmány tárgyává tette az 1784 előtti általa ismert összes latinbetűs román nyelvemlékeket is: ezeknek száma 9, szintén igen-igen törpe szám a valósághoz képest, miután a magyarországi kutató is beleesett a jassyi kutató hibájába. Végül még csak annyit említek, hogy egy eléggé elterjedt, Bukarestben 1929-ben megjelent, a VI-ik liceumi osztály részére írt román irodalomtörténeti kézikönyv még ma is arra tanítja a román ifjúságot, hogy az első latin betűkkel nyomtatott román könyv *Klein Sámuel* egyik 1801-ben megjelent műve volt. Ez állításának nagyobb hitelt a tankönyv szerzője az által is kíván kölcsönözni, hogy dült betűkkel szedette ki az erre vonatkozó megállapítását.

X.

Az elmondottak alapján megint csak természetes és egyéb nem is várható, mint az, hogy ily előzmények után a magyarság és Magyarország hozzájárulása a magyarországi románság kultúrájának kiépítéséhez a XIX. és XX. sz. folyamán a világháború kitöréséig még nagyobb lendülettel folyt, mint addig: hiszen itt évszázados hagyományok és komoly alapterakási munkálatok állottak már mögötte. A XIX. és XX. század ézirányú feladatai és így a további fejlődési lehetőségek ennek következtében csak kedvezőbbekké válhattak. Részletektől megint el kell tekintenem. Csak megállapítom azt, hogy az iskolázás terén a XIX. és XX. sz. teljesen kiépítette és befejezte azt a hatalmas kulturális munkát, melyet a XVIII. század megkezdett. Tehát a román népiskolák száma megtöbbszörösödik, új iskolatípusok: románnyelvű közép- és szakiskolák, továbbá mindenféle természetű román kultúrintézmények jönnek létre, hogy a műveltség minden sajátos ágának a megismerésére és kifejlesztésére alkalom és lehetőség nyíljk. Ezek mellett a román kultúr-intézmények mellett azonban a magyarországi románság számára nyitva állanak az összes közép- és felsőfokú magyar szakiskolák, kultúrintézmények, hivatali pályák stb.. Mindez aránylag igen gyorsan nagyszámú román intelligencia kialakulására vezetett, amely képesnek bizonyult egyrészt a magyarországi románság összes kultúrigényeinek kielégítésére, másrészt pedig fölöslegeiből igen figyelemre méltó erőket tudott

kölcsönözni Kárpátokon túli fajtestvéreinek is, az ottani kultúr-szükségletek kiszélesítésére. Mindennek igen nagyfokú jelentősége több, mint magától értetődő és közelebbi magyarázatra talán nem is szorul. Ennek kimutatására most nem is terjeszkedhetem ki. De, hogy az elért eredményekről valami halvány képet alkothassunk magunknak, újból néhány statisztikai adat szembeállításához folyamodok: 1907-ben a körülbelül 2,800.000 lélekből álló magyarországi románságnak 2985 felekezeti román népiskolája volt 3076 tanítóval. Ezzel szemben 1909-ben a több mint 7 millió lakosból álló független Romániában volt 5073 elemi iskola 7784 tanerővel. Vagyis Magyarországon kb. 938 román lakosra esett egy elemi román iskola, Romániában pedig kb. 1379 lakosra esett csak egy ilyen elemi iskola. Az arányszám kétségtelenül sokkal kedvezőbb a magyarországi románoknál, mint romániai fajtestvéreiknél, ami azt jelenti, hogy a magyar állam sokkal kedvezőbb lehetőségeket tudott teremteni a román nép kulturális fejlődésére, mint Románia. Ha az összehasonlítást kiterjesztjük a többi iskolanemre, a százalékeredmény itt sem lesz túlkedvező Romániára. 1907-ben ugyanis Magyarországon volt 7 románnyelvű középiskola, 6 tanítóképezde és 5 papnövelde. Romániában pedig 1909-ben volt 43 fiú középiskola; 12 tanítóképezde és 5 papnövelde. Vagyis csak a középiskolák arányszáma kedvezőbb Romániában, amivel szemben áll az, hogy a magyarországi románság számára rendelkezésre állottak az összes magyar középiskolák is. És ezt a magyarországi románság teljes mértékben igénybe is vette, sőt több román növendék járt a magyar középiskolákba, mint a románokba: nevezetesen a 7 román középiskolát 1937 növendék látogatta, de ezen kívül 2088 román diák látogatta a magyar középiskolákat és ebbe a számba nincsenek beleszámítva a magyar kereskedelmi iskolákban tanuló román ifjak. Mindez azonban egyben azt is bizonyítja, hogy a magyar állam megteremtette a szükséges feltételeket a román nemzeti kultúra intenzív művelésére és egyben meghagyta a lehetőségeket arra is, hogy a magyarországi románság *önként* élvezhesse a fejlettebb magyar iskolázás és kultúra összes jótéteményeit.

Az iskolakérdésekkel kapcsolatban meg kell röviden emlékeznem még arról, hogy a román studium művelésére, a román irodalmi és kulturális mozgalmak támogatására a magyar ál-

lam mind a két magyar egyetemen: a pesti és kolozsvári egyetemen külön román nyelvi és irodalomtörténeti tanszéket állított fel a XIX. sz. folyamán. A budapesti Pázmány Péter tudományegyetemen a román nyelv- és irodalomtörténetet 1862-ben kezdték tanítani, oly időpontban tehát, mikor a bukaresti egyetem még nem létezett, mert ezt csak két év múlva, 1864-ben alapították, és mikor a jassyi román egyetem még csak két éves multtal rendelkezett. A román nyelv és irodalomtörténeti katedrának a budapesti egyetemen való felállítása, a román studiumnak egy magyar főiskolán ebben az időben való rendszeres tanítása elvitathatatlan jelentőséggel bírt épen a két román fejedelemségben uralkodott szomorú kulturális és politikai viszonyok miatt, melyek nem engedték meg egy modern értelemben vett román nemzeti egyetemnek előbbi időpontban való felállítását. Habár magyar és magasabb tudományos szempontból nem is tudtak mindig igazi feladataik teljes magaslátára emelkedni, román szempontból a budapesti és kolozsvári egyetemi román nyelvi és irodalomtörténeti tanszékek hivatásukat mégis teljesen betöltötték, mert ezek a tanszékek önmagukban is, függetlenül betöltőik személyétől és működésétől, a magyarországi románok részére nemzeti és kulturális megújítási életet forrást, a román nemzeti öntudat felébresztésére szolgáló hatalmas fegyvert, a magyarországi román egyetemi hallgatóknak meg nem alkuvó román nemzeti szellemben való nevelésére szükséges eszközt jelentettek.

XI.

A magyarországi románságnak iskolai és kulturális téren ily körülmények között bekövetkezett gyorsíramú és folyton fokozódó előhaladásával párhuzamosan tudományos és irodalmi vonatkozásban is megerősödik a jótékony magyar hatás érvényesülése a XIX. és XX. század folyamán. Ennek megnyilvánulása a már ismert és megszokott módokon történik: részben magyar szellemi termékek szolgálnak forrásul, alapul, sugallóul hasonló román szellemi alkotásoknak, részben pedig magyar szellemi munkások művelik a román kérdéseket, boncolgatják a románságot közlelő érdeklő tudományos problémákat.

A XIX. század nagy szökésekkel vitte előbbre Európa-

szerté a kulturális, irodalmi és tudományos mozgalmakat. Ez történt Magyarországon is, Romániában is; ennek hatása és következménye nem maradhatott el a román tanulmányok magyarországi művelésével kapcsolatban sem és egyáltalán mindazon téren, amely Magyarország hozzájárulását képezte a román irodalom és kultúra termékenyítéséhez, gazdagításához. A kimutatható eredmények a múlthoz képest mennyiségileg erősen növekednek, jelentőségük e miatt, de belső tartalmi okoknál fogva is szintén fokozódik. A román studium művelése a régi Magyarországon hivatalos feladatát képezte a budapesti és kolozsvári egyetemeken rendszeresített román nyelvi és irodalmi tanszékeknek, továbbá közvetve bizonyos határok között a magyar tudományos akadémia vagy más tudományos társulatok munkaprogramjának másodrendű hatáskörébe is esett, végül az egyes magyar kutatók és tudósok főtanulmányaihoz kiegészítő eszköz, segédtudomány szerepét játszotta és csak ritkábban képezte magyar tudósoknak kizárólagos, egyedüli vagy fő- és öncélú tudományos célkitűzését. Az így elért eredmények bibliografiai felsorolását itt mellőznöm kell annak a megállapítása mellett, hogy: Noha magasabb magyar szempontokból bizonyos tekintetben kifogásolnivalót és elég nagy hiányokat is könnyen találhatunk, mégis különösen nyelvészeti, történettudományi és folklorisztikus téren nem egyszer elég lendülettel és ma is utánzásra és követésre méltó letagadhatatlanul nagy-jelentőségű magyar tudományos munkássággal is találkozunk, melynek egyetlen hibája, hogy végeredményben mégis csak elszigetelt, befejezetlen, folytatás nélküli maradt és egyáltalán nem részesült még a magyar hivatalos körök részéről sem a megérdemelt elismerésben és felismerésben. Ezek az elszigetelt egyes eredmények azonban a román tudományos kérdések tisztázásához mindenképen hozzájárultak és a román studium magyar részről folytatott művelése történetének legszebb és legmagasabbra szárnyaló lapjait hivatottak feltüntetni.

E megállapításaim igazolására — habár ez alkalommal közelebbi részletezésbe nem bocsátkozhatom — csak a következőket legyen szabad megemlítenem: A régi Magyarország egyetemein a román studiumnak magyar szempontból való művelése nem járt és nem járhatott megfelelő eredménnyel. Ennél aránylag sokkal nagyobb és figyelemre méltóbb az az ered-

mény, mely a román studiumnak az egyetemek falain kívül, az egyetemi oktatástól függetlenül, egyes lelkes magyar iudók által folytatott műveléséből keletkezett. E tanulmányok leginkább nyelvészeti, történettudományi és folklorisztikus téren mozogtak. Román-magyar tudományos érdekű kérdéseket tárgyaló nyelvészeti dolgozatok közül a világháború végéig ki-válnak különösen *Alexics György*, *Asbóth János*, *Hunfalvy Pál*, *Melich János*, *Szinnyei József* stb. egyes cikkei és művei. Történettudományi szempontból a dolgok természeténél fogva sokkal szélesebb medrű eredményekről is be lehetne számolni. Aki Erdélynek bármelyik korszakbeli történetével kénytelen foglalkozni, bajosan térhet ki oly kérdések tárgyalása elől, melyek akár a magyarországi románokkal, akár a két román tartománnyal szorosan összefüggenek. A magyar történetírás mindazon művelői tehát, kik a történeti Magyarország keleti részének eseményeiről és állapotairól írtak, kénytelenek voltak román érdekű és vonatkozású kérdéseket is érinteni. De úgy a régebbi, mint a közelebbi multban akadtak oly magyar történetírók is, kik öncélúan is, külön és mélyrehatóan foglalkoztak a román nép történetével, kifejezetten román történettudományi problémákkal, melyeket nem Magyarország történetét tárgyaló művek magyarázata, függeléke vagy kiegészítéseképen fejtegettek, hanem attól egészen függetlenül és önállóan. A magyar történettudomány e képviselőinek ily irányú munkásságát és ezt az egész kérdést más alkalommal fogom részletesen ismertetni. A sok érdemes név közül most csak kettőt legyen szabad kiemelni: *Hunfalvy Pál* és *Jancsó Benedek* nevét, kiknek ily vonatkozású tudományos munkássága eléggé közismert és minden körülmények között annyira kiemelkedő.

A magyar kutatóknak a román folklóre, etnológia és etnografia iránti érdeklődése az e vonatkozású román anyag gyűjtésében, közlésében, tanulmányozásában és a hasonló magyar anyaggal való összehasonlításában nyilvánult meg. Az erre vonatkozó cikkeik, tanulmányok, közlések főleg a régi Magyarország vármegyei monográfiáiban, különböző folyóiratokban (*Ethnographia*, *Ethnographische Mitteilungen*, *Erdélyi Múzeum*, *Erdély*, *Vasárnapi Ujság*, stb.), továbbá helyi jellegű erdélyi tudományos társulatok évkönyveiben, kiadványaiban jelentek meg; szétszórva egyéb művekben és közleményekben

is önállóan vagy pedig magyar folklorisztikus anyag közlésével és tanulmányozásával kapcsolatban. Tisztán anyaggyűjtési szempontból megvannak ebben a viszonylatban a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának is a maga elvitathatatlan érdemei. Ezenkívül az 1889-ben Budapesten megalakult Magyar Néprajzi Társaságnak kimondott célja eredetileg nemcsak a magyar nép, hanem az összes magyarországi nemzetiiségek etnografiai, etnológiai és folklorisztikus termékeinek gyűjtése és tanulmányozása volt. Így a Néprajzi Társaság tagjai között a különböző hazai nemzetiségek fiai is képviselve voltak, tehát a magyarországi román értelmiség képviselői is. Ennélfogva természetes, hogy a Néprajzi Társaság hivatalos közlönye, az 1890-ben megindult *Ethnographia* román vonatkozású cikkeket és közleményeket is hozott. A magyar folyóiratokban és publikációkban közölt román vonatkozású cikkeket részben román születésű, nagyobb mértékben azonban magyar kutatók és tudósok írták. A román születésű kutatók között látjuk *Marienescu At.*, *Moldovan G.*, *Alexics Gy.* neveit.

A túlzó latinosító és romántikus iskola neveltjeihez tartozó Marienescu közleményeinek magyarnyelvű vagy magyarok által szerkesztett folyóiratokban való megjelenése elég beszédesen mutatja, mily nagyfokú liberális szellem hatotta át ezeket a folyóiratokat, csak azért, hogy a magyar és román tudománynak őszinte, vállvetett együttműködését megteremthesse és így a felmerülhető vitás tudományos kérdésekben teljesen tárgyilagos eredményekhez lehessen jutni. A barátságos, megértő szellemben dolgozni akaró magyar-román tudományos korszaknak egy régebbi román képviselője volt *Vulcan József* is, aki több román népkölteményt fordított le magyar nyelvre és akit a magyar Kisfaludy-Társaság és a román bukaresti akadémia egyformán tagjai sorába emelt. — Ámbár a magyar fővárosban született Néprajzi Társaság kötelékébe hamarosan az ország minden tájáról sereglettek a tagok, nemsokára az Erdély fővárosában székelő magyar tudományos körök a maguk részéről arra a helyes felismerésre jutottak, hogy a Magyar Néprajzi Társaság célkitűzéseit egyrészt ezzel karöltve, másrészt azonban attól függetlenül és önállóan is lehet és kell előmozdítani. Az ezen törekvéseket képviselő kolozsvári magyar tudósok lelke *Herrmann Antal* volt. A különállóan haladó

kolozsvári magyar tudományos mozgalmak célponthoz akkor értek, mikor Herrmann Antalt a kolozsvári egyetemen egyetemi magántanárrá képesítették, épen az erdélyi és házaí népek etnografiájának tárgyából. Azok a folyóiratok pedig, melyek e tudományos mozgalmak szolgálatában állottak, az „Erdélyi Múzeum“ és az „Erdély“ voltak. Ez utóbbi elsősorban turisztikai és balneologiai folyóirat volt ugyan, de helyet adott néprajzi kérdések tanulmányozásának is: öt éven keresztül külön mellékletben, melyet „Erdély Népei“ címen Herrmann Antal szerkesztett, az erdélyi népek etnografiáját érintő cikkeket közölt, melyek sorában román érdekű és tárgyú közlemények is láttak napvilágot.

Ha ezek után a román folklorisztika terén magyar szerzők által végzett tudományos munkásságról rövid jellemzést kívánnánk nyújtani, a következőket lehetne megállapítani: jóindulatú és jóhiszemű, félénk és naiv, mégis növekvőfélben levő kezdődő érdeklődés után és mellett igen komoly, hasznos, sokszor mély és figyelemre méltó tanulmányokkal és közleményekkel is találkozunk. (Néhány kiválóbb szerző neve: *Bartók Béla, Horger Antal, Mailand Oszkár, Moldován Gergely, Schmidt Tibor, Solymossy Sándor, Téglás Gábor és István, Zilahy Kis Károly stb. stb.*) E tiszteletreméltó és örvendetes munkásságban kifogásolni első sorban a művelés alá vett terület korlátozását lehetne. A magyar kutatók ugyanis csak a magyarországi román folklóre-anyag gyűjtésére szorítkoztak. Ez érthető és természetes. Csakhogy magyarázatainkban, tanulmányaikban is ugyancsak erre a földrajzi területre szorítkoztak és csak ritkán voltak tekintettel a Romániában közölt anyagra, a Kárpátokon túli tanulmányokra, irodalomra és szakbibliográfiára. Sajnos egyéb okoktól eltekintve a magyar szaktudománynak a magyar folklóre-anyag gyűjtésére és tanulmányozására vonatkozó feladatai, a mult e téren fennálló mulasztásainak jóvátételét sürgető kötelességek is megakadályozták a román folklóre iránti magyar érdeklődés megfelelő mértékben való kiszélesítését. Vagyis a főhiba abban állott, hogy a román és magyar folklóre kölcsönös hatását kereső magyar kutatásokat nem lehetett kellőképen mélyíteni, rendszerezíteni és állandósítani, nagy mértékben a körülmények szeszélyétől függvén az ily természetű tanulmányok sorsa. Pedig

volt egy igen rövid tartamú pillanat, mikor úgy látszott, hogy a magyar etnografiai és folklóre-tudomány képviselői ebben a viszonylatban elérhetik a maximumot, amit e tekintetben el lehet érni és meg lehet kívánni; vagy legalább is megkísérlik ennek elérhetését, megvalósítását. Herrmann Antal ugyanis, ki a magyarországi népek, különösen a cigányok és románok etnografiája terén, kiváló, elismert szaktekintély számba ment, 1898-ban egyetemi magántanári próbaelőadását (Rumén ethnologiai feladatok) kiadta az Erdély című folyóiratban. E cikkében hangsúlyozván a román etnológiai problémák jelentőségét és bírálva a magyar és román tudomány által ezen a téren végzett munkát, nagyszabású munkaprogrammot is ad a román illetékes tényezőknek. Azt ajánlotta ugyanis, hogy a román tudományos akadémia, a két román egyetem, a bukaresti archeologiai múzeum, a román földrajzi társaság, a romániai statisztikai hivatal, a bukaresti román kultúrliga, a magyarországi románok művelődési és irodalmi törekvéseinek ápolására alakult egyesület (Astra) közös akcióra lépjenek a román etnografiai, etnológiai, folklóre-anyag rendszeres és intenzív gyűjtése céljából. Ezenkívül mindennek szolgálatában létesítsenek külön román etnografiai múzeumot és indítsanak külön román tudományos szakfolyóiratot. Mindez a romániai kormány, a sajtó és társadalom hathatós támogatása mellett történjék. Egy német nyelven szerkesztett időszakai értesítő pedig rendszeresen közvetítse a külfölddel, a nyugati szaktudománnyal az így elérendő eredményeket. — Ime tehát egy ritka és jelentőségteljes pillanat, amikor azt lehetett hinni, hogy a magyar tudomány lehetne az, amely a román folklórisztikus, etnografiai és etnológiai tudománynak munkaprogrammot és igen egészséges fejlődési irányt szabhatna. Herrmann A. bírta az akkori román király és királyné arra vonatkozó ígéretét, hogy ezek a román akadémiával együtt támogatni fogják a magyar tudósok a román néprajz ismertetésére irányuló törekvéseit és hatalmas munkaprogrammját. De Herrmann A. felbuzdulásának nem nagyon volt folytatása és amennyiben az általa adott program egyik-másik része azóta megvalósult, ez már nem magyar közreműködéssel történt meg.

Ennek ellenére a Herrmann Antalhoz hasonló magyar tu-

dósok munkásságának és messzirenéző célkitűzéseinek nagy jelentősége letagadhatatlan tudománytörténeti és egyéb szempontokból egyaránt. Igaz, hogy csak egy rövid — a feledés és jelentéktelenség homályába azonban épenséggel nem borítható — kis álomszerű magasra való szárnyalás volt és maradt a magyar tudománynak ez a próbálkozása, hogy a román tudomány egyes ágai részére irányításokat és munkaprogramokat jelöljön meg. De ha e magyar törekvések mélyebb következményeinek teljesen el kellett maradniuk, ennek egyik fontos okát abban kell keresni, hogy a jelzett magyar tudósoknak ez a próbálkozása nem volt képes megfelelő általános nagy érdeklődést, ösztönzést, visszhangot és reakciót kelteni az illetékes tudományos magyar körökben, melyek nem látták meg a kérdés nagy jelentőségét, a román studium rendszeres, céltudatos és állandó művelésének igazi nagy fontosságát. Így aztán érthető, hogy nevezett magyar tudósoknak ezek az oly figyelemre méltó törekvései nem maradhattak és nem bizonyulhattak többnek és egyébnek, mint örvendetes, sokat ígérő kezdetnek, annak a szükséges ellenállhatatlan meggyőző belső erőnek legteljesebb híjával azonban, amelyet meg kell követelni minden oly tudományos mozgalomtól, törekvéstől vagy eszmétől, amely valóban úttörői jelentőségre és új tudományos iskola, irány alapítására kíván és hivatott emelkedni. Hogy mindennek pedig miért kellett így alakulnia, nem most és nem itt kell újból részletesen elmondanom.

XII.

Ami már most a román irodalom gazdagításához való magyar hozzájárulás másik megnyilvánulási módját illeti, az elmondottak alapján is könnyen következtethetjük pl., hogy a magyarországi román didaktikai irodalomnak nagy része szakra való tekintet nélkül magyar szerzőknek fordításából vagy átdolgozásából állott az utolsó száz év alatt. De a román irodalom más ágai is szívesen és mohón táplálkoztak a magyar irodalom emlőin.

Ennek igazolására annak a rövid kimutatásával fogok foglalkozni, hogy mily mértékben tapasztalhatjuk a magyar irodalom hatását a román költészet egyes alkotásaiban, főképen a XIX. sz. folyamán.

Az eddig ismert legelső románnyelvű versek a *Todoreszkutöredékben* fordulnak elő, mely tudvalevőleg Szegedi Gergely és Dávid Ferenc énekes könyvének 1570 körül készített román fordítását tartalmazza. Vagyis már az első román verseket magyar nyelvből fordították le. Egy évszázaddal későbbi időből is ismerünk egy román szerelmes verset, melyet megint csak magyarból fordítottak román nyelvre. Továbbá megemlítem, hogy a XVII. sz.-ban a humanista szellemben tanító magyarországi iskolákból kikerült magyarok, románok és szászok egyaránt tesznek kísérletet románnyelvű versek megírására (pl. *Halics Mihály* és *Franckensteini Frank Bálint*). A XVIII. sz.-ban is találkozunk oly románnyelvű versekkel, költeményekkel, melyeket minden valószínűség szerint magyar ember írt román nyelven: 1768-ban jelent meg ugyanis Kolozsvárt egy 32 oldalas verses kötetecske, mely 14 románnyelvű és 4 magyarnyelvű költeményt tartalmaz, minden valószínűség szerint ugyanazon szerzőtől. E román költemények egy része újból megjelent 1780 után.

A XIX. sz. folyamán is akadnak magyar születésű egyének, kik magyar költők verseit próbálják román nyelvre lefordítani: pl. *Koncz József* erdélyi magyar színész, ki 1816-ban *Csokonai Vitéz Mihály Békaegérharcát* fordította le román nyelvre. 1838-ban pedig egy *Györffy* nevű magyar őrnagy szintén írt egy románnyelvű költeményt, mely meg is jelent a *Baritiu György* által szerkesztett „Foaie pentru minte, inimă și literatură” c. román lapban, amely lap akkoriban *Vörösmarty*-ból és *Kistaludy*-ből is hozott román fordításokat. Mellékesen, csak kuriózumképen említem meg azt a be nem bizonyított és be nem bizonyítható feltevést, hogy *Alecsandri Vazul*nak, az egyik kiváló román költőnek az ősei valószínűleg magyar vérből, magyar családból erednek. Ezt a feltevést nem én állítottam fel, hanem *Iorga Miklós*, a románok legnagyobb élő historikusa, a modern román irodalomtörténetírás megteremtője és ezáltal a mindenkori legnagyobb és legkitűnőbb román irodalomtörténész.

Ennél fontosabb azonban az, hogy a 19. század elején dolgozó erdélyi román költők műveiben nagy mértékben ki lehet mutatni a magyar irodalom hatását. Az már régebbi idő óta ismeretes, hogy *Gyergyai Albert* „Historia egy Argirus nevű ki-

rályfiról és tündér szüzleányról“ c. műve szolgált forrásul *Barac János* erdélyi román költő „*Arghir și Elena*“ című művének. Legújabbban egy elsőrendű, kitűnő román kritikus és irodalomtörténész, a brassói származású *Bogdan-Duică György*, volt kolozsvári egyetemi tanár vállalta magára azt a fáradságos feladatot, hogy kimutassa, hogy Barac elég termékeny, habár nagyobb jelentőség nélküli költői működésében nemcsak Gyergyai, hanem egy csomó más magyar író műveit is alaposan kiaknázták.* Természetesen anélkül, hogy a román szerző e magyar forrásaira bárhol is hivatkoznék, miáltal eddig teljes homályban maradt a román kritika Barac költői működése eredetiségének vagy forrásainak kérdésére nézve. Mindezekről a mások által felderített adatoktól eltekintve legyen szabad itt is felhívnom a figyelmet egy ugyancsak a 19. század elején működött erdélyi román költőkkel összefüggő jelenségre, amely eddig majdnem teljesen észrevétlen maradt a román irodalom kutatói előtt. Nevezetesen egy, a magyar irodalom által az ez időszakbeli magyarországi román költőkre gyakorolt közvetett hatásról van szó.

A XIX. század első felében élt erdélyi román költők abban is különböznek két román fejedelemségbeli kortársaiktól, hogy klasszikus műveltségüknél fogva oly tökéletesen ismerték különösen a latin nyelvet, hogy irodalmi termékeik között nem egy latin eredetihez visszavezethető fordítással vagy utánzattal találkozunk. Igaz, hogy e fordítások vagy utánzatok nem mindig

* Pl. *Nagy Ferenc*, A pártos Jerusálem IX. énekekben; *Dugonics András*, Ulissesnek görög királynak csudálatos történetei; *Fazekas Mihály*, Ludas Matyi; *Viski T. Pál*, Magyar Ovid; *Bartai László*, A jártos költés völegény; *Mészáros Ignác*, Kartigam; *Bonyhádi Perczell Imre*, A tala; *Láng Ádám*, Constantia Portugáll-Király Leánya stb. című műveket, mely magyar művek egyébként legnagyobb részt külföldi forrásokból táplálkoztak és így annak igazolására is alkalmasak, hogyan közvetítette a magyar irodalom a román irodalomba a nyugateurópai irodalmak egyes termékeit? Mellékesen jegyzem meg azt is, hogy Barac, aki Nagyenyeden és Kolozsvárt kitűnő magyar nevelésben és iskolázásban részesült és fiatalabb korában a magyar nyelvű versírással is megpróbálkozott, bizonyára igen könnyen másod-harmadrendű magyar poétává is válhatott volna, ha tanulmányai befejezése után további fejlődése során tiszta magyar városba és környezetbe került volna és nem Nagyszebenbe és Brassóba, hol a Kárpátiokon túli etnikai és irodalmi befolyás felülkerekedése nem maradhatott el.

az első forrásból merítették, hanem a latin eredetihez igen sokszor kerülő úton, magyar közvetítéssel jutottak. De nem kevésbé igaz az is, hogy e magyarországi román költők között olyanok is akadtak, kik nem elégedtek meg klasszikus forrásokból való fordításokkal és feldolgozásokkal, hanem köteleességüknek tartották azt is, hogy eredeti költeményeiknek egy részét latin nyelven írják meg a klasszikus költemények szabályai és előírásai szerint. Közismert dolog, hogy a humanizmus és reneszánsz korában a görög-római klasszicizmus Magyarországon és a nyugati országokban mily hatalmas, a klasszikus nyelveken szóló különálló irodalmat teremtett. A román vajdaságokban a nyugati reneszánsz hatása aránylag csak későn érkezett meg, első sorban Lengyelország és Magyarország közvetítésével. Alkalmat a nyugati humanizmus- és reneszánsznak a román vajdaságokban való egyenes bevezetésére először Despot János (Heraklides Jakab) moldvai vajdának igen rövid tartamú uralkodása adott (1561. XI. 18—1563. XI. 3.). Ez a görög születésű kalandor megszerezte a számoszi és pároszi deszpota címet, majd V. Károly császár szolgálatába lépett. Mielőtt román földre ért, bejárt több nyugati országot, hol kéziratokat másolgatott, V. Károlynak udvari poétája és történetírója lett és baráti összeköttetésben állott Melanchtonnal és a reformáció más korifeusaival. Mint moldvai vajda pedig Cotnari-ban rövid életű latin iskolát is alapított külföldről hozott híres tanárokkal. Despot Jánosnak korai meggyilkolása azonban már csírájában meggyilkolta azt a lehetőséget is, hogy a román vajdaságokban megszülethessék és meggyökeresedhessék egy igazi reneszánszmozgalom a szónak nyugati értelmében. Így a román tartományoknak a humanizmus és reneszánsz igazán termékenyítő és újító termékei helyett meg kellett elégedniök azzal, amit ezen a téren nyújthatott egyrészt a fanarióta-uralom hellenizmusa, másrészt Lengyelország és Magyarország jótékony hatása a román irodalomra és művelődésre.

A Klein, Șincai és Maior által alapított latinos iskolaiak egyebek között az a hatása is volt, hogy a latin klasszicizmust közelebből megismertette a románsággal és hogy a román írók egy része a latin nyelvet nemcsak vizsgálati tárgynak tekintette nyelvészeti tanulmányaiban, hanem egyben azt mint a tudomány nemzetközi nyelvét használta. E román írók

ugyanis magyarországi és nyugateurópai írók példájára latinul írták műveiknek egy részét. Ha azonban logikusan azt is várnók és feltételeznők, hogy a triász tudományos működése oly döntő hatást gyakorolt a modern román irodalomra, mely a XIX. századi román költészetet a klasszicizmus karjaiba kergette és ezen az úton annak egészségesebb és gyümölcsözőbb fejlődési irányt adott, nagyon csalódnánk. A román költészet fejlődésében csak három költőt találunk, kiknek költeményeiben meg lehet állapítani a görög-római klasszicizmus hatását. Nevezetesen *Budai Deleanu János*, *Eminescu Mihály* és *Coşbuc György* költészetében. A klasszicizmus hatása e három román költőre abban nyilvánul meg, hogy egyfelől a görög-római klasszicizmus légköréből merítik gondolataikat, másfelől szigorúan szemük előtt tartják Horatiusnak és az alexandriai korszakbeli görög költőknek azt az elvét, mely megkövetelte, hogy a költeménynek az igazságon és őszinteségen felépített tartalma minél tökéletesebb művészi formában fejeztessék ki.

E három költőtől eltekintve nem beszélhetünk oly korszakról, melyben a román költészet a klasszicizmus hatása alatt állott volna. A három közül kettő erdélyi származású, de csak az egyik közülük: Budai Deleanu tartozik a XIX. század elején élt román költők generációjához, mint a latinos iskola megalapítóinak kortársa.

A klasszikus latin irodalom iránti szeretetet tapasztalhatjuk azonban a többi erdélyi román költőnél is, kik a XIX. század elején fejtették ki működésüket: nevezetesen *Barac János*nál és *Aaron Vazul*nál. Ez nem volt eddig sem ismeretlen a román irodalomban. Van azonban, ami eddig bizonyos határig teljesen ismeretlen maradt a román irodalomtörténészek előtt. Az, hogy a XIX. század elejéről való magyarországi román írók és költők között akadtak olyanok is, kik az egykorú magyar írók példájára, ezek hasonló működésének hatása és ösztönzése alatt eredeti elegiákat, ódákat és epigrammákat írtak latin nyelven. Sincainak latin versekben írt és Perecsényi Nagy László által 1804-ben Nagyváradon Orodias c. művében kiadott önéletrajza közismert dolog e vonatkozásban. Kevésbé tartják számon Barac Jánosnak a latin verselés terén való próbálkozásait. De román szemüvegen keresztül ítélve hatalmas hasonló alkotás tel-

jesen ismeretlen maradt a mai napig, illetőleg addig, amíg a budai egyetemi nyomda irattárában több mint egy évtizeddel ezelőtt folytatott kutatásaim alkalmával sok egyéb igen értékes teljesen ismeretlen adat mellett kezeim közé került Aaron Vazulnak 1803 december 15-én az egyetemi nyomdához intézett latinnyelvű levele, amely egyébként világosságot vet Aaron életrajzának egyik eddig egyáltalán nem is ismert szakára is: a marosvásárhelyi tartózkodására.* E levélben a román költő kiadásra ajánl a nyomdának egy 60 írott, illetőleg 15 nyomtatott ívre terjedő eredeti művet, mely latin nyelvű költeményeket tartalmazott: 1., a szerző különböző tisztviselő-ismerősei és barátai nevenapja alkalmából írt felköszöntöket; 2., különböző tárgyakról: pietasról, Istenfélelemről írt elegiákat; II. József császárról, II. Ferencről, ennek testvéréről, Károlyról és Jánosról írt költeményeket; 3., ódákat; 4., különböző tárgyú epigrammákat. Az egyetemi nyomda nem tudta a költő kívánságának megfelelően e művet saját költségén kiadni és így a román irodalomtörténet sem tudott e munkáról eddig közelebbi tudomást szerezni. Ismétlem tehát: a jelzett erdélyi román költőknek Aaron Vazullal az élen, a klasszikus irodalom iránti ízlését és szeretetét, valamint azt a törekvését, hogy eredeti költeményeket latin nyelven írjanak, ugyancsak magyar hatásnak kell tekinteni. Az egykorú magyar íróknak hasonló természetű működése, a román költőknek magyar iskolákban, magyar intézetekben, magyar hivatalokban, magyar környezetben nyert nevelése és művelődése egyformán vezette ily irányban a nevezett román költők szellemi tevékenységének egy részét. Ha tehát a jelzett román költőknek ezt a működését mint a neohumanizmusnak a románok közötti egyik késői hajtását foghatjuk fel, úgy itt is tapasztalhatjuk Magyarország közreműködését, közvetítését e szellemi áramlatnak a románoknál való megnyilvánulásával kapcsolatban.

Az erdélyi román költészet további fejlődését kísérve figyelemmel, megemlíthetjük, hogy a román himnuszot ugyancsak erdélyi költő írta (*Mureșeanu András*) és a román kritiku-

* Ebben az időben ugyanis Aaron „cancellista” volt a marosvásárhelyi királyi táblánál: „penes Inclitum Tabulam Judiciariam in Transilvania Cancellista”, amiről a román irodalomtörténetnek eddig szintén nem volt tudomása.

sok egy időben azon vitatkoztak, hogy ennek a forradalmi ízü költeménynek a forrását Petőfiben vagy Vörösmartyban kell-e keresni? De egy másik nagy magyar költőnek, *Arany János*-nak a román költészetre gyakorolt hatása is ki van már mutatva. Az erre vonatkozó kutatások magyar részről történtek: *Putnoky Miklós* bizonyította ugyanis be 1916-ban Arany hatását *Densuşianu Aron* „Negriada” című eposzára. Ezeken kívül is akadtak az újabb és legújabb román költők között is olyanok, akik magyar költők inspirációiból is igyekeztek ihletet nyerni. Dr. *Morariu L.* hívta fel a figyelmet az *Endrődi Sándor* által *Coşbuc György* erdélyi román költőre gyakorolt hatásra. A román költő ugyanis Endrődinek Neugebauer László által németre fordított egyik költeményét is felhasználta inspirálási forrásul. *Vörösmartyból* és *Petőfiből* fordított a múlt század végén egy *Lazu Gr. N.* nevű román fordító. 1897-ben pedig egy *Pop I. C.* nevű fordító készített Vörösmarty „Szózatá”-ból igen gyenge fordítást, mely egyébként még bibliografiai szempontok kedvéért sem nagyon érdemelne említést.* De igen jó és szép fordításaink vannak Petőfiből és Madáchból *Iosif István* és *Goga Oktavián* erdélyi származású román költőktől, ami közvetett bizonyíték lehet arra is, hogy e költők eredeti költeményeikben is állottak bizonyos határig magyar hatás alatt is. Iosif sokat fordított a nyugateurópai irodalmakból, különösen Heine, Goethe, Wagner, Corneille, Verlaine, Ibsen stb. műveiből. De Petőfit is nagyon megszerette és külföldi írókból való nagyobb fordításainak sorozatát is vele kezdte meg. 1896-ban Petőfi „Apostolát” adta ki románul, a következő évben pedig megint külön kötetben közölte Petőfi válogatott költeményeinek román fordítását. Amint azonban a német vagy francia irodalmi olvasmányainál és tanulmányainál nem állott meg csak egy kedvenc költőjénél, hanem kiterjesztette figyelmét az illető irodalom más képviselőire is, ugyanígy magyar vonatkozásban sem elégedett meg az általa annyira kedvelt Petőfivel, hanem egyéb magyar költői termékekben is keresett szellemi táplálékot. Az egyik utánpótlás pl. nem egyéb, mint *Gyulai Pál* híres

* Ezzel kapcsolatban megjegyzem azt is, hogy a Szózatnak nem ez volt az első román fordítása. Dr. Fr. álnév alatt találunk egy román fordítást már 1861-ben az egyik magyar folyóiratban (Vásárnapi Ujság), amely a Szózatnak tíz idegen nyelvű fordítását hozza egyidejűleg.

brassói román gimnáziumban végezte és így nem annyira magyar intézetekben nyert nevelés hatása alatt, mint inkább talán magyar-román vegyes lakosságú szülőhelyének öntudatlan hatása alatt is kezdett már 1907 óta fordítani *Petőfiből*, *Vörösmartyból*, majd *Szabolcskából*, későbbben pedig *Reviczky* és *Ady* költeményeiből. A magyar irodalom iránti szélesebbkörű érdeklődését jelzi a magyar népköltészetben és folklórebán kimutatható román hatásokról szóló, 1929. évben megjelent szerény tanulmánya is. Az én régebbi erre vonatkozó és egyetemi előadásaimban ismertetett megállapításaimtól függetlenül legújabbán erdélyi magyar kutatók is foglalkoztak e részletkérdéssel.

Nem kell hangsúlyozni, hogy a magyar irodalomnak a román költészetre gyakorolt hatására vonatkozó kutatások még egyáltalán nem merítették ki a kutatási területet, így további eredmények ezen a téren is útban vannak.

XIII.

Végül meg kell röviden emlékeznem a világháború utáni helyzetről is. Erdélynek Romániához való csatolása egyebek között a román és magyar szellemi termékek kölcsönös megismerését célzó törekvéseknek komoly és határozott formában való megnyilvánulását is eredményezte. Magyar részről azonban a román irodalom és tudomány komoly megismerésére és tanulmányozására, a román studium alapos, rendszeres, és cél tudatos művelésére nem nálunk, Magyarországon, történtek meg a megkívánt szükséges lépések és intézkedések, hanem ez is sok egyébbel együtt az elszakított magyarság nagy, nehéz és majdnem kizárólagos feladatává vált. Nálunk a csonka országban sem a nagyközönség, sem az úgynevezett tudományos szak fórumok vagy más hivatalos és felelős tényezők nem voltak képesek a mai napig sem megérteni és felismerni a román studium intenzív és szervezett művelésének mindenféle magasabb szempontból kimondhatatlan jelentőségét. Ami nálunk ezen a téren ebben az időben történt, édes-kevésnek és mélyen a legelemibb és legéletbevágóbb követelményeken alulnak tekintendő. Amivel tehát a magyarság a már ismert, megszokott utakon és módokon hozzájárult ebben a legújabb korszakban a román irodalmi és tudományos törekvések előmozdításához, azt elsősor-

ban az elszakított erdélyi területen kell keresnünk és mint az elszakított erdélyi magyarság figyelemre méltó teljesítményét kell elkönyvelnünk. E teljesítmény közelebbi ismertetésébe és bírálatába most nem kívánok bocsátkozni.

De másrésről a román irodalom és tudomány ez időszak-beli egyes képviselői szintén dolgoztak magyar hatás alatt is, hol tudatosan, hol öntudatlanul. Ennélfogva a legújabb időkben is találkozunk pl. magyar tárgyú, illetőleg magyar vonatkozást is tartalmazó román szépirodalmi termékekkel vagy pedig magyar költészeti és szépprózai alkotások román fordításával. *Madách* „Ember tragédiája“ csak nemrég (1934-ben) jelent meg *Goga* kitűnő román fordításában. Ez valóságos irodalmi eseményszámba ment és mint ilyent üdvözölték a román és az erdélyi magyar kritika részéről egyaránt. Tíz évvel azelőtt meg *Goga* *Ady*val foglalkozva, a nagy magyar költőt mint a modern magyar líra legkiválóbb képviselőjét, sőt világviszonylatban is mint egyik költői nagyságot mutatta be a román olvasóközönségnek több *Ady*-vers lefordítása kíséretében. — *Soricu Ursu János* is épúgy fordítgat mostanában is *Reviczky* és *Ady* költeményeiből, mint három évtizeddel ezelőtt *Vörösmartyból* és *Szabolcskából*. — De más, öregebb és fiatalabb mai román költők is szívesen készítenek román műfordításokat úgy a magyar költészet elhunyt nagyjainak (*Ady*, *Arany*, *Petőfi* stb.), mint mai képviselőinek (*Áprily Lajos*, *Babits Mihály*, *Fekete Lajos*, *Flórián Tibor*, *Kacsó Sándor*, *Mécs László*, *Reményik Sándor*, *Szép Ernő* stb.) alkotásaiból. *Ady*ből fordított pl. *Bran-Lemeny János*, *George Vazul-Al*, *Marăşanu Tivadar*, *Petre A. György*, *Tolan Ézsaiás*. Ugyancsak *Ady* emlékére írt két verset *Focşeneanu János*. *Áprily*-ből fordított *Iordache János*. *Arany* „Velszi bárdjait“ *Murăşanu Tivadar* ültette át román nyelvre. *Babits*-ból való fordításra *George V.-Al* és *Tolan Ézsaiás* vállalkozott, *Flórián Tibor*-ból pedig *Şireagu Oktávián*, *Kacsó Sándor*-ból meg *Bran-Lemeny J.* *Petőfi*ből fordított még pl. *Banciu Ax.*, *Jebeleanu Jenő*, *Moisiu Miklós* stb. *Reményik*ből *Badeş Szilviusz*, *Szép Ernő*ből meg *George V.-Al*. De a magyar költőkből való fordítással kapcsolatban más neveket is fel lehetne még sorolni. E fordítások szét vannak szórva különböző folyóiratokban (pl. *Abecedar*, *Adevărul Literar şi Artistic*, *Aurora*, *Cultura*, *Gândirea*, *Pagini Literare*, *Prometeu*,

Ritmuri, Revista Fundațiilor Regale, Tara Bârsei stb.) vagy az egyes román költők külön megjelent műveiben.

Hasonló a helyzet a széppróza terén is. Már a világháború előtt is különösen a magyarországi románság érezte annak szükségét, hogy a magyar szépirodalom és színházi irodalom egyes termékeit (pl. *Benedek Elek, Csermely Gyula, br. Eötvös József, Gyalui Farkas, Jókai Mór, Lázár István, Mikszáth Kálmán, Murai Károly, Peterdi Sándor, Rákosi Viktor, Szücs József, Thewrewk Árpád* stb. stb. egyes darabjait) nemcsak magyar nyelven, hanem román fordításban is olvashassa. E fordítások is részben önállóan, külön jelentek meg, részben és leginkább azonban elszórtan különböző időszaki kiadványokban. Következetesebb rendszer, céltudatosság, szelektálás e fordítások elkészítésénél nem tapasztalható. Ez a helyzet nagyjában folytatódik a háború után is, mégis bizonyos szempontokból talán valamivel kedvezőbb és biztatóbb kilátásokkal. Tehát a világháború után is közölnek az egyes román folyóiratok és időszaki kiadványok pl. *Berczik Árpád, Cholnoki Géza, Herczeg Ferenc, Jókai Mór, Kádár Imre, Kosztolányi Dezső, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Szabó Mária, Török Sándor* és más magyar írók elbeszéléseiből. De nagyobb magyar művek is ott szerepelnek a román közönségnek irodalmi és esztétikai szórakozást nyújtani hivatott eszközök sorában. A román színházak repertóriumában minden évben találhatunk magyar szerzőktől származó darabokat is. A magyar regények fordítása sem hiányzik (pl. *Szabó Dezső* „Segítség“-e vagy *Nyirő József* „Az Isten igájában“ című regénye). Ily vonatkozásban legújabbban igen figyelemre méltó tervek és szándékok merültek fel. Az erdélyi magyar íróknak 1934. júniusában Marosvécsen tartott kilencedik helikoni összejövetelén ugyanis résztvett *Bucuța Manó* román író is államtitkári minőségben és a megbeszélések utolsó napján bejelentette, „hogy kötelességének érzi a román-magyar irodalmi kapcsolatok állandósítását és rendszeresítését és ezért máris felkérte a román irodalmi folyóiratokat, hogy állandó rovatban foglalkozzanak az erdélyi magyar irodalom eseményeivel. Bejelentette továbbá, hogy a „Fundăția Regele Carol“ tíz erdélyi magyar regény román fordítását óhajtja kiadni s ezeknek a műveknek kiválogatásához kéri a Helikon tanácsát és közreműködését.“ Ámbár a magyar írók kö-

szönettel vették tudomásul ezt az örvendetes bejelentést, mindez egyelőre még csak a szép tervezgetés stádiumában maradt.

A történeti hűség kedvéért megemlítem azt is, hogy az utóbbi években más román körökből is, első sorban kolozsvári és nagyváradi tényezők, de főképen a Nagyváradon megjelenő „Familia“ című folyóirat körül csoportosult román írók részéről történtek komoly kísérletezések egy román-magyar kulturális közeledés megteremtésére. Ennek eddigi eredménye a felvetett kérdés állandóan felszínen tartása és komoly megvitatása, a magyar irodalmi mozgalmaknak figyelemmel való kísérése és több magyar folyóirat munkásságának rendszeres ismertetése, végül a magyar irodalom egyes termékeinek román nyelvre való fordítása. Felülemelkedve minden politikai szemponton és minden pillanatnyi nyomasztó és izzó feszültségen a mi gondolatmenetünkben ennek a jelentőségét lebecsülni nem lehet.

E törekvések jelentőségére és forrásaira némi jellemző világosságot az is vethet, hogy még a kisebbségi sorsban élő erdélyi magyar írók mai működése és tömörülése sem maradhatott az erdélyi román írókra követendő példaképen ható befolyás nélkül. Az egyik erdélyi magyar író (*Vita Zsigmond*) is megállapítja egy helyen, hogy a kolozsvári „Abecedar“ körül csoportosult román írók csoportosulása voltaképen a magyarok Erdélyi Helikon-ja ösztönzésére jött létre. Ha ez így van, úgy könnyen észrevehető bizonyos határig az analógia e jelenség között és az Aranka György Magyar Nyelvmívelő Társasága által a tudományos társulat eszméjének megvalósításával való első román próbálkozásokra gyakorolt hatás között is.

A termékenyítő magyar hatás szempontjából azonban még ennél is nagyobb fontossággal bír a magyar tudományos források és eredmények sűrű felhasználása és kiaknázása a világháború utáni román tudományos kutatások részéről. Van ennek a ténynek egy különleges oka is. Elveszített gazdag erdélyi kultúrintézményeink és műemlékeink egyenesen csábítják a román kutatókat az addig általuk kiaknázatlan magyar szellemi kincsesbányák mohó kizsákmányolására. A régi magyar egyetem, iskolák, kultúrpaloták, könyvtárak, múzeumok, levéltárak, színházak stb. valósággal kihívják a román tényezők, kutatás és tudomány figyelmét a szellemi élet ezen magasabb-

rendű forrásaira, kiapadhatatlanul nyújtják a nyers, íroti és nyomtatott kútfőket a román irodalmi, tudományos és kulturális mozgalmak összes ágainak. A nyelvészeti, történettudományi, irodalomtörténeti stb. vonatkozású legújabb román kutató-sok szívesen és szorgalmasan fordulnak ezeknek a magyar forrásoknak eddig általuk nem ismert vagy ki nem használt tömegeihez.

De a régi magyar kultúra és tudomány nemcsak ezen az úton könnyíti meg és segíti elő a mai román tudományos kutatás céljait, haladását és fejlődését, hanem egy másik módon is. Itt meg kell említenem, hogy a mai négy román egyetemi város egyben egy-egy külön, fontos, sajátos irányú tudományos központot és műhelyet képvisel. A bukaresti és jassyi központok aránylag nagy múlttal és hagyományokkal rendelkeznek, hiszen ezek megvoltak a világháború előtt is. Az újak: a csernovici és kolozsvári, román viszonylatban, már csak szegényes, halavány és szerényebb hagyományokat hozhattak át a mai változott helyzet számára. Ma az utóbbi két tudományos és kulturális román centrumban is figyelemre méltó, lendületes, pezsgő román szellemi élet folyik. Bajos, fölösleges és céltalan dolog volna ez ellentétes tudományos irányokat képviselő, egymás között sokszor késhegyig menő vitákat folytató tudományos központok között minősítési sorrendet felállítani. Hiszen mindegyik a maximumot igyekszik adni és mindegyiknek van többé-kevésbé meghatározott külön munkaprogramja is. Annyit azonban meg lehet állapítanunk, hogy ha az értékelési sorrendet mégis fel kellene állítani, román szempontból a kolozsvári egyetem semmi körülmények között sem kerülne az utolsó helyre; sőt sok tekintetben az élen halad. Bátran állíthatom azt is, hogy ez a kolozsvári román tudományos központ a leghűségesebb fenntartója a Klein, Şincai, Maior-féle szellemnek, bizonyos tekintetben a megváltozott körülmények között is a leghatározottabb folytatója a latinos iskola hagyományainak. Vagyis: a mai kolozsvári iskola fő képviselői egyben sok vonatkozásban Klein, Şincai és Maior leghivatottabb egyenes utódainak tekinthetők, illetőleg a mai viszonyokhoz mért második kiadású megtestesítőinek. A magam részéről túlzás nélkül össze merem hasonlítani a mai viszonyokat a Klein, Şincai, Maior-féle korszak kezdeteivel. A most kialakult kolozsvári iskola és

a latinos iskola megindulása között sok vonatkozásban nem egy analógiát tudok felfedezni. Nem akarok ezzel okvetlenül profetikus jellegű kijelentéseket is tenni, mégis meg kell ezt emlétetnem, mert a kolozsvári iskola jelentőségét a román nép történetében és a román tudomány fejlődésében legjobban ez összehasonlítás tükrében tudom jellemezni. Mindennek pedig egyik okát az előbb jelzett régi erdélyi magyar kultúrintézmények által teremtett tudományos kutatási lehetőségekben kell keresni. Másik nem kevésbé döntő magyarázatát meg az a tény nyújtja, hogy a Kolozsvárt és Erdélyben működő román kutatók legnagyobb része még a régi jó magyar világból származik, iskolázottságát és műveltségét a régi magyar főiskolákban szerezte, a tudományos módszerek megismerését és alkalmazását a magyar tudományosság képviselőitől tanulta meg és sajátította el. A mai kolozsvári egyetemen, az erdélyi tanintézetekben és kulturális intézményekben élén, de még az ókiráltságbeliek egy részében is leginkább magyar kultúrán és tudományon nevelkedett egyének működnek. Nevektől, bibliográfiai felsorolástól, részletezéstől itt egész nyugodtan eltekinthetünk: oly sok mindent kellene különben ismertetnem.

Ime tehát, ha a földrajzi határok a múltban sem jelentettek elszigetelő sorompót a magyar kultúra és tudomány határeijének, jótékony termékenyítő hatásának a román területeken való érvényesülése előtt, ennek megnyilvánulása a mai viszonyok között sem változott meg, hanem fennakadás nélkül folytatódik tovább. S ezáltal eggyel több bizonyítékot nyújt arra nézve, hogy a magyar kultúrának és tudománynak hivatottsága, küldetése van ezeken a területeken.

XIV.

Mint láttuk, a magyar génius, a magyarság, Magyarország sok-féle úton és különböző területeken gazdagította és termékenyítette a román nép irodalmát és kultúráját. Amit a magyar irodalom és kultúra a magáéból adott a román irodalomnak és kultúrának, az már magán viseli a nyugateurópai jelleget és bélyeget és ezáltal Magyarország egyben a nyugateurópai civilizáció és művelődés románok közötti terjesztésének egyik fontos és számottevő tényezőjévé vált.

De itt okvetlenül ki kell emelni még egy figyelemre méltó szempontot. Magyarország nemcsak a sajátját adta a román kultúrának és irodalomnak, hanem egyben más nyugateurópai szellemi, kulturális áramlatoknak a közvetítője is volt a románság számára. Ily vonatkozásban érintettem némileg pl. Magyarország szerepét a reformáció és neohumanizmus kérdésével kapcsolatban. Épígy lehetne beszélni még a racionalizmusról, romanticizmusról stb. Nagyon fontos továbbá Magyarország és a magyar irodalom azon közvetítői szerepének végleges tisztázása, amely könnyen kimutatható a román irodalom és a német irodalom, valamint a francia irodalom közötti viszony tanulmányozásánál, vagyis az utóbbi két nagy nyugateurópai irodalomnak a románra gyakorolt hatásával kapcsolatban. Az eddigi tudományos kutatások kiterjedtek a nagy nyugateurópai irodalmak által a román irodalomra gyakorolt hatásokra is és így tisztázva van néhány kérdés a román irodalomnak a francia, német és olasz irodalomhoz fűződő kapcsolatairól. De az eddigi kutatások nem méltatták kellő figyelemre Magyarországnak e kapcsolatokkal összefüggő közbeeső szerepét, amely pedig semmi körülmények között sem mellőzhető vagy kicsinylendő. E szerep főképen két dologban, teljesítményben nyilvánul meg:

1., abban, hogy a német és francia nyelv és irodalom megtanulására és megismerésére Magyarország bőséges alkalmat nyújtott a hazai románságnak;

2., abban, hogy a magyar irodalom a maga részéről is táplálkozott német és francia forrásokból és ez idegen, nyugateurópai forrásokat magyar nyelven és magyar átdolgozásban nyújtotta a hazai románság olvasóközönségének.

Magyarország tehát lehetővé tette a románságnak, hogy e két nyugateurópai irodalom egyes termékeit részben eredetiben, részben magyar fordításban és feldolgozásban ismerje meg és használja fel. A románság élt is e neki nyújtott kedvező alkalmakkal és lehetőségekkel. Aki Magyarország történeti fejlődését és főképen a német nyelvhez, kultúrához és irodalomhoz való viszonyát ismeri, könnyen megérti e német-román viszonylatban közvetítői szerepét. De itt az a lényeges, hogy Magyarország akkor is teljesítette ezt a feladatát, amikor a Kárpáton túli román tartományokban a német nyelv megtanulására

kevés volt a lehetőség vagy kevés súlyt fektettek reá. Körülbelül hasonló a helyzet — kisebb arányokban — francia vonatkozásban is, habár mindennek a megfigyelése és megállapítása eddig elmaradt. Innen van az az én tudományos kutatásaim által megállapított ismeretlen tény is, hogy szűkebb határookra korlátozt némi francia műveltségről, francia kulturális és irodalmi hatásról beszélhetünk a magyarországi román intelligenciával kapcsolatban már a XVIII. században. Oly időben tehát, amikor ez a francia kulturális hatás még nem nagyon érkezhett és erősödhetett meg a román tartományokban.

XV.

A felvetett nagy kérdésekkel kapcsolatban sok mindenről lehetne még beszélni és a bizonyítékok eddigi hosszú sorát ki lehetne még egészíteni más területekről vett érvekkel is. Hogy egyebektől eltekintsek, csak annyit említek meg, hogy pl. Magyarország kivette a maga részét a román színházi és zenei kultúra fejlesztéséből is, amire egyébként magyar szempontból ugyancsak elsőként mutattam rá különböző helyeken. De erről és hasonló más dolgokról ez alkalommal már nem szólok. Legyen szabad mégis hinne, hogy sikerült bebizonyítanom azt az általam felállított eredeti megállapítást, ezen a téren szinte revolucionáris jellegű új szintézist, hogy a magyar könyv, kultúra és irodalom jótékony termékenyítő hatása a román irodalomra és kultúrára megszakítás nélkül kimutatható a XV. sz. végétől a mai napig. A román nemzeti kultúrának abban a mai formában való kialakulásában, amely egyúttal a mai nagy román állam létrejöveteléhez is vezetett, a magyarságnak és Magyarországnak számottevő nagy része volt és van.

A románok legnagyobb költője, *Eminescu Mihály* 1871-ben írt egyik levelében annak a véleményének adott kifejezést, hogy a magyarországi románokban kevés a tehetség és hajlam a művészet, a művészeti alkotás iránt, de annál több bennük a hazafias román nemzeti érzés. Ezzel kapcsolatban egyben kiemeli, hogy a magyarországi románok a magyar szellemnek oly hatalmas és veszedelmes hatása és befolyása alatt állanak, hogy még a nacionalizmust is a magyaroktól tanulták: A magyarországi románok nem olyan nacionalisták, mint a románok.

niaiak, hanem nacionalisták azzal a radikális kizárólagossággal, amely a magyarokat is jellemzi. Vagyis nacionalizmusukat is az őket erősen gyűlölő és elnemzetleníteni akaró magyaroktól tanulták — mondja Eminescu.

Azt hiszem, hogy mai és multkori vázlatos és hézagos előadásomból* is kiderült, hogy Eminescunak egyben okvetlenül teljesen igaz volt: Abban, hogy a magyarországi románság a magyar szellem ellenállhatatlan lenyűgöző hatása és befolyása alatt állott. És ez nem egy momentán, kizárólagosan Eminescu korára korlátozandó jelenség volt, hanem — amint az eddigiekben kimutattam — egy hatalmas, hosszú évszázadokon keresztül

* Ezt a szerény dolgozatomat felolvastam a Szegedi Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületében 1936. november 10-én és 17-én. A benne ismertetett összes gondolatokat és adatokat előadtam ugyanily összevont formában először 1927. X. 4-én a Pázmány Péter tudományegyetemen tartott programbeszédemben, utána több ízben is a Közgazdasági Egyetemen az 1927—1936. időközben, továbbá 1934. október hávéában a Ferencz József tudományegyetemen tartott megnyitó és következő előadásaimban, végül 1935. augusztus 17-én a keszthelyi nyári egyetemen. Az egyes részletkérdéseket pedig részletesen is kifejtettem az 1927—1936. években különböző egyetemeken helyettes tanári, illetőleg meghívott előadói minőségben tartott előadásaimban. Több részletkérdést annak idején cikk alakjában is feldolgoztam volt; e cikkek megjelenését azonban rajtam kívül álló mostoha körülmények megakadályozták. De megemlékeztem e dolgokról irodalmi levelezésemben is.

Szükségesnek tartom továbbá kiemelni azt is, hogy úgy ebben a dolgozatban, mint egyetemi előadásaimban és összes ide vonatkozó kutatásaimban kizárólagosan a tiszta tudományos igazság kiderítése vezérelt minden egyéb szempont legteljesebb háttérbe szorításával. Ennélfogva erős meggyőződése az, hogy: Az általam elért és több, mint egy évtized óta hirdetett eredmények a magyar és román nép kulturális összeköttetései megismerésének további mélyítéséhez fognak vezetni; úgy mint a multban, ezentúl is ösztönzésül fognak szolgálni a magyar és a román kutatók számára egyaránt az idevágó problémák újabb tárgyilagos boncolásához és tisztázásához; az e téren bebizonyítható maradék nélküli tudományos igazság végleges megállapítása pedig előbb vagy utóbb azt az elfogulatlan felismerést is maga után fogja vonni az összes érdekelt tényezőknél, hogy a magyarságnak és Magyarországnak általam leírt román vonatkozású teljesítményei nagy történeti szükségesség jellegével bírtak és bírnak, de a román és magyar nép egymásra utaltságának megváltozhatatlan tényét és jelentőségét is kétségtelenné fogják tenni. Vajha e teljes felismerés bekövetkezése minél kevesebbet várhatna magára!

A szerző.

megszakítás nélkül tartó folyamat, melynek jótékony, áldásos következményeit a magyarországi románság mellett az összrománság is élvezte és élvezzi. Tehát ez a szellemi és kulturális magyar befolyás nemcsak hogy nem nemzetietlenítette el a románokat — amitől Eminescu annyira félt — hanem egyenesen elősegítette az összrománság kulturális célkitűzéseinek, sőt politikai álmai maximumának pillanatnyi megvalósulását is. De ha oly hatalmas, bő és nagylelkű volt az a magyar forrás, mely a román kultúra fejlődését a maga részéről is idáig tudta elősegíteni, logikus, hogy ugyanez a másokat is éltetni tudó kiapadhatatlan magyar forrás őriz még belsejében oly szellemi erőket, melyek a magyarság és Magyarország mai pillanatnyi szomorú helyzetét is rövidesen jobbra változtatják. Reméljük, hogy a logika törvényeiben nem fogunk csalódni.

Dr. Sulica Szilárd.

Hibaigazítás

- 6. lap 35. sor *Görgy* helyett olv. *György*
 - 7. „ 31. „ áttanulmányozása helyett olv. áttanulmányozása
 - 11. „ 6. „ ily elbírálás helyett olv. -ily szempontok szerinti elbírálás
-

Influences hongroises sur le développement de la littérature et de la culture roumaines.

(Résumé)

Les Roumains sont un des peuples d'Europe les plus mêlés. Au cours de leur développement historique ils se sont trouvés, tant pour leur politique que pour leur culture, sous de longues et constantes influences étrangères. Aussi bien dans la composition ethnique du peuple roumain que dans le développement de sa vie spirituelle et intellectuelle, une étude scientifique est naturellement à même de déceler des traces profondes d'influences, favorables ou contraires, des états et des peuples voisins.

Leur situation géographique et leur attachement obstiné à l'Église grecque orthodoxe ont fait des Roumains des disciples de la culture et de la mentalité orientales. A l'époque historique deux seulement de leurs voisins immédiats, la Pologne et la Hongrie, auraient pu faire sentir et ont effectivement fait sentir l'influence de la civilisation occidentale sur le cours tout oriental du développement des Roumains. Les circonstances ont limité cette influence du côté polonais, à la fois dans le temps et par le peu d'étendue des territoires de contact; en effet la Pologne ne put exercer sa bienfaisante influence culturelle que sur une minime partie des Roumains, dans le voivodat de Moldavie, et même là ne fut-ce que pendant quelques siècles, principalement aux XVIe et XVIIe.

Tout au contraire, ce rôle naturel vis-à-vis du peuple roumain, la Hongrie l'a joué de façon incomparablement plus étendue, dans le temps et dans l'espace. D'une part, on le sait, la Hongrie a pu compter parmi ses propres fils et sujets et durant

de longs siècles, jusqu'à ces derniers temps, une fraction considérable et à bien des égards éminente des Roumains; d'autre part, de temps à autre, elle a tenu les Roumains constitués en état autonome dans une dépendance politique plus ou moins étendue. C'est pourquoi les effets féconds directs ou indirects de la littérature, de la culture et du livre hongrois sont aisément démontrables dans l'enfance de la culture et de la littérature roumaines, dans leur formation postérieure, enfin à l'époque de leur consolidation jusqu'à nos jours, sans interruption. Cet ensemble de faits, l'auteur de cet article le proclame depuis vingt ans, soit dans ses cours dans diverses universités, soit dans sa correspondance littéraire, soit dans de nombreux articles dont, pour des circonstances indépendantes de sa volonté, une très petite partie a pu seule paraître. Il a l'intention de faire paraître l'an prochain un exposé détaillé et la matière justificative de cette nouvelle synthèse dans un volume dont ceci n'est qu'un simple résumé. Il veut montrer dans ce qui va suivre, mais seulement comme l'esquisse de l'ouvrage, une partie des preuves qui soutiennent l'hypothèse émise par lui.

*

Au cours de l'histoire, et du XIIIe siècle jusqu'aujourd'hui des masses assez considérables de Hongrois se sont fondues dans les Roumains, en premier lieu, comme il était naturel, dans les territoires cis-carpathiques mais aussi à l'est des Carpathes et particulièrement dans l'ancienne Moldavie. Les conséquences naturelles de cette fusion sont qu'on peut à présent en constater dans les territoires mentionnés les effets sur le caractère, sur la mentalité et jusque sur les particularités physiques du peuple roumain. On peut encore en suivre la trace profonde d'une part dans la langue du peuple roumain, de l'autre dans sa vie spirituelle. On n'a commencé à considérer sérieusement l'influence exercée par le hongrois sur le roumain que dans le dernier quart du XIXe siècle. Du côté hongrois mentionnons à ce propos, en 1878 le travail d'un pionnier, Paul Hunfalvy: *La langue „roumoune“* (A rumun nyelv). Un an plus tard paraissait du côté roumain un dictionnaire étymologique de la langue roumaine, écrit en français par un savant, Alexandre Cihac, dont la deuxième partie traitait entre autres des éléments hongrois.

A la suite de ces œuvres qui avaient frayé la voie commencèrent des recherches de détail surtout en Hongrie et en moindre mesure en Roumanie. La première fut publiée en 1888 par Georges Alexics: *Éléments hongrois dans la langue roumaine*,¹ quelques études semblables d'étendue variable l'ont suivi jusqu'à ce jour.

Hunfalvy avait cru démontrer l'origine hongroise dans 137 mots roumains, mais trente à quarante pour cent de ses hypothèses étaient erronées. Dans le dictionnaire de Cihac figurent 580 mots d'origine hongroise mais là aussi, l'erreur est d'environ quarante pour cent. Alexics enregistrait plus de mille mots roumains d'origine hongroise, dont la plupart ne figurant que dans le langage des Roumains de Hongrie n'a qu'une valeur ou qu'un caractère dialectal. Dans la langue littéraire roumaine d'aujourd'hui le nombre de mots hongrois qui ont acquis le droit de cité est naturellement bien plus restreint, mais l'essentiel est que l'emploi de ces mots ne soit plus uniquement local mais qu'on les connaisse et qu'on les emploie dans toutes les provinces roumaines au nord du Danube. Ces mots d'emprunt sont les témoins parlants de ce que la culture roumaine a reçu du hongrois au cours de siècles de vie commune. Dans son ouvrage Alexics divise en quatorze groupes les idées évoquées par les mots d'origine hongroise. Remarquons pourtant en passant qu'un examen attentif de l'ancienne littérature roumaine et particulièrement des imprimés et des manuscrits roumains de Hongrie antérieurs au XIXe siècle augmente considérablement le produit des recherches d'Alexics, tant pour le nombre des mots roumains d'emprunt que pour celui des groupes d'idée. Nous avons l'intention de le démontrer dans un essai postérieur.

*

Passons à l'exposé des influences hongroises sur la vie spirituelle du peuple roumain. En suivant l'ordre chronologique on note ce qui va suivre.

Dans les documents les plus anciens de la langue roumaine: psautier de Voroneți, codex de Voroneți et psautier de Scheia (fin du XVe siècle, début du XVIe siècle) les mots d'origine hongroise sont nombreux ce qui montre qu'à l'origine de

¹ Magyar elemek az oláh nyelvben.

ces documents se trouvaient entre autres des ouvrages de langue hongroise. Certaines circonstances convergentes tendent à confirmer cette hypothèse. Nous faisons allusion ici à un accident historique: deux prêtres hongrois convertis au Hussisme, Thomas Pechi et Balint Ujlaki, les premiers traducteurs de la Bible en hongrois durent se réfugier dans la région des couvents où furent découverts les documents roumains en question.

On connaît le rôle et l'importance immenses de la Réforme en Transylvanie dans la naissance des premiers imprimés roumains et l'influence qu'elle a exercée dans le mouvement d'élimination de l'élément slave des livres ecclésiastiques employés par l'Église roumaine. On n'envisageait jadis ce fait qu'unilatéralement. On faisait remarquer que ces agents hongrois de la Réforme de Transylvanie, par leur appui moral et matériel, avaient fait progresser la production littéraire de langue roumaine, le roumain littéraire et la culture ecclésiastique roumaine. On s'est moins occupé d'un autre fait, à savoir que la Réforme de Hongrie a contribué non seulement par l'appui moral et matériel, mais encore par l'inspiration spirituelle au mouvement littéraire roumain, quand aux XVIe et XVIIe siècles des ouvrages en hongrois ont inspiré une partie des oeuvres ecclésiastiques en roumain. Dans leurs préfaces ou dans leur post-faces les traducteurs roumains indiquaient leurs sources en quelque façon. Ils prétendaient fréquemment, tant à cause du fort courant slave dominant dans l'Église roumaine que pour assurer une autorité supérieure à leurs traductions, qu'ils s'étaient inspirés directement d'un original slave, grec, latin ou hébraïque. On a longtemps reçu pour vraies ces affirmations des traducteurs, parce qu'on ne les avait pas soumises à un contrôle sévère ni à une comparaison avec les originaux prétendus. Quand l'érudition exacte s'en est mêlée elle a dû faire cette constatation étonnante que le modèle immédiat de la traduction n'était pas toujours ni n'était exclusivement celui indiqué dans leurs préfaces par les traducteurs. On y rencontre force mots d'origine hongroise et force magyarismes et on a pu démontrer par leur présence au moyen de la critique de texte l'origine hongroise de nombreux imprimés de ce genre des XVIe et XVIIe siècles.

Le XVIe siècle nous en offre des exemples: d'abord un

livre intitulé „Tălcul evangheliilor și Molitevnici“ imprimé à Brasso en 1564 par les soins d'un certain Coresi, diacre roumain de Valachie, livre au sujet duquel on a constaté qu'il était la traduction entre autres originaux hongrois d'un Agenda de Gaspar Heltai paru cinq ans auparavant à Kolozsvár.

Un second exemple nous est fourni par la traduction en roumain du livre de cantiques de Georges Szegedi, parue vers 1570 à Nagyvárad ou à Kolozsvár, et imprimée en caractères latins et avec l'orthographe hongroise.

Un troisième c'est la traduction parue à Szászváros en 1582 de la Bible de Gaspar Heltai; ce livre, connu sous le nom de *Palia a' Orestie*, fut imprimé aux frais de Hongrois dont l'un se nommait François Geszti.

Des recherches postérieures dans ce domaine produiront sans aucun doute des résultats intéressants. Qu'on nous permette d'examiner un exemple: en 1559 parut à Brasso un Catéchisme en langue roumaine (*Intrebarea Creștinească*) au sujet duquel les recherches précédentes avaient établi que c'était la traduction du petit catéchisme en allemand de Luther. A notre avis, les chercheurs avaient jusqu'ici fait fausse route, car ce livre roumain ancien est issu lui aussi d'une origine hongroise. Dès 1927, on a soupçonné que cet imprimé roumain, le premier qu'on connaisse et qu'on ait conservé, n'était pas d'origine allemande mais qu'il était né du remaniement d'un texte hongrois. Sur ce point nos recherches — nous en publierons le détail dans une autre occasion — ont confirmé cette opinion et elles prouvent d'ailleurs l'influence hongroise sur les produits spirituels roumains de l'époque en question. Qu'il nous soit permis de remarquer que ceux qui jusqu'ici s'étaient occupés de l'origine du susdit catéchisme roumain, motivaient en grande partie leur opinion par des preuves linguistiques plutôt que par une vaste consultation comparative des documents.

Quant à nous, nous avons comparé il y a de longues années le texte du catéchisme roumain à celui des catéchismes allemands de Luther et à celui des catéchismes hongrois ses contemporains. Il ne fait pas de doute que ce catéchisme roumain de 1559 ait eu pour modèle le catéchisme hongrois d'André Batizi (1550).

Au XVIIe siècle l'influence de la Réforme en Hongrie sur

la vie spirituelle roumaine se poursuivait et se renforça. L'effet sur la littérature roumaine se montre de nouveau en cela que des ouvrages en hongrois inspirent des imitations en roumain ou bien que des Hongrois écrivent eux-mêmes pour les Roumains des ouvrages en roumain; ainsi les livres en roumain paraissent-ils grâce à l'appui moral et matériel des Hongrois. Nous avons en somme constaté la même chose au XVIe siècle. Indépendamment du pourcentage démontrable la seule différence à relever est qu'au cours du XVIIe siècle se manifeste, bien entendu en moindre mesure, l'influence bienfaisante de la propagande catholique sur la littérature roumaine. La majorité de la littérature ecclésiastique et même une partie de la littérature mondaine, composées et imprimées en territoire hongrois au XVIIe siècle, tombent sous le coup du même jugement.

Dans les trois premiers siècles de la littérature roumaine (XVe, XVIe et XVIIe) les productions d'inspiration ecclésiastique, manuscrits ou livres, forment une partie respectable de cette littérature; les œuvres historiques, à savoir les chroniques, la complètent. Si dans le premier groupe on constate sans peine des influences ou une origine hongroises, le second groupe n'en est pas exempt. Les chroniqueurs roumains de Moldavie qui se servaient d'un bien plus grand nombre d'ouvrages de références que leurs collègues de Mountanie (Valachie) utilisaient également les renseignements tant nationaux qu'étrangers. Ils tâchaient naturellement en premier lieu de prendre connaissance des chroniques écrites dans les pays voisins sans négliger pour cela l'Europe occidentale. Ils ont manifesté une préférence marquée pour les renseignements d'origine polonaise, mais les chroniqueurs hongrois n'ont pu rester sur eux sans influence. On prétend qu'un certain nombre de chroniqueurs roumains ont su le hongrois. L'un d'eux, Simion Dascalul, dit même à propos de l'origine des Moldaves qu'il a emprunté cette partie de son récit à „une chronique hongroise“. Les chroniqueurs roumains des XVIIe et XVIIIe siècles s'inspirent de préférence de l'œuvre de Bonfinius. Les chroniqueurs de Moldavie Miron Costin, Nicolas Costin et Demeter Cantemir renvoient à Bonfinius et à Toppeltinus aussi bien qu'aux „chroniqueurs hongrois“. Ils mettent principalement à contribution Farkas Bethlen, Gaspar Heltai, Nicolas Istvanffy et Nicolas Olah. A propos de l'établissement

de la principauté de Moldavie les chroniques roumaines ont conservé une tradition exactement semblable à la légende du cerf miraculeux raconté dans la chronique hongroise. La différence principale est que dans la légende roumaine il ne s'agit pas d'un cerf mais d'un aurochs, gibier favori des féodaux roumains, et qui figure aux armoiries de la Moldavie. Remarquons en passant que la tradition est en même temps tradition héraldique et prétend justifier la présence de la tête d'aurochs dans ces armoiries. A part ce détail il serait difficile de ne pas reconnaître l'influence de la chronique hongroise sur la chronique roumaine dans la formation d'une tradition de ce type. — La légende de l'établissement de la principauté de Mountanie (Valachie) constitue un cas analogue. Les motifs héraldiques de la légende sont exactement semblables à ceux de la tradition hongroise concernant la naissance de Jean Hunyadi et le corbeau qui figure aux armes de sa famille, tels qu'on peut les trouver dans la chronique de Gaspar Heltai. Sans aucun doute la chronique hongroise a inspiré une fois de plus sa voisine.

*

Après la disparition de la principauté autonome de Transylvanie au XVIIIe siècle, l'influence culturelle des princes hongrois de Transylvanie et des Réformes hongrois sur les Roumains en Hongrie et hors de Hongrie fut reprise par le pouvoir officiel représenté par les Habsbourg ainsi que par la propagande catholique hongroise. Les résultats parmi les Roumains des efforts de ces deux éléments furent encore plus considérables si possible que ceux des deux siècles précédents. Ce fut notamment le travail civilisateur de la Hongrie qui jeta au XVIIIe siècle les bases durables, stables et puissantes sur lesquelles les XIXe et XXe siècles devaient bâtir la littérature moderne et la culture nationale des Roumains, le développement de l'idée moderne de l'État et jusqu'à la formation de la grande Roumanie. Telle est la véritable et l'immense conséquence du fait que la Hongrie ait eu à cette époque pareille influence sur le développement de la culture et la littérature nationales des Roumains.

L'État Hongrois a fait progresser au XVIIIe siècle la langue roumaine et sa littérature de deux façons. La première fut de faire traduire et imprimer en roumain les décrets d'admi-

nistration ou autres. La valeur pour les érudits de ces décrets est très grande tant par leur contenu que comme monuments de l'histoire de la langue et de la littérature roumaines; chacun de ces décrets en roumain constitue en soi un document linguistique; bien que les linguistes ne les aient pas jusqu'à présent traités avec le respect qu'ils méritent. C'est d'ailleurs un érudit hongrois qui a attiré l'attention sur eux il y a quelque 27 ans. Le nombre de ces décrets émis pendant tout un siècle est bien entendu considérable. Il est regrettable que le nombre des imprimés de cette sorte conservés jusqu'à présent et connus de nous soit relativement réduit: ils ont disparu avec le temps. Des recherches antérieures dans les archives et bibliothèques ont pu réunir 56 de ces documents et nos propres recherches ont permis d'en grossir le nombre. Ces 60 à 70 décrets officiels hongrois en langue roumaine représentent une partie considérable des produits de l'ancienne littérature roumaine par ailleurs si pauvre. L'importance de ces décrets augmente encore du fait qu'au XVIIIe siècle dans les deux principautés roumaines au-delà des Carpathes on ne trouve qu'un nombre très limité de pareils documents. Sur tout le territoire de la monarchie des Habsbourg par contre on a édité et imprimé pour la population roumaine des décrets officiels en roumain, de même que pour les habitants de la Bukovine qui ne fut annexée à l'Autriche que dans le dernier quart du XVIIIe siècle. — Ces imprimés officiels en langue roumaine pour les Roumains de Hongrie ont donc été édités en grand nombre et pendant un laps de temps considérable; de ce fait même nous nous trouvons devant une situation spéciale. On peut dire qu'au moyen de ces décrets les organismes officiels de Hongrie ont élevé la langue roumaine au rang d'une langue presque officielle quoique en ce temps-là les Roumains ne constituassent nullement une nation politique. Ceci à un moment précisément où les professeurs grecs et les érudits de l'époque des Fanariotes qualifiaient la langue roumaine de langue barbare aussi impropre aux études qu'au gouvernement.

Ainsi les experts grecs qui ont joué un rôle prépondérant dans la vie intellectuelle de la Roumanie estimaient eux-mêmes la langue du pays incapable d'exprimer des idées scientifiques ou juridiques; il était réservé aux organismes de l'état hongrois

de démontrer le mal-fondé des idées des conseillers grecs — responsables du développement tardif de la culture roumaine — en provoquant par des mesures d'importance l'éveil de la conscience roumaine.

Au cours du XVIIIe siècle, l'État hongrois accomplit encore plus complètement la mission d'encouragement à la culture des Roumains de Hongrie, et par l'intermédiaire de ceux-ci, à la culture de tous les Roumains, par la politique qu'il se fixa dans l'enseignement. La fondation de nombreuses écoles à l'intention des Roumains de Hongrie commença sous Marie-Thérèse et se poursuivit sous Joseph II. Quant à la culture, les Roumains doivent beaucoup à ces deux souverains; ce qui a suivi, le développement ultérieur, n'a pu se développer qu'en se fondant sur la base solide posée par eux. Il ne faut pourtant pas oublier que l'histoire des écoles roumaines de Hongrie date du Moyen-Age. Dès la fin du XVe siècle se trouvait une sorte d'école élémentaire près de l'église Saint-Nicolas de Brasso (environ 1495). On en trouvait probablement de semblables auprès des évêchés et des monastères, fréquentées bien entendu par les séminaristes. Seulement, toute la nourriture intellectuelle, qu'il fallait d'ailleurs ingurgiter dans le temps minimum, consistait dans les éléments du service divin et dans les cantiques, et on n'arrivait qu'assez rarement dans ces écoles à apprendre sérieusement à lire et à écrire. C'est à la Réforme en Transylvanie qu'on doit la création de véritables écoles destinées aux Roumains. Dès la seconde moitié du XVIe siècle des écoles roumaines de confession calviniste s'établirent à Lugos, à Karánsebes et à Hátszeg. Au siècle suivant existait à Fogaras une école roumaine importante fondée en 1657 par Suzanne Lorántffy, veuve de Georges Ier Rákoczi.

Les écoles fondées dans ce but ont évidemment marqué un grand progrès dans le développement de la culture des Roumains de Hongrie; leur principal défaut était leur petit nombre, d'autant plus qu'après la vigoureuse reprise de la propagande catholique, suivie de sa victoire parmi les Roumains, ces écoles perdirent de leur importance. Ainsi, jusqu'à la seconde moitié du XVIIIe siècle, le nombre des écoles roumaines de Hongrie resta donc limité; de plus, elles avaient toutes un caractère ecclésiastique.

L'Union de 1700 avec l'Église catholique fournit de nouvelles possibilités et ouvrit de nouvelles voies, pour les écoles et la culture, à une certaine partie des Roumains de Hongrie: d'abord les Collèges des Jésuites s'ouvrirent aux clercs de rite catholique grec, puis l'Union fonda même en 1754, à Balázsfalva, le premier établissement d'enseignement secondaire à l'usage des Roumains. La fondation d'écoles primaires nombreuses, destinées à l'instruction des enfants du peuple, ne fut entreprise que dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, selon le programme de réformes scolaires de Marie-Thérèse. Dans l'esprit de l'absolutisme-éclairé, Marie-Thérèse s'était persuadé qu'elle ne pourrait à la fois fortifier la puissance des Habsbourg et assurer le bonheur et les progrès de ses peuples que si elle arrivait à développer dans l'esprit de ses sujets une conscience de „citoyen de la monarchie“. Les écoles devaient servir ce dessein. Il fallait faire de la culture le trésor commun de tous les peuples de la monarchie. La tâche éducative de l'école ne devait pas se borner à l'enseignement d'une culture religieuse, mais devait surtout créer une culture et une conscience unanimes, à la fois politiques et civiques. L'organisation des écoles dans ce sens devait être étendue à la nation „illyrienne“ (entendez par là Serbes et Roumains) ce qui devait assurer que l'enseignement donné dans les écoles serbes et roumaines serait conforme aux intérêts de l'État. Dans cette intention, Marie-Thérèse commença en 1763 l'établissement d'écoles roumaines et le poursuivit activement jusqu'à sa mort. Bien entendu elle dut procurer les livres nécessaires en roumain et pour les composer trouver des imprimeries munies de caractères cyrilliques. Les écoles roumaines de Hongrie ayant été moins nombreuses avant les réformes de Marie-Thérèse qu'après, il est logique que les livres d'enseignement aient suivi la même progression. Il est également tout naturel qu'on ne puisse guère mentionner avant la fin du XVIIe siècle de livres d'enseignement en roumain, pas plus en Hongrie qu'au-delà des Carpathes. Il est naturel que jusque-là l'enseignement avait exclusivement employé des ouvrages ecclésiastiques en roumain.

Le premier livre d'école à paraître en roumain et digne de ce nom fut un abécédaire (Gyulafehérvár 1699). Les besoins grandissants du XVIIIe siècle suscitèrent l'impression de nouveaux ma-

nuels en roumain. A compter des temps les plus reculés jusqu'à la mort de Marie-Thérèse le nombre de ces manuels est minime: nous ne connaissons de cette période que huit abécédaires, un livre d'arithmétique et deux règlements d'école. On suppléa en partie à la rareté de la matière par l'emploi de ces livres ecclésiastiques qui paraissaient propres à l'enseignement, nous faisons ici allusion surtout au groupe des anciens catéchismes en roumain. En somme on peut dénombrer, selon nos connaissances actuelles, une trentaine de livres à usage d'enseignement parus en roumain depuis les origines jusqu'à la mort de Marie-Thérèse; onze d'entre eux ont paru dans les territoires de la monarchie du temps de l'impératrice. Ainsi en deux cents ans la production de livres d'école en roumain n'a été que le double de ce qui a vu le jour dans les quarante ans qu'a duré ce règne. Cette comparaison témoigne éloquemment de l'impulsion énergique donnée au développement des Roumains de Hongrie par les réformes si importantes de la fin du XVIIIe siècle.

Sous le règne de Joseph II l'enseignement public suivit la voie tracée par Marie-Thérèse, avec des progrès marqués du côté roumain. La chose est facile à comprendre: les difficultés de début ayant été éliminées par Marie-Thérèse, il ne fallait que poursuivre l'oeuvre, avec bienveillance et continuité.

Les résultats en furent que, par exemple, près de trois cents nouvelles écoles élémentaires roumaines furent fondées en Transylvanie, sans compter les nombreuses écoles roumaines établies alors en Hongrie proprement dite. Les livres scolaires se multiplièrent, plus vite encore que sous Marie-Thérèse; le fait est prouvé par le nombre de ces livres découverts par nous et tout-à-fait inconnus jusqu'ici. Nous ne pouvons malheureusement pas traiter à fond cette question en ce lieu, bien que disposant d'un grand nombre de renseignements nouveaux sur ces livres et leurs auteurs, jusqu'ici oubliés; nous avons pourtant pu, dans nos cours d'université, les faire connaître. La grande portée de cet ensemble de faits est facile à comprendre. Il est patent qu'à la fin du XVIIIe siècle les Roumains de Hongrie protégés par l'Etat, possédaient au minimum de cinq à six cents écoles élémentaires qui répandaient en roumain l'enseignement, qui élevaient le niveau des Roumains, qui préparaient parmi eux une classe bourgeoise qui avait manqué jusque-là, qui formaient des apôtres

de la littérature roumaine si pauvre jusqu'alors, qui enfin jetaient les fondements de la culture nationale roumaine du XIXe siècle.

Pour mieux appréhender cette situation, comparons-la brièvement avec l'état de choses de l'autre côté des Carpathes. Dans les provinces purement roumaines le développement de l'enseignement ne pouvait qu'affliger les patriotes. Jusqu'à la fin du règne des Fanariotes (1821) le nombre des écoles de langue roumaine, comparé à celui des écoles étrangères, d'abord slaves puis grecques, était infime. Elles ne pouvaient se fonder et subsister que dans les villes, dans les résidences épiscopales et auprès des monastères. Dans les deux provinces roumaines, les écoles de villages étaient alors absolument inconnues; dans le meilleur cas il s'en trouvait une, çà et là, due aux libéralités d'un grand seigneur bienveillant. L'établissement systématique d'écoles de village devait être la tâche du XIXe siècle, mais même alors cet important problème fut lent à se résoudre. Cela revient à dire que les Roumains de Hongrie soigneusement protégés par l'Etat hongrois ont largement devancé dans le domaine de l'enseignement leurs compatriotes demeurés de l'autre côté des Carpathes.

Le XVIIIe siècle amena l'union ecclésiastique d'une partie des Roumains de Hongrie avec l'Eglise catholique; par là l'Etat hongrois put continuer de fournir aux Roumains l'impulsion intellectuelle donnée jadis dans une intention religieuse par les princes de Transylvanie. Ces convertis à la confession gréco-catholique eurent ainsi l'occasion de participer à une culture et à un enseignement qui leur avaient jusqu'alors été inconnus et inaccessibles. La connaissance du latin prit toute son importance et c'est surtout, si l'on excepte la Pologne, dans les écoles hongroises que les Roumains l'ont appris. En 1643, Déodat, évêque catholique de Sophia, indiquait dans un de ses rapports que les Roumains de Valachie se rendaient en Transylvanie pour apprendre le latin. Après 1700 toutefois, on n'aurait pu parler d'attrait spontané exercé sur les Roumains par l'étude du latin, il aurait aussi fallu considérer une certaine contrainte naturelle et morale. La confession nouvelle, le catholicisme grec, avait besoin de prêtres qu'il fallait former dans des collèges où la langue d'enseignement fût le latin; aussi la majorité du nouveau

clergé roumain fut formé chez les Jésuites hongrois. Jusqu'à Athanase Anghel, archevêque roumain de Gyulafehérvár et signataire du traité d'union religieuse, qui promit en 1701 de ne nommer dans l'école sous sa surveillance aucun professeur qui ignorerait le latin. A partir de 1743 les Roumains de Hongrie eurent la possibilité de continuer leurs études à Rome, au collège „de propaganda Fide“, en plus des collèges jésuites de Hongrie. En 1754 on fonda à Balázsfalva le premier collège roumain. A partir de 1774 Marie-Thérèse fit admettre les séminaristes roumains au collège Sainte-Barbe de Vienne; plus tard, elle fit de même à Lemberg.

Cette éducation dans l'esprit de la culture latine éveilla dans la classe intellectuelle roumaine, encore peu nombreuse en Hongrie, la soif de la connaissance en lui en faisant connaître les origines et les méthodes. Ces conditions ont seules pu produire dans la seconde partie du XVIIIe siècle les trois grandes figures de l'histoire roumaine: Samuel Klein, Georges Șincai et Pierre Maior, tout à la fois créateurs de la linguistique roumaine; régénérateurs des études historiques; fondateurs systématiques de l'irrédentisme roumain; apôtres de la révolution pour tout le peuple roumain; tout cela à la fois pour éveiller la conscience nationale des Roumains, en définir l'attitude politique et en marquer les buts. Il faut chercher l'origine, la force vitale et les aliments du dacoromanisme politique et officiel dans les idées propagées par Klein, Șincai et Maior, lesquelles ont pénétré avec une force d'excitation irrésistible l'âme du peuple roumain et l'ont échauffé pendant un siècle entier jusqu'à l'occasion favorable d'explosion et de réalisation. Klein, Șincai et Maior ont donné par l'activité de leurs études si fanatiques et si tendancieuses un exemple éclatant de la littérature servant d'instrument irremplaçable aux luttes politiques d'un peuple et de servante indispensable à ses aspirations. N'oublions pourtant pas que si ces trois érudits roumains, clercs catholiques-grecs, ont pu s'élever de toutes façons et en quelque sorte jusque sur ce piédestal, les Hongrois et leur capitale en recueillent un immense mérite. C'est d'ailleurs une question qui mériterait plus d'attention. Budapest a été pendant plus d'un siècle, de la fin du XVIIIe siècle jusqu'à la dernière guerre; l'une des sources principales des mouvements de culture roumains.

Depuis une quinzaine d'années, l'auteur de cette étude a insisté là-dessus et a fourni des trouvailles et des preuves à l'appui, preuves et trouvailles qui ont diffusé cette idée parmi les érudits hongrois.

Klein, Şincal et Maior comptaient parmi les plus doués et les plus instruits de leurs compatriotes d'alors. Dans une situation matérielle plus commode et plus heureuse ils auraient pu manifester une plus grande activité intellectuelle, mais ils n'auraient pu arriver à des résultats supérieurs. Ils doivent même en partie la grandeur éminente de leurs résultats à cette situation défavorable, à savoir l'obligation de quitter leur trop étroite patrie à la fin de leur vie. Leur caractère inquiet, difficile et ambitieux leur valut de nombreux conflits avec leurs supérieurs hiérarchiques et même avec leur évêque de Balázsfalva, Jean Bobb, qui convoqua Klein et Şincal pour les soumettre à un interrogatoire. Tout cela les obligea à s'éloigner et à s'établir dans la capitale de Hongrie où ils trouvèrent un asile idéal. Maior fut amené de même par ses mauvais rapports avec son évêque et surtout par ses ambitions de chercheur à se fixer au centre du pays. Les trois érudits trouvèrent alors à l'imprimerie de l'Université de Bude des emplois de censeurs et de correcteurs de langue roumaine. Dans leur vie errante, cette imprimerie leur a assuré non seulement une situation matérielle fixe, mais encore la plus substantifique nourriture intellectuelle. Avant de s'y fixer, ils avaient acquis par leurs séjours et par leurs études à Rome et à Vienne une vue des choses tout occidentale, et ils avaient pris connaissance de l'érudition, de ses sources et de ses méthodes. Ils ne pouvaient pourtant profiter de leurs acquisitions antérieures qu'à condition de connaître à fond le centre du monde savant hongrois. La capitale nourrissait alors pour ainsi dire la circulation du sang de tout le pays et centralisait en elle-même toutes les activités scientifiques, culturelles et intellectuelles. Elle était donc apte au premier chef à combler les brèches dans l'esprit des trois érudits transylvains et à en corriger les défauts; ceux-ci ne pouvaient disparaître que dans une étude minutieuse des résultats acquis par l'érudition hongroise.

Leurs connaissances avaient encore besoin d'être complétées par l'étude la plus importante qui pût se présenter; celle

du trésor immense des documents hongrois, des bibliothèques et des archives hongroises. La matière originale considérable sur laquelle sont fondées leurs savantes études, et qui avait fait défaut à leurs prédécesseurs roumains, aurait été introuvable partout ailleurs que dans la capitale de Hongrie. C'est là aussi que ces Révolutionnaires de l'érudition roumaine eurent l'occasion de faire personnellement connaissance avec les grands savants hongrois du temps.

Ils ont entretenu des relations personnelles ou un commerce épistolaire avec Georges Aranka, Joseph Benkő, Daniel Cornides, Keresztély Engel, André Frédéric Haliczky, Antal Hadik, Étienne Kátona, Joseph Kereszturi, Martin Georges Kovachich, André Lehotzky, Jean Lipszky, Ladislas Perecsényi Nagy, Charles Georges Romy, Louis Schedius, Michel Tertina, Benoit Virag, d'autres encore. Le contact direct ou les relations épistolaires avec tous ceux-ci, les discussions savantes d'une part ont révélé aux trois réfugiés la pensée hongroise érudite, d'autre part leur ont facilité la compréhension du contenu, de l'emplacement et de la portée des documents hongrois et ont ainsi contribué à aiguïser et à fortifier leur sens critique. L'imprimerie de l'Université de Bude, leur séjour même à Bude, n'ont pas seulement donné à Klein, Şincai et Maior la possibilité de gagner leur vie, mais encore leur ont fourni un enseignement d'érudition systématique, un institut de recherches d'une capacité du perfectionnement infinie. Sans la présence à Bude de cette imprimerie, ils n'y auraient jamais séjourné si longtemps, ils n'auraient jamais ni pris connaissance de l'érudition hongroise, ni puisé à ses sources; ils auraient écrit leurs ouvrages, assurément avec un moindre appareil critique et à un niveau moins élevé; il n'est même pas sûr qu'ils eussent eu et l'occasion et les moyens d'achever leur oeuvre.

La capitale de la Hongrie a donc exercé une très bien-faisante influence sur le développement intellectuel des trois érudits, sur la qualité et sur la quantité de leurs savants ouvrages. A ce sujet il convient de remarquer que tant pour ce que nous venons de voir que pour nombre d'autres causes, l'imprimerie de l'Université de Bude occupe une place à part dans le développement et l'histoire de la littérature et de la culture roumaines, à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe. Le grand mé-

rite de cette imprimerie, d'un point de vue roumain, a été de permettre à Klein, Șincai et Maior de séjourner dans la capitale et de s'y livrer à leurs recherches. En dehors de cette influence indirecte, l'imprimerie de Bude en a exercé une autre, directe celle-ci, sur le développement de la culture et de la littérature roumaines. Cette influence directe, l'imprimerie de l'Université — après son déplacement de Nagyszombat à Bude — l'a exercée par l'étendue du programme d'action civilisatrice établie en faveur de tous les peuples de la monarchie, programme qui embrassait soigneusement tous les besoins culturels du peuple roumain, indépendamment même des limites géographiques. Nous avons annoncé, à plusieurs reprises, ces résultats des nos recherches, résultats appuyés sur des documents inconnus jusqu'à ce jour et dont nous pouvons dire qu'ils ont en une influence fructueuse.

L'activité de Klein, Șincai et de Maior s'étendit au début du XIXe siècle et l'effet exercé par elle sur la littérature et l'érudition roumaines s'est fait continuellement sentir dans tout le cours du siècle dernier. Les résultats de l'activité des trois savants ainsi que leurs idées (le roumain dérive du latin, les Roumains descendent directement des colons de Trajan en Dacie, lesquels colons n'ont jamais quitté le pays et y sont par conséquent les légitimes titulaires des droits politiques et du gouvernement) tout cela se répandit rapidement de Hongrie et de Transylvanie dans les deux principautés roumaines. Au premier rang des propagateurs de ces doctrines se trouvaient d'autres professeurs roumains de Transylvanie que l'administration des pays trans-carpathiques faisait venir pour qu'ils coopérassent aux réformes de l'enseignement projetées dans les principautés roumaines au début du XIXe siècle.

Le but avoué de ces réformes était l'éviction radicale, des écoles roumaines, de la langue grecque et de l'esprit grec qui interdisait les progrès, en un mot de rendre nationales par la langue et l'esprit les écoles des provinces roumaines. Les disciples de Klein, Șincai et Maior, tout pénétrés des idées de ceux-ci, semblèrent les plus capables d'organiser des écoles et d'exécuter les réformes. Celui-là même qui réussit le premier à transplanter de façon sérieuse et durable ces idées en Roumanie était un Roumain de Transylvanie: Georges Lazăr. La-

zăr accomplit à Bucarest la réforme de l'enseignement roumain de la province de Mountanie (Valachie) du vivant de Pierre Maior et dans l'esprit de celui-ci et de ses compagnons, esprit appelé dans les publications roumaines esprit national révolutionnaire de l'école latinisante. Les historiens de la culture roumaine célèbrent en Lazăr un véritable apôtre national qui a éveillé le peuple roumain et surtout les Roumains de Mountanie de la longue léthargie de l'époque fanariote; qui a de plus jeté d'un seul coup les fondements de l'école nationale roumaine et de la Roumanie actuelle. Lazăr est aussi important pour la seule Mountanie que le sont pour l'ensemble des Roumains Klein, Șincai et Maior dont il fut pour sa province le représentant le plus intrensigeant, pourtant, dans sa vie et dans son développement, on ne peut que remarquer ce qu'il a dû à la Hongrie, son cas étant à peu près celui des fondateurs de l'école latinisante. C'est que Lazăr sortait d'une famille de paysans fort pauvres du comté de Szeben, qui travaillaient dans une propriété du baron Samuel Bruckenthal, gouverneur de Transylvanie. C'est Bruckenthal qui, remarquant les dons du cadet de cette famille, Georges, lui vint en aide et lui donna la possibilité matérielle d'aller à Kolozsvár et de faire des études complètes. On sait qu'au cours de ces études les professeurs hongrois du jeune homme, surtout Imre Koros et Joseph Gegő, ont exercé sur lui une influence bienfaisante et durable. Si le gouverneur de Transylvanie ne s'était pas personnellement occupé du fils des pauvres paysans roumains, et ne l'avait envoyé s'instruire à Kolozsvár, Moga, évêque roumain de Nagyszeben, n'aurait pu à son tour l'envoyer étudier à l'université de Vienne; on peut dire sans exagération que Georges Lazăr aurait grandi et serait mort en labourant la terre. Il n'aurait pu devenir le fondateur de l'école nationale roumaine. Lazăr, l'éducateur de sa nation, c'est un présent — parmi beaucoup d'autres — de la Hongrie à la Roumanie.

Au temps même où débutaient Klein, Șincai et Maior, les Roumains essayaient de former en Transylvanie une société savante (vers 1794—95) sous l'influence de la société de linguistique de Georges Aranka.

On rencontre un grand nombre de mots d'origine hongroise dans les dictionnaires roumains des XVIIe et XVIIIe siècles, mais on pourrait même se passer de ce témoignage supplémentaire car, dans la lexicographie roumaine, on constate des emprunts, par exemple aux dictionnaires hongrois de François Páriz Pápai et d'Albert Molnár. Sans entrer dans trop de détails, constatons que le premier répertoire de botanique roumain fut établi vers 1780 par un Hongrois, l'excellent historien et botaniste Joseph Benkő. L'importance immense de ce dictionnaire réside en ceci qu'il a sauvé de l'oubli la nomenclature en roumain de la botanique au XVIIIe siècle, qu'il a de plus servi de modèle direct ou non à tous les travaux postérieurs de cette nature en roumain. Après Benkő, tant les Saxons que les Hongrois se livrèrent à des essais semblables, fort intéressants. Du côté hongrois mentionnons le nom de Jean Veszelszki qui, inspiré par Benkő, n'y ajouta rien de nouveau quand il fit paraître son livre en 1798; le fait a d'ailleurs échappé aux critiques roumains. Ce que paraissent avoir également ignoré les critiques roumains et hongrois, c'est qu'à cette époque (avant 1804) fut rédigé le premier dictionnaire technique en langue roumaine traitant spécialement des mines de sel gemme, composé par François Petz, employé hongrois des salines. Ce petit dictionnaire, comme celui de Benkő, donnait la traduction des termes techniques en plusieurs langues, fournissant un lexique allemand-hongrois-ruthène-roumain. C'est un grand dommage pour la linguistique qu'on ne connaisse pas aujourd'hui ce dictionnaire dont le manuscrit disparut avant l'impression. Remarquons enfin que nous devons à un Hongrois du XVIIIe siècle, Georges Hortobágyi, originaire du comté de Hunyad, le sauvetage de quelques documents inconnus, mais importants et fort curieux, de l'ancien folklore roumain. En dehors de cela mentionnons que la richesse et la beauté du folklore roumain ont attiré par la suite l'attention des chercheurs hongrois, mais cette question présente un aspect extrêmement important: la comparaison des folklores roumain et hongrois ouvre une excellente perspective d'observation des influences réciproques. Les modestes essais de début ne font pas non plus défaut dans ce domaine. L'influence du folklore hongrois a déjà été démontrée dans plusieurs légendes roumaines. — Nous ne pouvons pas nous en occuper ici, mais

pour illustrer l'influence multiple du hongrois, examinons encore un détail du développement de l'ancienne littérature roumaine.

*

La version en roumain du roman qui conte la vie et les hauts-faits d'Alexandre-le-Grand a été, du XVIe siècle jusqu'aujourd'hui, la lecture favorite du public roumain sans distinction de classe. Les recherches les plus récentes des érudits roumains ont démontré qu'il ne faut pas chercher à l'oeuvre roumaine si populaire, l'„Alexandrie“, un original grec, mais un serbe. Il n'est nullement impossible qu'en dehors des adaptations de l'original serbe du „roman d'Alexandre“, qui a incontestablement servi de modèle, on ait aussi utilisé un modèle hongrois.

*

Une autre importante question de détail se pose. Au cours du développement de leur littérature et de leur civilisation, les Roumains ont conservé jusque naguère les caractères cyrilliques. Depuis 1860 ils emploient exclusivement l'alphabet latin; entre 1829 et 1860 on employa un alphabet mixte, partie cyrillique partie latin; plus tôt encore on écrivait manuscrits et documents linguistiques, on imprimait les livres, surtout à l'aide des caractères cyrilliques et pour une petite partie en lettres latines; les efforts officiels, énergiques et conscients pour la suppression de ceux-là et pour leur remplacement par celles-ci datent de la fin du XVIIIe siècle. Ces efforts ont une double origine, encore que les érudits n'aient vu qu'un côté de la question, celui évoqué par Klein, Şincai et Maior, fondateurs en Roumanie, nous l'avons vu, de l'école latinisante qui a donné à ces mêmes efforts un caractère systématique. Ce qui a échappé jusqu'à présent aux érudits tant hongrois que roumains, c'est les luttes entreprises par l'administration hongroise et les directions données par elle, en faveur du remplacement de l'alphabet cyrillique par l'alphabet latin, antérieurement aux débuts de l'école latinisante et indépendamment d'elle, luttes continuées à l'époque de floraison de la dite école et parallèlement à elle.

Ces mesures officielles restèrent de même inopérantes, ce qui empêcha en partie la réalisation immédiate ou du moins plus rapide des aspirations de Klein, Şincai et Maior. Il faut ici faire

énergiquement remarquer que si ces efforts et ces luttes pour la suppression de l'alphabet cyrillique n'ont pu atteindre les buts visés, ce ne fut pas faute de bienveillance de la part de l'administration hongroise, mais à cause de la résistance obstinée d'opposants qui — ethniquement parlant — n'appartenaient ni au peuple hongrois, ni au roumain. Le peu d'effet des mesures officielles ne diminue pourtant point la signification de la tentative de l'administration hongroise. L'auteur de cet article a pu traiter de tous ces détails à loisir dans ses cours et ne peut ici qu'y faire allusion. Il doit pourtant mentionner que dès le début du XVIIIe siècle jusqu'aujourd'hui les érudits roumains, les anciens comme les modernes, ont considéré le rôle joué par l'alphabet imposé aux Roumains pendant une si longue période comme une véritable catastrophe nationale pour ce peuple; pour y parer des dispositions avaient été prises par l'administration hongroise un siècle avant que l'administration roumaine s'occupât de la question, puisque le premier décret sérieux et rigoureux en Roumanie fut en 1860 celui du prince Alexandre Cuza, ordonnant l'usage exclusif de l'alphabet latin. La Hongrie a donc pris une part importante aux luttes pour la suppression de l'alphabet cyrillique, tant par des décrets que par d'autres efforts. Nous avons établi la statistique des documents linguistiques écrits en caractères latins avant 1784, en même temps que nous avons recherché sous quelles influences et avec quelle aide ils avaient paru. A cette époque, le nombre des documents de cette sorte dépasse largement la centaine. Personnellement, nous en avons repéré plus de cent dix: quatre du XVIe siècle, vingt-trois du XVIIe siècle, le reste du XVIIIe siècle. Plus des deux tiers portent la marque d'une influence hongroise.

*

La Hongrie et les Hongrois ont contribué au développement de la culture roumaine avec plus d'élan encore qu'avant, au cours des XIXe et XXe siècles, jusqu'à la guerre; ce n'était que naturel puisque des traditions séculaires et des bases solides avaient préparé la tâche de cette époque et que les possibilités de développement devenaient plus vastes. L'enseignement a alors achevé et complété l'immense travail culturel commencé au XVIIIe siècle. Le nombre d'écoles primaires en roumain

se multipliant, de nouveaux types d'écoles naissent, par exemple les collèges roumains, les écoles professionnelles complétées par toutes sortes d'institutions culturelles roumaines fournissant la possibilité et l'occasion de connaissances nouvelles ou de développement de toutes les spécialités. A côté d'ailleurs de tous ces établissements spécialement destinés aux Roumains, tous les collèges, les écoles supérieures techniques, les établissements d'enseignement supérieur et les carrières officielles s'ouvraient aux Roumains de Hongrie. Tout cela devait mener rapidement à la formation d'une bourgeoisie roumaine capable d'un côté de satisfaire à toutes les prétentions des Roumains de Hongrie à la culture, de l'autre de prêter main-forte dans le même but à ses frères demeurés de l'autre côté des Carpathes. La portée immense de cet effort d'enseignement se comprend de soi-même. Pour nous représenter les résultats atteints recourons de nouveau à la statistique. En 1907 les 2,800.000 Roumains de Hongrie avaient 2.985 écoles primaires confessionnelles en roumain avec 3.076 instituteurs. Par contre les sept millions d'habitants de la Roumanie autonome avaient 5.073 écoles primaires avec 7.784 instituteurs. Cela revient à dire qu'en Hongrie on trouvait environ une école primaire roumaine pour 938 Roumains, alors qu'en Roumanie la proportion était d'une école pour 1379 habitants. La proportion était incontestablement plus favorable pour les Roumains de Hongrie que pour leurs frères de Roumanie, ce qui signifie que l'État hongrois avait su créer pour ses Roumains des instruments de civilisation supérieurs à ceux de Roumanie.

Rappelons aussi que pour encourager les études roumaines et soutenir les efforts littéraires roumains, l'État hongrois avait institué à chacune des deux universités de Budapest et de Kolozsvár une chaire spéciale de langue et de littérature roumaines. A l'Université Péter Pázmány de Budapest, on commença à enseigner ces disciplines en 1862, deux ans avant la fondation de l'Université de Bucarest et deux ans après la fondation de celle de Jassy. La fondation de cette chaire à Budapest, l'introduction systématique du roumain dans l'enseignement supérieur hongrois et à cette époque, prennent toute leur importance quand on se reporte aux tristes conditions politiques et culturelles qui régnaient alors dans les deux principautés

roumaines; ces conditions avaient jusque là interdit la formation d'une université roumaine et nationale, au sens moderne de ces mots. Des savants hongrois peuvent estimer que les chaires de roumain à Budapest et à Kolozsvár ne se sont pas élevées à la hauteur de leur vraie tâche; elles ont pourtant rempli leur mission par leur seule existence, indépendamment de la personnalité et de l'activité des professeurs qui les occupaient; elles ont suscité la renaissance littéraire et nationale des Roumains de Hongrie et elles ont forgé l'arme puissante de la conscience nationale roumaine et de l'éducation des étudiants roumains de Hongrie dans un intransigeant esprit roumain national.

Parallèlement aux progrès rapides des écoles roumaines de Hongrie, l'influence hongroise, bienfaisante pour les lettres et les sciences, a crû sans cesse aux XIXe et XXe siècles. Elle s'est manifesté de la manière habituelle bien connue: d'une part les productions intellectuelles hongroises servent de base, de source d'inspiration à des productions roumaines de même nature, d'autre part les érudits hongrois cultivent les études roumaines et examinent des questions qui intéressent de près les Roumains. Les résultats acquis sont plus nombreux que par le passé, leur importance s'accroît tant par leur masse que par leur valeur. Ces études roumaines en Hongrie d'avant-guerre avaient des organes variés, chacun de ceux-ci doué d'un caractère différent: officiellement, la tâche en incombait aux chaires des universités de Budapest et de Kolozsvár; elles entraient par ailleurs, indirectement et dans de certaines limites, dans le programme de l'Académie hongroise des Lettres et des Sciences et dans celui d'autres Sociétés savantes; enfin elles jouaient un rôle de discipline subsidiaire, dans les études des chercheurs et des érudits, ne constituant qu'assez rarement le but spécial et exclusif de savants hongrois. Les recherches hongroises de cette époque sur la linguistique, l'histoire et le folklore ont largement contribué à débrouiller des questions d'intérêt primordial pour les Roumains et cette contribution à la culture roumaine est une des pages de l'histoire de la civilisation en Hongrie qui fasse le plus d'honneur à ce pays.

Quant à l'autre variété d'influences hongroises sur l'enrichissement de la littérature roumaine, on la retrace aisément en constatant, entre autres, qu'une bonne part des livres

d'étude roumains en Hongrie est formée de traductions ou d'adaptations d'originaux hongrois, ce qui n'empêchait nullement d'autres branches de la littérature de se nourrir de la littérature hongroise. A l'appui de cette affirmation, nous allons montrer rapidement la mesure dans laquelle la littérature hongroise a influencé les productions roumaines, surtout au cours du siècle dernier; examinons d'abord la mesure où la littérature hongroise a influencé la poésie roumaine, principalement au XIXe siècle.

Les premiers poèmes en roumain que nous connaissons à l'heure actuelle se trouvent dans le fragment de Todoreszku qui contient, comme on sait, la traduction en roumain du livre de cantiques de Gergely Szegedi et de François David, faite vers 1570. Autrement dit, les premiers vers roumains connus sont une traduction du hongrois. On connaît aussi, plus jeune d'un siècle, un poème d'amour traduit d'un original hongrois en roumain. Mentionnons ensuite les essais de versification en roumain des élèves, tant Hongrois ou Saxons que Roumains, des collèges de Hongrie. Au XVIIIe siècle on trouve encore des poèmes en roumain composés selon toute apparence par un Hongrois. En 1768 un petit recueil de poèmes parut à Kolozsvár; le livret contient dans ses 32 pages quatorze poèmes en roumain et quatre en hongrois, vraisemblablement du même auteur. Une partie de ces poèmes en roumain fut rééditée après 1780. Au cours même du XIXe siècle se trouvent des Hongrois qui essayent de traduire en roumain les poètes hongrois, comme Joseph Koncz, acteur hongrois de Transylvanie, qui traduit en 1816 la „Guerre des Grenouilles et des Souris“ de Csokonai Vitéz Mihály. En 1838 un Hongrois, le commandant Györffy, compose à son tour un poème en roumain qui paraît dans la revue „Foaie pentru minte, inimă și literatură“ dirigée par Georges Baritiu. Cette revue publia à cette époque des traductions en roumain de poèmes de Vörösmarty et de Kisfaludy. Mentionnons en passant que selon M. Nicolas Jorga, les aïeux de Basile Alexandri, l'un des meilleurs poètes roumains, seraient sorti d'une famille hongroise. Ce qui est encore plus important, c'est que dans les œuvres des poètes roumains de Transylvanie on peut montrer une vaste influence de la littérature hongroise. On sait depuis longtemps que l'„Histoire du prince Argire et de

la vierge fée" d'Albert Gyergyai a servi de modèle à Jean Barac, poète roumain de Transylvanie, pour son „Arghir și Elena". Tout récemment un excellent critique et historien de la littérature roumaine, M. Georges Bogdan-Duică, professeur à Kolozsvár, a entrepris la tâche parfois pénible de démontrer que Barac, poète abondant mais peu original, s'est inspiré à la fois de Gyergyai et d'une foule d'autres écrivains hongrois.

Qu'il nous soit permis, indépendamment des données fournies par d'autres chercheurs, d'attirer l'attention sur un ensemble de circonstances intéressant les poètes roumains de Transylvanie au commencement du XIXe siècle et resté jusqu'à présent à peu près inconnu des érudits roumains; il s'agit entre autres à cette époque d'une influence indirecte de la littérature hongroise sur les poètes roumains de Hongrie. La différence au début du XIXe siècle entre les poètes roumains de Transylvanie et leurs confrères des deux principautés réside en ce que, les premiers connaissant à fond le latin par suite de leur culture classique, on trouve parmi leurs œuvres quelques traductions ou imitations qu'on peut ramener à un original latin. Ces adaptations il est vrai n'étaient pas toujours puisées directement dans le latin mais en provenaient parfois par le détour d'intermédiaires hongrois. Il n'en reste pas moins que certains des poètes roumains de Hongrie ne se contentaient pas alors des traductions ou remaniements d'un original classique, mais se considéraient comme obligés d'écrire une partie de leurs poèmes originaux en latin selon les règles et les préceptes de la prosodie classique. L'autobiographie de Șincai, écrite en vers latins et publiée par Ladislav Perecsényi Nagy à Nagyvárad (1804) dans son „Orodias" est assez connue. On a moins prêté attention aux essais de versification en latin de Jean Barac. Une œuvre de même nature, fort importante pour les Roumains, est restée inconnue jusqu'au moment où nous l'avons découverte en compagnie d'un grand nombre d'autres documents, également précieux et inconnus, au cours de nos recherches aux archives de l'imprimerie de Bude, voici une dizaine d'années. L'œuvre en question est une lettre en latin de Basile Aaron, adressée le 15 Décembre 1803 à l'imprimerie de l'Université, et qui projette quelque lumière sur la biographie générale d'Aaron et même sur un détail inconnu: son séjour à Marosvásárhely. Dans cette

lettre le poète roumain offrait à l'imprimerie un opusculé original de soixante feuilles manuscrites (soient quinze feuilles imprimées) contenant des poèmes en latin. L'imprimerie de l'Université ne pouvait exaucer le désir du poète en subvenant elle-même aux frais de publication de son ouvrage, sur lequel l'histoire de la littérature ne sait rien de plus. Pourtant, ce seul document nous autorise à considérer le goût et l'amour pour la littérature classique de Basile Aaron et des poètes roumains de Transylvanie du début du siècle dernier, de même que leur inclination à écrire directement en latin, comme le résultat d'une influence hongroise. L'activité toute semblable des poètes hongrois contemporains, l'éducation et la culture acquises par les poètes roumains dans les collèges hongrois (ou dans l'administration pour les fonctionnaires) ont dirigé dans le même sens l'activité intellectuelle de l'un et de l'autre groupe, le hongrois et le roumain. Si nous considérons donc les oeuvres de ces poètes roumains comme le produit d'un néo-humanisme tardif, il nous est encore une fois permis de remarquer le rôle d'intermédiaire joué par la Hongrie dans ce courant spirituel chez les Roumains.

En observant le développement de la poésie roumaine en Transylvanie, on doit noter encore que l'hymne roumain fut composé par un poète de ce pays (Andreas Mureşeanu) et que les critiques roumains ont à un moment discuté la question: l'origine de ce poème révolutionnaire était-elle chez Petőfi ou chez Vörösmarty? L'influence sur la poésie roumaine d'un autre grand poète hongrois, Jean Arany, a déjà été démontrée. En 1916 M. Nicolas Putnok y a démontré l'influence des oeuvres d'Arany sur l'épopée d'Aron Densuşianu, la „Negriada“. De plus les poètes hongrois ont inspiré la verve de quelques-uns de leurs successeurs immédiats ou éloignés. M. L. Morariu a attiré l'attention sur l'effet exercé par Alexandre Endrődi sur Georges Coşbuc, autre poète roumain de Transylvanie; le poète roumain s'est inspiré d'un poème d'Endrődi préalablement traduit en allemand par Ladislas Neugebauer. Un traducteur roumain du nom de Gr. N. Lazu traduisit à la fin du siècle passé des poèmes de Petőfi et de Vörösmarty. En 1897, I. C. Pop avait traduit, sans beaucoup de force, „Szózat“ (l'Appel) de Vörösmarty; sa tentative avait pourtant été précédée dès 1861 par une

traduction parue dans le *Vasárnapi Ujság* (Journal du Dimanche). Nous avons de belles et bonnes traductions de Petőfi et de Madách, de la plume des poètes roumains d'origine transylvaine Étienne Iosif et Octavian Goga, fait qui prouve que ces poètes ont pu subir, jusque dans leurs poèmes originaux, certaine influence hongroise indirecte. Iosif a beaucoup traduit les écrivains de l'Europe occidentale, surtout Heine, Goethe, Wagner, Corneille, Verlaine, Ibsen, d'autres encore, mais il aimait beaucoup Petőfi et commença par son oeuvre la série de ses traductions. En 1896 il publia en roumain „l'Apôtre“ de Petőfi, l'année suivante la traduction d'une sélection des poèmes du même auteur. Il demandait encore son inspiration à d'autres poètes hongrois. Il a imité et remanié, entre autres, le célèbre poème de Paul Gyulai „La visite de minuit“. Le cas est le même pour M. Goga que nous connaissons comme un admirateur non seulement de Madách et de Petőfi, mais même d'Ady; c'est lui qui a racheté l'ancienne villa d'Ady à Csucs. D'ailleurs les fondements de l'éducation et de l'instruction de M. Goga ont été hongrois, ce qui explique qu'on puisse déceler une influence hongroise jusque dans sa poésie originale. Son intérêt pour la poésie et la littérature hongroise ne se sont jamais relâchées, il se manifeste jusque dans l'activité du poète. Son rôle et sa conduite avant et pendant la dernière guerre témoignent qu'il aurait voulu être et a tâché d'être pour les Roumains ce qu'avait été Petőfi pour les Hongrois surtout au moment de la Guerre d'Indépendance de 1848—49; il s'est efforcé de l'imiter, parfois en pleine connaissance de cause, quelquefois moins consciemment. A peine plus jeune que M. Goga, M. Jean Ursu Soricu, originaire de Hétfalu (Transylvanie) a commencé en 1907 à traduire Petőfi, Vörösmarty, plus tard Szabolcska, enfin Reviczky et Ady.

Il est à peine besoin de faire remarquer que ces recherches de l'influence de la littérature hongroise sur la poésie roumaine n'ont point à beaucoup près épuisé la matière; d'autres résultats suivront.

*

Occupons-nous enfin de la situation consécutive à la guerre. L'annexion de la Transylvanie à la Roumanie eut pour résultat une sérieuse et profonde connaissance réciproque des

productions de l'esprit, hongroises et roumaines. Si ce n'est pas en Hongrie que des dispositions ont été prises pour l'étude approfondie de la littérature et de l'érudition roumaines, ni en faveur de la culture intensive et systématique de cette discipline, en revanche les Hongrois des territoires annexés ont entrepris cette tâche longue, difficile et pour eux presque exclusive. Ce qui a été fait chez nous dans ce domaine est peu de chose, et ne saurait satisfaire aux exigences les plus modérées et les plus élémentaires. D'un autre côté, quelques représentants contemporains de la littérature et de l'érudition roumaines ont encore subi l'influence hongroise, consciemment ou non. C'est pourquoi nous trouvons jusqu'à présent des sujets hongrois même dans les belles-lettres ou encore des traductions en roumain des écrivains et poètes hongrois. La „Tragédie de l'Homme“ de Madách n'a paru que récemment (1934) dans l'excellente traduction en roumain de M. Goga. Ce fut un véritable événement littéraire, et considéré comme tel tant par la critique roumaine que par la critique hongroise de Transylvanie. Il y a dix ans, en étudiant Ady, M. Goga avait dépeint celui-ci comme le plus grand lyrique hongrois moderne, montrant au public roumain lettré, par de nombreuses traductions, qu'Ady occupe une place indiscutable parmi les grands poètes du monde entier. Les poètes roumains d'aujourd'hui, jeunes et vieux, procurent volontiers des adaptations artistiques des grands écrivains de la littérature hongroise du passé: Ady, Arany, Petőfi, etc. aussi bien que des modernes: Louis Áprily, Michel Babits, Louis Fekete, Tibor Flórian, Alexandre Kacsó, Ladislav Mécs, Alexandre Reményik, Ernest Szép, d'autres. Parmi ces traducteurs roumains figurent Silvius Bades, Axente Banciu, Jean Bran-Lemény, Georges Vazul-Al, Jean Iordache, Nicolas Moisiu, Théodore Murășanu, Georges Petre, Octavien Șireagu, Jean Ursu Soricu, Esaie Tolan, etc.

Dans la prose, même situation. Dès avant la guerre, les Roumains de Hongrie avaient éprouvé la nécessité d'avoir à leur disposition, non seulement en hongrois, mais même en roumain, ce qu'avait produit de meilleur la littérature hongroise, dans les belles-lettres ou pour le théâtre, comme les pièces d'Elek Benedek, Gyula Csermely, Joseph Eötvös, Farkas Gyulai, Mór Jókai, Étienne Lázár, Coloman Mikszáth, Charles Murai, Alexandre

Peterdi, Victor Rákosi, Joseph Szücs, Árpád Thewrewk etc. On ne trouve dans l'ensemble de ces traductions ni système bien conséquent, ni sélection bien réfléchie. Cette situation s'est maintenue après la guerre. Des revues et périodiques publient depuis la guerre des contes et nouvelles d'Árpád Berczik, Géza Cholnoki, François Herczeg, Mór Jókai, Imre Kádár, Désiré Kosztolányi, François Molnár, Zsigmond Móricz, Marie Szabó, Alexandre Török et de leurs émules, sans préjudice d'autres grandes oeuvres hongroises qui fournissent un plaisir littéraire et esthétique au public roumain.

En examinant le répertoire des théâtres roumains, on y trouve chaque année des pièces hongroises. On ne manque pas non plus en Roumanie de traductions de romans hongrois, comme celui de Désiré Szabó „Segítség“ (Au secours) ou celui de Joseph Nyirő „Az Isten igájában“ (Sous le joug de Dieu). A ce sujet on connaît des intentions louables et des projets dignes d'attention. C'est ainsi que M. Emmanuel Bacuța, écrivain roumain, prenant part en qualité de sous-secrétaire d'Etat à la neuvième réunion (Marosvécs, Juin 1934), de l'Hélicon des écrivains hongrois de Transylvanie, déclara à la dernière séance qu'il se sentait obligé de stabiliser et de systématiser les relations littéraires entre Roumains et Hongrois et qu'il invitait sans plus tarder les revues littéraires roumaines à tenir une rubrique suivie des événements littéraires hongrois de Transylvanie. Il déclara ensuite que la „Fundatia Regele Carol“ avait l'intention de faire publier la traduction en roumain de dix romans hongrois écrits en Transylvanie et que pour choisir ces oeuvres il souhaitait d'être aidé et conseillé par l'Hélicon. Si heureux qu'aient pu être les écrivains hongrois placés devant cette perspective, tout cela est demeuré jusqu'à présent à l'état de beau projet.

Ces dernières années de sérieux efforts ont été faits du côté roumain pour un rapprochement culturel entre Roumains et Hongrois; les écrivains roumains rassemblés autour de la revue „Familia“ de Nagyvárad s'y sont distingués. L'activité du groupe a eu jusqu'ici pour résultat de conserver d'actualité, et discuter sérieusement cette grande question du rapprochement; d'observer avec attention les nouveautés littéraires hongroises; de faire systématiquement connaître l'activité de nombreuses

revues hongroises; enfin de traduire en roumain quelques ouvrages hongrois. Tout cela paraît surtout, comme de bien entendu, dans les colonnes de la revue „Familia“.

Depuis la guerre les savants roumains se sont inspirés en plus grande mesure encore que précédemment des ouvrages hongrois, et se sont initiés plus qu'avant aux découvertes hongroises. Il y a à ceci une cause particulière; les institutions culturelles prospères de Transylvanie, annexées avec le territoire, les monuments artistiques et les documents manuscrits ou imprimés acquis dans les mêmes conditions, tout engageait les savants roumains à exploiter avidement des mines de renseignements jusqu'alors inaccessibles. Les études linguistiques, historiques ou littéraires les plus modernes sont fréquemment fondées sur cette masse de documents jusqu'à présent inconnus des érudits roumains ou négligés par eux. L'érudition hongroise, d'ailleurs ancienne et bien établie, aide encore d'autre façon les chercheurs roumains et leur facilite par une autre voie l'atteinte de leur but: l'avancement et le développement des études en Roumanie. Il nous faut ici mentionner que chacune des quatre villes d'université roumaines d'aujourd'hui représente un centre d'études important et spécialisé. Les centres de Bucarest et de Jassy ont derrière eux un passé relativement long et des traditions respectables, puisqu'antérieurs à la guerre. Les deux nouveaux, les Universités de Csernovic et de Kolozsvár, n'ont recueilli dans la situation nouvelle créée par la guerre qu'un héritage assez pauvre de traditions roumaines. A l'heure actuelle, ces deux centres sont animés d'une vie intellectuelle roumaine très active. Il serait également difficile et superflu de classer par ordre de valeur ces centres d'études dont chacun représente une école opposée aux autres; qui entretiennent des discussions passionnées car chacun d'eux tâche d'utiliser ses possibilités au maximum; dont enfin le programme individuel est à peu près fixe. Il est pourtant permis de constater que s'il fallait à tout prix établir ce classement, l'Université de Kolozsvár ne serait pas la dernière, d'un point de vue spécifiquement roumain, elle serait même en tête et pour beaucoup de raisons. L'une de ces raisons est fournie par les possibilités d'études offertes par les établissements hongrois préexistants en Transylvanie.

Une autre cause d'intérêt pour les choses hongroises est que la plupart des chercheurs de Kolozsvár ou de Transylvanie en général a été formée par l'enseignement supérieur hongrois, a pris connaissance des méthodes d'érudition et s'est habituée à les appliquer auprès de maîtres hongrois. A l'Université de Kolozsvár, dans les établissements d'enseignement de tous degrés de Transylvanie ou même de l'ancien royaume de Roumanie, partout on trouve à la tête des professeurs élevés dans la culture et les disciplines hongroises. Si donc dans le passé la frontière géographique n'a pas représenté une ligne d'isolement contre la force d'expansion des études et de l'érudition hongroises et contre leurs influences fécondes et bienfaisantes dans les provinces proprement roumaines, à plus forte raison, aujourd'hui, ces mêmes influences peuvent-elles se manifester et donner de nouvelles preuves de la mission de la civilisation hongroises dans ces territoires.

*

Nous l'avons vu, le génie hongrois, la Hongrie et les Hongrois ont enrichi et inspiré la littérature et la civilisation du peuple roumain par plusieurs voies et dans de nombreux domaines. Ce que la littérature et la civilisation hongroises ont fourni en propre aux voisins de l'Est manifeste un caractère occidental; ainsi la Hongrie a-t-elle assumé vis-à-vis des Roumains le rôle important d'organe de transmission de la civilisation occidentale. Dans ce cas encore il faut faire une curieuse remarque: la Hongrie, nous l'avons vu, a non seulement dans le passé convié la Roumanie au partage de ses propres trésors mais a encore servi d'intermédiaire entre les mouvements intellectuels d'Occident et les Roumains; nous avons noté entre autres son rôle dans la Réforme et le Néo-humanisme. On pourrait envisager un rôle semblable dans les cas du Rationalisme ou du Romantisme. Il est de toute première importance d'élucider définitivement ce rôle d'intermédiaire de la Hongrie et de la littérature hongroise, rôle fort important comme l'examen le révèle. Les recherches antérieures ont porté sur l'influence des littératures occidentales sur la littérature roumaine, quelques questions ont ainsi été résolues et les rapports marqués entre littérature roumaine et littératures française, allemande ou italienne. Ce qu'on peut reprocher aux auteurs de ces études, c'est d'avoir

négligé la Hongrie, intermédiaire naturelle dans bien des cas. C'est en effet la Hongrie qui a fait connaître aux Roumains de Hongrie la littérature française ou l'allemande en leur en transmettant les œuvres, partie en original, partie en traduction; il faut dire que les Roumains de Hongrie ont utilisé au maximum les occasions et les possibilités ainsi offertes.

Quiconque est au courant du développement historique de la Hongrie et de ses rapports avec la langue, la culture et la littérature allemandes saisit aussitôt son rôle d'intermédiaire naturel entre Roumains et Allemands. Ce qui est essentiel dans ce cas, c'est que la Hongrie a joué ce rôle à une époque même où, dans les provinces trans-carpathiques, on avait aussi peu de souci que d'occasions d'étudier l'allemand.

Le cas du français est à peu de choses près semblable, bien qu'on ait négligé l'enregistrement et l'observation de cet ensemble de faits. Nos recherches patientes ont révélé les premières qu'il était permis d'envisager une certaine influence française, de civilisation ou littéraire, sur les Roumains de Hongrie au XVIIIe siècle, c'est-à-dire à l'époque où l'influence française ne pouvait se faire directement sentir ni à plus forte raison se fortifier dans les deux provinces purement roumaines.

50279

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE

Sectio : GEOGRAPHICO-HISTORICA Tom. III, Fasc. 2. Redigunt : † A. BUDAY et C. KOGUTOWICZ

REFRIGERIUM

SERMONE NATIVO ET GERMANICO USI

C. MARÓT

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA

AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE

S Z E G E D

1937

P. 2.—

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE

Sectio : GEOGRAPHICO-HISTORICA Tom. III, Fasc. 2. Redigunt : † A. BUDAY et C. KOGUTOWICZ

REFRIGERIUM

SERMONE NATIVO ET GERMANICO USI

C. MARÓT

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALP
TÁMOGATÁSAVAL KIADJA

AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE

S Z E G E D

1937

Actáink philologiai sectiojában (IX. k. 2. f.) látott napvilágot MÉSZÖLY Gedeonnak *A hit eredete és rokonsága* c. kitűnő tanulmánya, amely szerint a magyar *hiedelem* és *hit* szavak eredetileg a hűsítést, felüdülést, megpihenést, vigaszt és azt a helyet jelentik, ahol ez megtörténhetik. Tudvalevő azonban, hogy a magyar egyházi szóalakulásnak¹ megvan a latin előképe és mintája: a vulgaris-keresztény latinság *refrigerium* szava,² amelyik némi alakmódosulással a profan-classicus *refrigeratio* (> *refrigerare*) helyébe lépett s etymonja iránt nem-hagy semmi kétséget.³ Ép ezért jelentett e sorok írója számára különösen erős ösztönzést, amikor a véletlen szeszélyes játéka folytán ugyanazon a napon, amelyen a m. *hitről*, — a l. *refrigeriumról* is egy nemkevésbé nagyjelentőségű dolgozat került a kezéhez: G. VAN DER LEEUW groningeni professornak, az egyetem akkori prorektorának *Refrigerium* c. tanulmánya (Mnemosynes Bibliothecae Classicae Batavae, III. ser. 3. köt., 1936. 125—148. ll.). A két egymást nemcsak támogató és erősítő, de az egymás által való kiegészítést és a kikerekítést is követelő munka csábított a közvetítésre.

Ezzel a csábítással szemben ott állott mindamelllett a szó-kép többezeréves szellemtörténeti fejlődésének szinte áttekinthetetlen perspectivája és azok a nyomasztó nehézségek, amelyeket e fogalom messziről jött és messzire ágazott reáltörténeti

¹ Világi szövegekbe való elszármazásait is l. BARTAL A., *Glossarium Med. et Inf. Lat. Regni Hungariae*, 1901 (v. ö. DUCANGE *Glossarium Mediae et Inf. Latinitatis* is) s. v.

² J. SCHMIED-A. SCHLEUMER, *Kirchenlateinisches Wörterbuch* 1926, s. v.

³ AM. SCHNEIDER, *Refrigerium*, 1928, 10. l.

élete a positiv ismeretek terén is még jelentett. S egészen bizonyosan gyengeségem és hivatatlanságom érzése győzött volna, ha különösen két kitűnő barátomnak tudása és szivesége nem jött volna megint váratlanul segítségemre. MORAVCSIK Gyula hívta fel figyelmemet A. TURYN varsói professornak a IV. nemzetközi byzantinológiai congressuson 1934-ben tartott és ennek Actes du IVe Congrès Internat. des Études Byzantines, Sofia, 1934, I (= Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare IX. k. 1935.) c. kiadványában a 151—160. lapokban megjelent előadására: *Zur Geschichte der griechischen Abstracta in den europäischen Sprachen*, amely nem várt mértékben tette számomra a részletkutatások általános, elvi alapjainak a tisztázását lehetségessé. DERCSÉNYI Móric viszont páratlan készségével a felé a kapu felé is utat nyitott tudatlanságomnak, amely előtt — látom — nemcsak én, hanem eléggé tanácstalanul álltak a kérdés általam ismert összes, (persze inkább a classica-philologia felől indukt) kutatói: megengedte, hogy ha természet-szerűleg tökéletlenebbül vagy fogyatékosabban is, de legalább elvben és első próbaképen az Ó Testamentum eredeti szövegének itt-ott szükségessé vált, modern értelmű meghiteltetését is kockáztathassam.

Így is még, — jól tudom természetesen, — sok és sokfajta nehézség fog ebből a túlságosan complex kérdésből szükségképp megoldatlanul maradni. De az előzmények után most már győzhetett aggályaimon a tévedést vállaló elhatározás és az — önámítás. Hittem és ezzel mentegetem magam: ennek a feladatnak a köre amúgyis, eleve olyan tág, hogy bárki más is nehezen tudná minden oldalát és területét egyformán a kellő alapossággal vállalni. Így nőtt meg azután az a meggyőződésem, hogy ilyen esetekben — jobb híján — egy olyanfajta kísérletnek is helye lehet, amely távol tudva magát az önhitt elintézni-akarástól, ellenkezőleg: minden részletében nemcsak megengedi, hanem követeli is az illetékes szakemberek ellenőrző és helyesbítő „külön“-véleményeit. „Ea enim — írta Cicero — virtus esse videtur, quae est fructuosa aliis, ipsi autem laboriosa aut periculosa aut certe grata“.

Ennyivel és *in hoc signo* tehát hálásan köszönöm az összes, kapott ösztönzéseket.

I.

Rövidék lehetünk a MÉSZÖLY fejtegetéseiből minket is érdeklő részek összefoglalásában.

Legelőször is: MÉSZÖLY-nek sikerült — bár bizonyos kezdemények után — főleg mégis az ő, forrásokat megelevenítő, valóságra tapintó módszerével, végleg kétségtelenné tenni, hogy a mi *hiedelem* szavunk, (amelynek ma némileg peiorative értett jelentése annyi mint 'valaminek elhívése', stb.) alaktanilag a *hideg, híves (hűs)* szócsaládba tartozik és mai értelmében körülbelül a következő jelentés-fejlődés eredménye: hűsítés és hűsölés → védett helyen való hűsölés → hűsölésre való védett hely → neimcsak a forróság, de a szél, eső, vad, ellenség, stb. ellen is egyaránt oltalmazó hely, mintegy „bizodalom-hely“, refugium, → magában a helyben, illetőleg az ilyet nyújtó alkotmányban való bizakodás → emberfeletti lény (Isten) oltalmában való bizakodás (hit), stb. A régi *hiedelem* szavunk tehát a hűsülést-nyújtásnak a jelentéséből kiindulólág, az oltalmazó tárgyán át, a 'bizodalom' (fiducia) sőt a 'hit' (fides) jelentéseinek a hordozásáig vitte.

Amde MÉSZÖLY nem állt meg itten. Alaktanilag kifogástalan a következtetése, hogy amint *biztam* (-ad, -a, stb.) egyenlőértékű a *bizodalmam* (-ad, stb.) formával, úgy a másképen (t-vel) képzett *hitem* (-ed, stb.)-nek is ugyan azt kell jelentenie, mint *hiedelemem*, -ed, stb. Azután: ha PARIZ-PÁPAI szerint (1762) *hiedelem* = *bizodalom* = l. fiducia; viszont l. fides = *bizodalom* = hit, akkor a logika törvénye szerint szükségképen az is igaz, hogy *hiedelem* a. m. *hit*. Végül: a *hit* szót minden ép nyelvérzék a gyakorító- (imperfectum-) tö képzőjével ellátott *hi*-sz ige származékának nézi (a *hisz* ige mai értelmét a régi nyelvben az *alít* ige fejezhette ki). Mindezek alapján tehát

MÉSZÖLY azt is tanítja, — s ez a teljesen eredeti, második volna a fontosabbik tétele, — hogy a két szó: *hit* és *hiedelem*, különböző képzővel, egyazon igetőből, ugyanazt a főnévi értelmet viszi és így a *hiedelem* vázolt jelentés-fejlődésével szükségképen egybeesik (bár ezt ő részletesebb adatokkal nem igazolja) a *hit* szó jelentésfejlődése is. Ez is egyszóval „eredetileg“ szintén, az óvó szárnyéket is jelentette s csak később következett be az erősebb dissimilatio, amelynek következtében máig: a vázolt jelentőségfejlődés utolsóelőtti fokának továbbssublimálására, vagyis a keresztény felfogás szerint való hit- (n. Glaube)-nek értelmére a *hit*; viszont a jelzett utolsó foknak bizonyos devalválására, azaz a felelőtlen-indokolatlan hívés-nek értelmére a *hiedelem* szó vált használatossá. Ugyanúgy, mintha — mondjuk — a kereszténység latin nyelvében a nyilván ugyancsak egy gyökérből származó *fides* (hit) és *fiducia* (bizodalom, hiedelem) szavak egyszer sinonimák voltak és csak később differenciálódtak volna.

Ehhez az utóbi nagyon fontos tételhez már itt meg kell jegyeznünk mindenesetre, hogy MÉSZÖLY nem keresi különösebben, miért nem tette meg a *hit* végső lépését a *hiedelem* forma is, illetőleg hogyan juthatott e két — szerinte — egyenlő értékű szókép közül csak a mi „hit“ szavunk egy, ennél a szó-symbolumnál más nyelvterületeken — látni fogjuk — el nem érhető jelentésig. Másfelől: a közönséges-általános jelentésskála egyik-másik árnyalatával kapcsolatban ő is, igen helyesen már észrevette, hogy a képnek eredetileg a mi hazánkbeltől eltérő életviszonyok között kellett keletkeznie. Észrevette egyszóval, hogy az ívással, hűsüléssel való felüdülésnek summum bonumként való felfogása nyilván olyan — forró égövi — helyre mutat, ahol a Nap volt a mindennél félelmetesebb ellenség, holott minálunk a pusztalakó, mérsékeltövi magyarság földjén a Nappal egyéb ellenségek is, észrevehetően, állják a versenyt. Ahogyan például a magyar *árnyék* szó sem jelenti csak a nap-sütéstől, hanem jelent általában minden, a mi viszonyaink között fenyegetni szokott veszedelemtől is biztosító körülményt, illetőleg helyet.⁴ — De ne vágjunk mondandóink elébe.

*

⁴. Az árnyék szó etymonja máig bizonytalan; GOMBOCZ-MELICH,

Részletesebben kell VAN DER LEEUW gondolatmenetével foglalkoznunk. Nemcsak mert dolgozata is nehezebben hozzáférhető és gondolatai is távolesőbbek, hanem főleg azért, mert fejtegetése olyan általános terínezetű és érvényű, hogy vele szembeállítva MÉSZÖLY geniálisan és teljesen függetlenül kapott magyar eredménye szükségkép csak *egy* lesz az egészzet frappánsul erősítő részletigazolások közt. — Különben úgy látszik, dolgozatának kissé egybemosódó menetében minket három nagyobb „fejezet” illetőleg három tétel bizonyítása érint közelebbről.

Kezdve néhány, visszamenő sorrend szerint kiragadott költői példán, mint a XVII. században működött Joast v. d. Vondel holland költő; a XV. század nagy franciája, Villon; aztán a XIV. sz.-i Dante szóhasználatán (*verkoelt; refrigerè; refrigerio*), folytatva a régebbi latinnyelvű himnuszköltészet egy XI. századbeli idézetével, azután mint a „költői” szóhasználatok forrásaival: a keresztény liturgiával, a még régebbi keresztény irodalommal, végül mélyen bent az ókorban az apokryph irodalommal és a Vulgatával is, v. d. LEEUW mindenekelőtt azt igazolja, hogy a l. *refrigerium*, illetőleg az e szóval pontosan lefordított g. ἀναψυχή, ἀνάψυξις stb.-féle, symbolikus vallásos szavak (képzetek) megvoltak, sőt láthatólag egyaránt és egyszerre voltak érvényben a keleti — hellenistikus — római kulturkörökben.⁵

Ebből következetesen folyik az ezután tárgyalt kérdés: hogyan kell a különös „consensus gentiumot” és a szóképnek (amint szerzőnk helyesen veszi észre) az egyes átvételek folyamán *növő* népszerűségét megmagyarázni? És ha az utóbbi momentumra mindenesetre inkább csak felhívja is a figyelmet⁶

M. Etym. Szótár, 1914—1930. 139. köv. — Megfelelően földünk viszonyainak: a fogalom távol attól, hogy „első jelentéseként” a Naptól vetett árnyékot jelentse, a Bécsi C. szerint 'umbraculum = hűtte'-t (félster, szín), a MTSz. szerint egyenesen 'széltől és fagytól védett csendes helyet' stb. is jelent (l. SZARVAS-SIMONYI, MNYtSz. I, 1890, 120. l.). Amint hasonlóan „hazái” okokra vall, ha a görög Septuginta 2 a héber *šel*-t Ézs. 51, 16 ὁπὸ τὴν σκίαν helyett ... σκέπην τῆς χειρὸς σου. σκεπάσω σε stb. szavakkal fordítja (σκέπη = hom. σκέπας, pl. σκέπας ἀνέμοιο = szél elleni *refugium*); stb. A helyre MORAVCSIK GY. figyelmeztetett.

⁵ Már A. DIETERICH, *Nekyia* 1913² = 1893, 96 k. említ pogány-római sírfeliratokat, a *refrigerat* igének ugyanezzel a vallásos értelmével.

⁶ 128. k., 133. l.

vagyis ezt a különös, a fizikai energia-átvétel törvényeivel nem-egyező tempót nyitott kérdésnek hagyja, annál bővebben és sikeresebben magyarázza meg viszont — ami annyira feltűnő — a keresztény-pogány egyezésnek különös jelenségét. Magyarázza nevezetesen a refrigerium-*ἀνάψυξις*-féle komplexusba belejátszó vagy vele azonos, ill. rokon, egyes gondolati és főleg hagyományosan (mi úgy szoktuk mondani: sublogikusan) cselekedett elemekkel, bizonyos általános lelki reakcióktól kísért ú. n. vallásos „nép-gondolatokkal“, amelyeknek úgy kellett és kell együtthangzaniok a refrigerium-képpel, hogy az együtt-hangzás ennek a képnek a nemzetközi, határoktól független érvényesülését biztosíthassa. Ilyen, a latin egyház hívőiben támogatva együttérző, rokon elem például szerzőnk szerint: (1) a „szomjas halott“ hite,⁷ nemcsak mint önállóan általános hit,⁸ hanem mint a pogányhoz-keresztényhez egyaránt beszélő síri lakomák (= halottrefrigálások, ú. m. görög agapé, római Parentaliák, egyiptomi halotti lakomák, stb.) szokásaiban is bennfoglaltató, magától értetődő gondolat, amely szerint a halott fél a túlvilág 'viztelenségétől, tehát a legfőbb vágyát, boldogságát, kiengesztelődését a „megitatus“ alkotja. Ilyen (2) az a görög heros-vendégelésnél, a Mithras-cultusban, a zsidó-keresztény eucharistikában egyformán leküzdhetetlen és még a mai, az urvacsorát illető keresztény szóhasználatban is átütő, nyilván a már a jelenség típusával (formájával) együttjáró önkéntelen érzés, mintha a sacramentális együttékezésben volna valami, a túlvilági életre való (ú. n. eschatologikus) célzás, valami a boldogok égi lakomájából való mutatvány (Vorgesckmack; i. h. 135. k.). Ilyen (3) a hideg, tiszta víz (*ψυχρὸν ὕδωρ*) használatához meg a fás-patakos berkekhez (attikai szóval *ψυχρήρια* = refrigeria) fűződő, igen közönséges, bár könnyen egyénileg színeződő képzeteknek tömege (133. kk.), amelyeknek egymással és a lelki felüdülés gondolatával könnyű összeolvadását, sőt elválaszthatatlanságát, főleg az orphikus és egyéb mystikus görög cultusoknak phraseológiája alapján, már A. DIETERICH, i. h. 95. kk. meggyőzően bizonyította: „Ich bin

⁷ L. DIETERICH, 99. k.; V. d. LEEUW, 144. k. és v. ö. 130. kk.

⁸ V. ö. pl. Propertius IV. 5., 2: sentiat umbra sitim, vagy a halottaknak *οἱ διψασμένοι, οἱ ἄβροχοι* [azaz a 'szomjazók, szárazok'] neveivel való jelölését a mai görögöknél, stb.

überzeugt — írja ez a tudós — dass man in diesem *ψυχρόν* den Anklang an *ψυχή* und auch an *ἀναψύχειν, ἐνψύχειν* u. dgl. *bewusst gesucht hat*“.⁹ Egyébként hasonló képzeteknek a római vallásokban, sőt a kereszténységben is hasonló visszhangosságát, ha más nem, mysterium-vallásoknak (a görögökön kívül főleg az Isis-mysteriumoknak) ezekre a vallásokra gyakorolt igen nagy és ismert hatása is bizonyíthatja. Ilyen (4) a purgatorium gondolata, amelynek antik (orphikus?) „eredetét“ MAASS, CUMONT és különösen NORDEN¹⁰ fedték fel, vagy a próbahelyek (loca medietatis: Irenaeus) rokon képzetköre; ezekben is ép olyan könnyű a forróságtól (tisztítótűztől, stb.) elepedés kínzó gyötrelmének, mint az ebből megszabadító refrigerium képzetének a felmerülése. Ilyen (5) a víz = élet közhelye, amelynek csak egyik formája az életvize gondolat, különösen erős hajlamossággal a spirituális „átvitelre“ is;¹¹ és így tovább.

Végül aztán VAN DER LEEUW gondolatának egyenesébe főleg azzal az igen feltűnő megállapítással jutunk, hogy mindezek a (fő- és) támogató képzetek, mint különösen a két utóbbi, nemcsak hogy szintén, mindig találkoznak Egyiptomban, hanem egyenesen jellegzetes egyiptomi bélyegeket is viselnek. (Hogy pl. a víz gyerekkáldást azaz életet jelent, nálunk is az „egyiptomi“ álmoskönyvre viszik vissza).¹² Nemrégiben mutatta ki pl. H. GRESSMANN, hogy a pokolban „égve“ Lázárt segítségül kérő Gazdag motívuma (*ἵνα βάλῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσαν μου*) egyiptomi eredetű és zsidó minták után került az Új Testamentumba. Épígy kétségtelen, hogy a halott vagy megölt Isten oldalából kifolyva életet vagy — szellemitve — üdvöt (refrigeriumot) nyújtó víznek a gondolata is legjobban helyénvalónak, legotthonosabbnak Egyiptomban látszik, ahol a víz = a Nilus, ez pedig a szó legszorosabb értelmében = az Élet és az az Isten, akinek haló testéből ez a

⁹ A Hennoch-Apokalypsis *φωτίνῃ πηγῇ ὕδατος*-ához és hasonlókhöz l. ugyanennél a szerzőnél 99. I. 1. j.

¹⁰ Az Aeneis VI., 740. kk-höz.

¹¹ *ἀδάνατος πηγῇ*: de v. ö. az ózsidó felfogást is, amely szerint a víz és a Tóra szavai életetik a világot: DIETERICH, 99. l. és u. o. R. WÜNSCH, X. 1.

¹² A dologhoz v. ö. *Homeros Compratus* III, E. Ph. Közl. 1915, 308., 121 j.; 1917, 318. és 1929, 141. l.

hús víz (*kbh*) fakad: Osiris.¹³ A refrigeriumban rejlő kép eredetét tehát V. D. LEEUW Egyiptomban kereste, ahol talált is egy ilyen, mélyen és sajátosan az egyiptomi életben és viszonyokban megindokolt szót, illetőleg képzetet. Ez a *kbh* igefőnév-féle szó már a pyramisszövegek óta találkozik az egyiptomi irodalomban és — izgató következetességgel, de egyben elválasztathatatlanul az aktuális élet és vallásos hit talajából növe — megismétli számunkra a refrigerium = hiedelem szóképnek MÉSZÖLY dolgozatával kapcsolatban ismertetett „jelentésfejlődését”.¹⁴ Eredetileg a *hűvösség* meg a *víz* fogalmait foglalja össze; jelentése: 'kühlsein', 'abkühlen', 'kühles Wasser', hieroglyphje a *korsó*. Ehhezképest *kbh-w* (azaz 'Abkühlung', 'Wasser', 'Libation') az ú. n. „sivatagdeterminativum”-mal a. m. 'Sumpf', főleg a Nilus Elephantine körül; az ú. n. „égi”-vel, a. m. valami hely az „Égben”: a localizációs bizonytalanság nem feltűnő, ahol Osiris egyszerre a Nilus, a Halott és az Isten. Viszont *Kbh-wt* vagy *kbh-t* (= 'Kühle', 'Kühlmachende') jelenti azt az istennőt, aki vizet ad a halottaknak s akinek a lakását, ezt a „másvilágot” az egyiptomi hit hasonlóképp lokalizálja, majd a Nilus mindig „másik” helyén, tehát a vízben-; majd az Égbenlevőnek,¹⁵ amint — mondhatnók — a homerosi görögök képzelték a Hadest, majd az Okeanoson túl a köd birodalmában, majd a föld alatt, illetőleg egyszerre ezen a két, egybenézett helyen: az ilyen „hitek” természetük szerint bizonytalanok és ellentmondóak. „Vizadó” volt azután különösen a Libatio istennője, Anubis leánya, aki egy, az ismert SETHE-féle gyűjteményben — *Pyramidentexte*, 1180 — olvasható szöveg szerint Rē szülőhelyén *Kbh(w)*-ben, négy korsóval közeledik a halotthoz, „amelyek Osiris szívét az életre hűssé (*kbh*) szokták tenni”. De ugyanígy — későbbi szövegek vagy ábrázolások szerint — más istennők is „meghiedelmезik” vízzel a halottat, aki Egyiptomban, pontosan a

¹³ V. ö. ehhez a Krisztusról szóló jellegzetes helyet, ahogy MÉSZÖLY is idézi a Pozs. C. 14-ből: „Te szent oldalodon nagy mélséges sebet nyitá, honnat ez világnak gerjedetes binének *hiedelmére*” [= refrigeriumára] „nagy bülséggel mind te szent szived- és derekadbeli dicső *véredet*, vízzel elegy... adád” stb.

¹⁴ VAN D. LEEUW egyiptomi adatait tudásom korlátai folytán, sajnos, nem tudtam megfelelően ellenőrizni; egyszerűen elfogadom őket.

¹⁵ V. D. LEEUW, 146. l.

földi vándor képére elképzelve, mi mást kereshetne: elsősorban, mint vizet és oázist? A Halottak Könyvének egy szövegé a szívét hús vizzel (*kḥḥ*) meghívesítő (*šḥbb* > *kḥḥ* causativuma) Isistről beszél; egy berlini, görög-római korból való reliefen az ú. n. „fa-istennője“ (= Nut, néha Hathor) áll a halott mellett és nyujt madárként elképzelt lelkének, az ú. n. *ba*-nak (ételt? és) korszából vizet; végre különösen jellemző módon: egy brüsszeli situlán ez a „fái“ Nut, két korsó a kezében, jobbra egy térdelő embernek, balra egy *ba*-madárnak, azaz mondhatnók „holtaknak és eleveneknek“ osztja a vizet. Így talán nem kell tovább bizonyítani: valóban Egyiptom az a klasszikus föld, ahol lépten-nyomon világos, hogy a gazdag ivás, a víz, a fa, vagyis az oázis (a sykomore Isistől kapja ennek hús vizét) *egyszerre* hűsítik a vándort és idvezítik a halottakat (ezért a „meghalás“ igéje is képezhető a *kḥḥ* sivatagdeterminatívumával), tehát a földi és égi boldogságot egyaránt jelentik. És nem kell tovább bizonyítani, hogy a *kḥḥ*-nak a refrigerium szaváéval nyilván azonos „jelentésfejlődése“ ezen a földön mindenesetre sokkal mélyebben, elevenebben, szinte biológiailag követeli meg a refrigerium jelentésének egész széles skáláját: hűsülés, hidegvíz, ennek helye, megítátás és oázis, üdvözülés és ég, stb. Feltehetően tehát van alapja, ha VAN DER LEEUW *többet* vélt ebben a találkozásban látni, mint egy párhuzamos esetet és bár csak CHASSINAT kezdeményére támaszkodhatott, mégis arra a meggyőződésre jutott, hogy a refrigerium-fogalomnak Rómába — innen, a per excellentian vizéhes országból, az Isis-tisztelők paradicsomelképzeléséből kellett elkerülnie. Servius ismert helye is — in templo Isidis aqua sparsa de Nilo esse dicebatur (ad Aen, II, 116) — azt látszik igazolni, hogy a *kḥḥ* -életvíz képzete, mint legjobb kép az égi boldogságra, rohammal hódította meg a forró Rómát, majd a kereszténységet.

Természetes, hogy amikor VAN DER LEEUW nevezetesen a *rómaiaknak* refrigerium-fogalmát az azon korbéli Egyiptomból származtatja, háttérben hagyja azt a jóllehet tudott tényt, hogy a Vulgata előtt már a Septuaginta is használta a képet, bár számszerint kisebb mértékben; végül pedig általában fel sem merül előtte a kérdés, hogy mi az *ἀναψυχή* és *ἀνάψυξις* szóknek megfelelője az eredeti Ó Testamentumban és milyen a szóhasz-

nálat viszonya az előző fokón: a héber összöveg és a Septuaginta közt? Még további hiánynak gondolnók — legalábbis részünkről — egy nyomós magyarázatnak érezhető elmaradását, amely megfelelően volt volna hivatott indokolni, hogy miért nőtt és volt és hogyan lehetett e szóképnek, jóllehet különösmód egyenetlen, mégiscsak feltűnően általános sikere olyan szélsőséges és türelmetlen ellentétek között és ellen, mint pogányság és kereszténység, ókor és újkor, stb. — Ám egyelőre térjünk vissza az anteacták ismertetéséhez.

*

A refrigerium-szavakhoz hasonló modern lélektani terminusoknak keletkezése főleg két úton szokott történni. Vagy „szóról-szóra“ való lefordítás által (az ilyen eseteket a francia tudomány *calques*-nak hívja, németül „Bildungslehnwörter“-nek nevezik); vagy akként, — és ez őszintébb, természetesebb — hogy az átvevő nyelvnek már vannak convergáló értelmű, vagyis függetlenül hasonló, kész szóképei, amelyek az idegennel asszociálódva esetleg egyszerűen magokra veszik a minta speciálisabb értelmét, esetleg, *accomodációs törekvés* folyamán, valami kisebb alaki módosulást is szenvednek, pl. *refrigeratio* < *refrigerium* (az ilyenek az ú. n. „Bedeutungslehnwörter“). Efféle legismertebb terminusok mindenesetre a *συνπάθεια* = *compassio* = *сострадание* = Mitleid vagy az *ἀπόρροια* = *influxus* = *influsso* és *influenza* = *Einfluss* (lengyel *wptyw*, orosz *vlijanie*) abstracták. Másoknak részletesebb történetével többször többen is kísérleteztek. Így pl. F. ZUCKER a *συνείδησις* szóval: *Syneidesis, Conscientia*, Jena 1928; K. HOLL. a *κλήσις* = *vocatio*-val: *Die Geschichte des Wortes Beruf* (Sitz.-Ber. d. Preuss.-Akad. 1924, XXIX. kk.) stb.

Ezek között a kísérletek között a kitűnő szövegkritikusnak, A. TURYN-nak említett dolgozata nemcsak úgy válik ki, mint különös módszerességgel végrehajtott kísérlet, amely egy további, hasonlóképp „metaphorikusan“ használt abstractum hasonló jelentésfejlődését követi végig. Ez a dolgozat, ezen messze túlmenően, a szóbanforgó jelentésfajták (értékek) nyelv-philosophiai és kulturtörténeti alapjainak a lefektetéséhez is szolgál, jóllehet csak alkalmi, de jelentős kezdemény gyanánt.

TURYN a maga részéről a *σύγχυσις* > *συγχέω* „symbolikus“ szónak élettörténetét adja, kezdve Homeroson, ahol ez már

viszi a 'zavar', 'megütközés', 'megszégyenítés' jelentését, át a hieratikus görög köznyelven, az ú. n. koinén, amelynek hatalmas hatóerejét a Septuaginta-fordítás és Cicero mutatják. Cicerónál kezdődik a latin confundere és confusio eredeti (profán) értelmének (= 'összeönteni', pl. Plautus-nál, *Most.*, 277) „spiritualizálódása”; Vergiliusnak (*Aen.* II., 736: *confusam eripuit mentem*; XII, 665: *obstupuit varia confusa imagine rerum*) határozottan a lelki megzavarodásra értett szóhasználatát már nyilvánvalóan előkészíti az Itala-Vulgata teljesen *sacralis specializálását*, míg a Septuaginta páratlan hatását nemcsak a latin-nyelvű, de a Kyrill és Method, Luther és Wujek-féle bibliafordítások is egyként igazolják (a Wulfila-féle fordításban megfelelő helyek nem maradtak). Ezekben kell keresnünk a fr.-ang. *confusion*, ol. *confusione*, orosz *smuščenje*, de az — etymologiailag az ol. 'guerra', fr. 'guerre' szavakkal rokon — német (csak a XVIII. sz. vége felé Luther által meghonosodott) *Verwirrung* és a lengyel *zmieszanie* (eredetileg a. m. 'összekeverni', 'összevegyíteni') szavak mai értelmének eredetét is.

TURYN mégis — mint említők — a szókeletkezés útjainak tisztázása kapcsán a jelentősfejlődések lélektani mechanizmusába is fontos bepillantást nyújt. Így különösen egy sajátos tendenciának az észrevételével is, amelyre a refrigerium-fogalomkörrel kapcsolatban már DIETERICH majd V. D. LEEUW szintén figyelmeztettek. Ez: a kedvelt kifejezés mindig tágabbkörűvé nyíló felhasználásának a tendenciája. TURYN, egyszerűen, kiemeli, hogy a latin Biblia a megkedvelt görög *συγχέω* igét már nemcsak az eredeti „megzavar”, hanem talán Hieronymos nyomán az *αλοχύνω, καταλοχύνω, ἀτιμάζω* értelemeiben is szokta használni és ez a hajlandóság átment a Vulgatán alapuló román nyelvű, lengyel stb. fordításokba is (Luther még azért fordítja *Verwirrung*-nak is, mert nála a Vulgataé csak egy hatás); a szláv egyházi nyelv viszont ugyanazokat a szokat, amelyek a *συγχέω-σύγχυσις*-t fordítják, megszokta a görög *ταράσσω* és *ταραχή* tehát a 'turbare' fogalomkörének a kifejezésére is alkalmazni. (TURYN, 157. kk.). De ennél mélyebben, ugyancsak ezt a lélektani mechanizmusba való bepillantást szolgálja TURYN-nak az a másik, talán még finomabb észrevétele is, amely a (persze eredeti görögnek vett) *συγχέω* és *σύγχυσις*-féle „metaphorikus” kifejezéseknek a létjogát egy concret (tárgyi) képzetnek egy

érzelmi élménnyel való legmélyebb asszociáltságában, abban véli megpillanthatni, hogy bennök a víz és a lélek (gondolkodás) „megzavarása” „együtthangzik”. Ugyanezt azok a találó alkalmi észrevételei, amelyek szerint az ilyen metaphoráknak különös visszhangosságot adhat bizonyos nemzetköziesként elfogadott kifejezésmódok („nyelvek”) elragadó ereje (ilyen „nyelvek” pl. a Bibliáé, az Aristoteles fordítások latinsága, a modern francia idioma, stb.),¹⁶ sőt ezeknek a nyelveknek sajátos kihatása odáig mehet, hogy valamely más nyelven belül — ebből a nyelvből magából indokolatlan, váratlan — jelentésalakulásokot is lehetővé tesz. Mindez tehát mindenesetre elősegítette, hogy egy ilyen, a görögben még érzékien érezhető kép bizonyos elmosódási, ez az elmosódás viszont folytatólag jelentés-változási tendenciákat szerezzen, amit a magyar „hiedelem” régi formáinak elbirálásához is nagyon fontos lesz tudnunk. Így azonban az abstractákkal gazdagító és gazdagodó nyelvek nem egészen véletlenül fognak találkozni: találkozásaiknak, a képfordítások ilyen kikényszerüléseinek mindig lesz valami pszichológiai alapja és kulturhistóriai jelentősége is. Ezért helyeseljük teljes mértékben és értékeljük is azt a javaslatot, amelyet TURYN a maga congressusi előadása értelmének és céljának éreztetett: Az európai tudományos stb. nyelvek történetének alaposabb megismerése végett szükséges volna mindazokról a fogalmilag és genetikusan összefüggő kifejezésekről, amelyek tudott „fordítás” folytán közösek benne, egy tárgyi kategóriák szerint rendezett lexikont készíteni. S ugyanígy csak dicsérni tudjuk TURYN-nak azt az előlegezett feltevését, hogy a legtöbb hieratikus és hasonló természetű abstractum a görög nyelvből származik, sőt legtöbbször már Homeros ismerte őket.

Csak már eleve is, azt nem hallgathatjuk el, hogy bár TURYN megállapításait a magok részleteiben igazaknak, azokat egészőkben mégis túlságosan formálisaknak tartjuk. Különösen az nem valószínű, hogy amikor a Vulgata és a Septuaginta csak fordítások, a bibliai eredetű abstractákat illetően is, mégis általában a görög szövegé legyen a döntő szó és sohasem az

¹⁶ V. ö. legalább J. SCHRIJNEN, *Le latin chrétien, devenue langue commune* Revue des Études Latines XII, 1934, 96. kk.

— eredetié. Igaz lehet t. i., hogy a héber gondolatvilág ma ki-
vülesik az európainak körén és hogy a mi kulturánkra soha úgy
mint a görög, a multban sem, semmi más kultúra nem hatott,
sőt ez nagyonis igaz; de azt mégis merészség volna állítani,
hogy annak idején a maga körében és a görög fordítókra ennek
a gondolatvilágnak okvetlenül hatás nélkül kellett volna ma-
radni és bizonyos héber képeknek a görögben való szándékos
meggyökereztetését a fordítók *a limine* meg ne próbálhatták
volna.

II.

Tudom, hogy amilyen könnyű hibáztatni a nyugateurópai
kulturkörökben való megmaradás elvét, olyan nehéz túllátni a
görög-római rácson és pl. az Ó Testamentum értelmezésének
kérdéseiben állást foglalni. Távol is van tőlem az önhitt me-
részség, hogy ezen az annyira speciális, annyira feldolgozott
és tőlem annyira távoleső kutatási területen avatatlan sejté-
seimnek a hibátlan voltát remélném: eddig — non omnia possu-
mus omnes — nem nyulhattak ambicióim. Ez a szerény dolgozat
csak a figyelemfelhívást, legfeljebb a közvetítő indítást érez-
hette feladatának. Megelégszik, ha sikerült az — úgylátszik —
magáról megfedekezett történelmi gondolkozást, egy a maga
egészében meggyőző és egymást erősítő részleteiben talán
plausibilis összkép által, hibájára eszméltetnie. Magukat a rész-
leteket nézzék ám a szakértők. Mi csak annyit hittünk meg-
ingathatatlanul, hogy bizonyos tényekkel szemben, a héber-
aramaeus eredeti jelentőségének fel- és elismérésében korunk
kritikája nem maradhat el — Lutheréről nem is szólva, — a IV.
századbeli Hieronymos kritikai tudomása mögött. Ilyen tények
pedig: Hogy a Septuagintának görög fordítása II. Ptolemaios
Philadelphos (285—246) kezdeményezésére, Kr. e. 250—130 kö-
zött, talán a Ptolemaiosok egyiptomi könyvtárosainak belevo-
násával is, de mindenesetre — Alexandriában készült, a héber
eredetiből. Hogy Egyiptomban a korsó jelével írt hiedelme-
zés-hívöntözés-képzet, illetőleg fogalom — mind élővel, mind
halottal, mind lélekkel kapcsolatosan — a pyramisszöve-
gek kora óta kimutatható. Hogy mind a héber, mind a görög
alkatra az etymologizáló érzék és ehhez a játékhoz való con-
servativ ragszkodás régen jellemzőnek tudott körülmény; stb.

Ilyen tények alapján viszont, elvben legalább, nem lehet tovább mérlegelés nélkül hagyni azt a gondolatot sem, hogy valamely, a bibliai nyelvre jellemző, symbolikus kifejezésnek a származása, túl a Vulgatán, sőt a Septuagintán is, netalán az eredeti szövegig nyulhat vissza. Nem tekinthetjük *eleve* kizártnak hogy a *khb-ἀνάψυξις-refrigerium-symbolum* valahogyan már a Septuaginta előtt is, a Biblia eredeti szövegében benne volt, vagy modern módra fejezve ki magunkat,¹⁷ hogy az erősen egyiptomi gondolat ezzel mint kívülről kikényszerített képfordítással, előzőleg már a vele érintkezett zsidók szemléletének belső formáját is gyarapította.

Más dolog mindenesetre, hogy a valóságban, legalább elsőre, az idegen javaslat pályakezdésének bizony *nem sok nyoma* mutatkozik a Septuaginta, de sőt még a Vulgata előtt sem. Jerem. 6, 16 — pl. — ahol a Vulgata „invenietis *refrigerium*”-ot fordít, már a Septuagintában csak ἀναψυξις (A: ἀναψυξις) — tehát *nem* ez a kép — áll és az eredeti szöveg a *margō°a* szót használja, egy ἀπαξ εἰσλημμένον-t, amely 'pihenőhelyet' jelent (a *rāg°ā* gyökér a GESENIUS-BUHL, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch*, 1921¹⁷, 481 b), 745 b) szerint annyit ér, mint 'megalvadni [vérről]', 'nyugton lenni', úgy hogy Luther ennek, *nem* a görög-latin hagyománynak alapján fordít: „so werdet ihr *Ruhe* finden für eure Seele.“) — Hasonlóképen, mintha egyéb, szóhajóhető helyeken is, az eredeti még mitsem tudna az „egyiptomi” képről. Psalm. 39, 14, ahol a Vulgata így fordít: „remitte mihi ut *refrigerer* prius quam abeam“ (Luther: „Lass ab von mir, dass ich *mich erquicke*, ehe denn ich hinfahre“), az eredeti szövegben: *hāš°ā mi-memni v°abhligā* áll és itt *v°abhligā* (a *bhalag* ige IV. alakja,) amely az arabs *balagā*, *baligā*, igével van kapcsolatban, 'ragyogni', átvitt értelemben 'vidámnak lenni' jelentőséggel bír. — De még Moz. II, 8, 11 (Luthernél és másoknál: 15) is, ahol a Vulgata szerint: „vidit Pharaon quoniam facta est *refrigeratio*“ és a Septuaginta is az ἀνάψυξις szót használja, a helyzet nagyon kétséges. Ugyanis az eredeti szövegnek — *vā-jar' Phar°ō kī hāj°thā hā-revāhā — revāhā* szava, az, amelyet a Septuaginta pontosan fordít az

¹⁷ V. ö. H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1920, 5. kiad., 401. l.

ἀνάψυξις értelemmel, a *ravah* igéből ered (= az arabs *raviḥā*) és GESENIUS-BUHL 766 a) szerint 'tágasság', *revah* — ugyanezen szótár 748 b) szerint — 'Weite, Raum, Erleichterung, Errettung aus der Bedrängnis' jelentőséggel bír; azonban úgy látszik más kép alapján, t. i. a szónak 'megkönnyebbülés, fellélekzés' értelmében, ahogy ez az ige pl. Homerosnál, Il. X, 575 fordul elő (*ἀνέψυχθεν φίλον ἦτορ*); úgy hogy Luther nyilván újra a héber eredeti alapján fordítja: „Da aber Pharao sahe, dass er *Luft gekriegt hatte*“. Megint tehát csak a Vulgata vitte tovább a dolgot, amennyiben *először* ez fogta fel az igét abban a másik értelemben, amely Homerosnál pl. Il. V, 795 olvasható (*ἔλκος ἀναψύχοντα*) és így a refrigerium-képre való tökéletes lelki áttévődés tulajdonkép megint csak itten, a Vulgata-ban következett be.

Helytelen volna mégis, hogyha ezek a negatív tapasztalatok végkép visszarettenének bennünket a kép héber megvoltának keresésétől. Ez a kérdés, véleményünk szerint, a Psalm. 66, 12 vitás helyének helyes megértésén fordul, ahol Luther: „wir sind in Feuer und Wasser gekommen, aber Du hast uns ausgeführt und erquicket“, a Vulgata: „eduxisti nos *in refrigerium*“, a Septuaginta: „*ἐς ἀναψυχήν*“-t fordít. Itt ugyanis a hagyomány héber szövegében: „va-tōšī'ēnū *li-r^evājā*“, olvasható, amit sokan — megakadva —, *r^evājā* helyett *revāḥā* alakra szeretnének javítani, úgy hogy aztán itten is a Moz. II, 8, 15 = GESENIUS-BUHL 766 a) jelentéssel állanánk szemben. Véleményem szerint azonban ez a megakadás sokkal jellegzetesebb, semminthogy jogosult lehetne. *R^evājā* nevezetesen GESENIUS 750 a) szerint a *rāvā* és az arab *ravija* igékkel áll kapcsolatban, amelyeknek jelentősége a. m. 'böven inni', úgy hogy a főnév 'Fülle, Überfluss am Getränk'-t jelent és így a szöveg — úgy látszik, teljesen az egyiptomi kép értelmében — azt mondja: „Te kivezettél bennünket a bő-ivásra“, azaz felüdülésre. Ezt persze, a látszat szerint, nemcsak a későbbi zsidó magyarázók nem akarták megérteni, hanem már a régiek sem lelkesedhettek érte túlságosan és ez lehetővé tette a jelenség elszigetelten maradásának az oka is. Vagy azért, mert az idegen (egyiptomi, beduin-arab) szemléletből átfordított képjavaslat nem tudott megfelelő hatást gyakorolni a zsidóságnak pillanatnyi életmódjától, Palaes-

tinában, másként determinált „innere Sprachform“-jára.¹⁸ Vagy még inkább azért, mert nem épen szerencsésen alkalmaztatott: Figyelmes, sőt szörszálhasogató zsidó theologiai gondolkozóknak könnyen tünt fel ellentmondásként, hogy amikor közvetlenül megelőzőleg, a tűz mellett, a víz is *veszély* gyanánt említetett,¹⁹ — akkor a mondat második felében egyszerre az ivásban (tehát megint vízben) legyen a *menekülés*, az enyhülés útja: Luther nyilván éppen ezért is mondja felbontva: „ausgeföhret *und* érquicket“, az előbbi a vízre, utóbbit a tűzre értvén. Mégis mi azt tartjuk, hogy az ilyen speculatív okok — teljes-helyes értelem mellett — erősen másodrendű jellegűek és a hagyománynak önkényes megváltoztatását nem indokolhatják. Egy klimalag kevésbé végletes földön a „víz“ mindkét értékének egymásmellett-meglevése, tehát mindkét-fajta symbolikus használata, igenis, elképzelhető (nálunk is így van!) és az éles összekerülés eredeti észre-nem-vevése psychologailag könnyen magyarázódik. Egyébként viszont az egész összefüggés világos és jó értelmet ad. Az ivás és felüdülés Homerosnál is (Ilias XXII, 2: *ἰδρῶ ἀπεψύχοντο πῖον τ' ἀέοντό τε δίψαν*) mint kiegészítő fogalmak állanak egymás mellett: ez a dolgok rendje. Nincsen tehát semmi okunk kételkedni, hogy a hyksos-idő óta Egyiptommal állandóan szoros érintkezésben álló zsidóság egy költője mélyen utánaérezve javasolta legyen az egyiptomi képet, amely az oázis kancsójának jelében és a *khh* szavában volt elterjedt, de Délen általában is nagyon közelfekvő. Más dolog, hogy aztán mások vagy más milieuban, esetleg túlságosan okoskodva, a „javaslatot“ nem értették vagy nem akarták elfogadni és különösségének a kritika máig is javítással iparkodnék élet venni.

Legalább egyszer tehát a bőivásnak a felüdülés, megkönnyülés, refrigerium értelmében való használata kétségkívül benne van már a héber eredetiben. Részünkről azonban azt is

¹⁸ A Humboldt—Steinthal-féle terminus értékéhez v. ö. MAUTHNER, *Zur Sprachwissenschaft* 1912, 2. kiad. 522. k. és H. PAUL, *Prinzipien*, 1920, 5. kiad., 392. k. és 401. kk.

¹⁹ A víz ilyen értéke látszik uralkodóbbnak pl. a praecolumbusi Mexikóban, amelynek naptára, a *Tonal-amatl* (= a napok és az általuk meghatározott sorsok könyve) szerint a 20 napos időkör („hónap“) 9. napját *atl*-nak (víz) hívják és ez a szó, mint sorshatározó, itten „áradás és halál“-t jelent. L. Th. W. DANZEL, *Handbuch der präkolumbischen Kulturen in Lateinamerika*, 1927, Hamb.-Berlin, 36. kk.

nagyon valószínűnek találjuk, hogy a Septuaginta-fordítók — talán újabb egyiptomi hatás alatt, amely a statisztikailag döntő bevezetést is igazolhatná — *többször* is mindenesetre beleértették, vagy belemagyarázták s könyörtelen pedanteriával *ezt* fordították. Így — ha az ad Psalm. 66, 12 adott korrigálási javaslatot nem is akarjuk éppen a Móz. II, 8, 15 esetére vissza megfordítani — annyit hiszünk mindenesetre, hogy a görög fordító (elnézéséből vagy erőszakolva?) ezen a helyen szintén csak a Psalm. 66, 12 találkozó *ῥεῦν* szónak értelmét vélte az eredetiből kiolvasni. Ezenfelül azonban azt sem tartjuk kizártnak (bár távolról sem erőszakolnók), hogy ugyanez a „praeparált“ fordító a Psalm. 39, 14 megismert közönséges „glänzen, heiter werden“ jelentést is — az ú. n. „complicativ jelentésváltozás“ alapjául szolgáló belső beállítással — úgy érthette, mint a „hiedelmes“ képnek héber megcsillanását.²⁰ Így azonban máris *nem* csak *egy* nyoma volna a kezdeményezés héber-aramaeus voltának, és nem lehet tovább kétséges, hogy ennek a fontos ténynek észrevévése nem a tény fennforgásának hiányán, hanem a tudósoknak „agyonhallgatásán“ mulott. Ennek okát viszont nem nehéz felfedezni.

Világosan vall rá a kutatásnak egy sajátosan nyitva hagyott ellenmondása. Az, hogy egyfelől: a refrigerium szókép eredetét az Itala-Vulgata korának latin-keresztény találmánya- és főleg az egyiptomi Isis-vallás római elterjedésének következménye gyanánt szokták beállítani, (aminek valószínűségét mindenesetre az apokryphák szóhasználatja is támogatni látszik: V. D. LEEUW, 129. l.). Másfelől: már DIETERICH, i. h. 95. k. l. s. utána V. D. LEEUW is, 128 k., 133. l. — ha mindjárt csak beszűrt megjegyzésekben és alkalmi jegyzetekben is — azt sem hallgathatják el, hogy ennek a l. refrigerium képnek megvan a Septuaginta-beli görög eredetije az ἀράταυος, ἀράπυξις, ἀραρυχή, ἀρεσις, ἀρνησις [ἀριασις] szavakban, ha ezek még nem valamennyien bírnak is azzal az örökéletre való vonatkozással is, amellyel a latin szó bír. Kifejezésre éled különben ez az ellenmondás abban a fogalmazási árnyalatban, amellyel pl. V. D. LEEUW a l. refrigerium szót, nem mint ennek a képzetnek első,

²⁰ A „complicativ jelentésváltozásnak“ nevezett jelenséghez lásd WUNDT, *Völkerpsychologie*, II.⁵ 551. kk.

hanem mindig inkább csak mint egyedül elfogadott, igazán népszerűvé, sőt hajhászottá vált terminusát állítja oda. Am a lelkiismereti furdalások ilyen félig-való megnyugtatójának is mindig nyilván megvan a mélyen fekvő oka; s ez az, amit kerestünk.

A sokat emlegetett jelentésfejlődést a kutatás eddigi iránya csak egy síkban, egyenesen vagy előre- (evolúciósan) vagy pedig hátrafelé- (degenerációsan) haladónak tudta elképzelni. Így öntudatlanul és önkénytelenül V. D. LEEUW is az egyiptomi képátvételnél eleve csak ezt a két útját láthatta nyitva. Vagy azt, hogy az átvétel teljes erővel (statisztikai nyelven beszélve: sok tényről igazoltan) kezdődik s lassan gyengül hatása; vagy azt — esetleg — hogy szórványosan lassan kezdődik és erősödve mindig jobban elterjed. Esetünkben azonban az utóbbi, különben is valószínűtlenebb útnak feltételezése annyira ellentétben áll a tényekkel, hogy statisztikus módszerrel gondolni sem lehetett az igazolásra. Számszerűen ugyanis, bár a Septuaginta után a Vulgata haladást mutat, a haladásvonal egyáltalán nem nőtt állandóan, hanem teljesen szeszélyesen hamar elgyengült: a kép ugyan — nyilvánvalóan csinált-bibliai ízzel — máig él, de az egyes nyelveken és korokon belül teljesen szabálytalan tempóval, egyes népeknél hiányzik, (aminek oka — természetesen — nem lehet másban, mint faji és egyéni alkatkülönbségekben) stb. Viszont nem kevésbé mutatkozott igazában az elsőnek említett fejlődésút is mindaddig járhatatlannak, amíg pl. a philológiai pontossággal a megmaradt tényekre szorítkozóknak a kezdeten elkerülhetetlenül ott kellett a Septuaginta adatait találni. Hogy mégis nagyjában, legalább ez a fejlődésvonal tartható legyen, épen ezért történt nyilván „félfordulattal“ a Septuaginta hajlékony kiiktatása és ugyanezért lett volna egyenesen kényelmetlen fokozni a zavart és — au comble — azt is észrevenni, hogy a Septuaginta és Vulgata zavaró viszonya ugyanúgy megvan már a még régebbi szinten, a zsidó-arámaeus és a görög Biblia viszonyában is. Amint pl. EDWIN NATCH & HENRY A. REDPATH kitűnő concordantiái szerint²¹ s. v. *ἀναψύχειν*, ez a görög ige a Septuaginta:

²¹ A *Concordance to the Septuagint and other Greek Versions of the OT I*, 1897.

5 helyén került 4-féle héber szó helyére, vagyis a görög szó kedveltsége nőtt egy már előtte megvolt héber szóéhoz képest, ahogy ezt az Apokryphák, Aquila, Symmachus és Theodotion görög fordításai is erősítik; hasonlóképen az *ἀναμνησις* főnév is 3 helyen (Psalm. 65 [66] 12; Ho. 12, 8 [9]; Jer. 30, 9 [49, 31]) 3 zsidó eredetinek felelt meg, holottis a görög képet szóról-szóra csak a Ps. 66, 12 eredetije követelte; és i. t.

Igy azonban két dolog lett világos. Először, hogy a *kbbh* szókép igazi és hiteles története elképzelhetetlen a héber szöveg és a Septuaginta-beli összes adatok teljes honorálása nélkül. Másodszor, hogy a nyelvtudományban legelfogadottabb, közönséges fejlődéselképzelés, jóllehet, öntudatlanul, de eleve — e tények természete miatt — épen ezzel a honorálással szemben szükségkép ellenségesen szokott viselkedni. A logika törvényei szerint viszont a kutatás ellenmondásainak és a tudomány kényszerű elhallgatásainak oka nem lehetett más, mint egy eleve eltolt, hamis fejlődéselképzelés, ami pozitív formában kifejezve azt jelenti, hogy a valóságnak egyedül hű megismeréséhez a fejlődésképzelés valamiféle helyesbítésének kell segítenie és elvezetnie.

Bármily logikusnak lássék ez az okoskodás, mégis a nyelvtudomány — a XIX. fejlődéslátásával és a maga szempontjából érthetően, — eddig nem tartotta elengedhetetlen feladatának, hogy a saját külön problémái, vagyis itt egy jelentésfejlődési problema kedvéért, — túllépve a szokott körön, — az egész a nyelv, sőt a szellemi élet alakulására vonatkozó reinitens rendszert átépítse. A dolog nem is lett volna túlságosan egyszerű, ha meggondoljuk, hogy akárcsak arra is szorítkozva, hogy azt, ami fejlődött, tehát az ú. n. „jelentésváltozás“ mibenlétét, és a vonalat, ahogy igazán fejlődött, elfogulatlanul vizsgálni próbáljuk, — máris mindenesetre számos megszokott lélektani elképzelés gyökeréből való, kényszerű módosítását kellett volna végrehajtani, ill. elfogadtatni. Ez lehetett tehát az oka, hogy a nyelvészet inkább átnézett a kisebb ellenmondásokon, vagy erőszakoskodott, úgy ahogy ép az elfogadott közönséges fogalmaknak a rései engedték.

Részünkről mégis, akik ebben a dolgozatunkban egy, az alapokig visszanyúló revisio szükségét kezdettől lépten-nyomon

éreztek és a kritika egy-egy előlegezett szavával ismételtén meg is sejtettük, részünkről szükségkép vesszük ezt a most észrevett gátlást végső, elutasíthatatlan figyelmeztetésnek, hogy a kényelmi szemponttal tovább nem lehet takarózni. A tudomány előtt végre is nem a megszokottságoknak, hanem csak az igazságnak a szempontja számít. Nem fogunk tehát féluton megállni, amikor nyilván elodázhatatlannak látjuk a pillanatot, hogy a nyelvpsychológiát — WUNDT elve szerint (II, 494 k.) — nemcsak a mindenkori psychologia alkalmazásának egyik területe, hanem az általános lélektani ismeretek gyarapításának forrása, a magunk megismerésének elősegítője gyanánt is tekintsük és fölhasználjuk.

III.

Az eddigiekben a körülményekhez képest, hallgatagon a közönséges elképzelést engedjük érvényesülni. Úgy vettük — ahogy általában szokás — mintha csakugyan a refrigerium vagy *σύγχυσις* -féle különös, symbolikus kifejezések valami concret fogalomnak abstract, valami szokottnak szokatlan értelemben való használatából keletkeztek volna. A kifejezések történeti életére (fejlődésére) vonatkozólag is látszólag elfogadtuk az egy-pontból-kiinduló, egyenes fejlődéselképzelését. Ahogy TURYN (*συγγέω, σύγχυσις*) látta a következő etapokat: Homeros — hellenismus — Septuaginta és Apostoltörtén. — Cicero — Itala és Vulgata — Kyrill és Method — Luther — Wujek — modern nyelvek (francia, angol, olasz, orosz, lengyel, német) stb. Vagy ahogy V. D. LEEUW is (refrigerium) — bár mint elhanyagolható, mellékes kezdőpontokat, megemlíti a Septuagintát, a hellenismus és a késő görög-római mysteriumok vallási fraseológiájának azonos kezdeményeit — az evolúciót érdemben szintén csak a Vulgatával kezdte meg és úgy kísérte aztán a régi keresztény liturgián, költészetén, hymnusokon, Lutherén, modern szóhasználaton át, mai elköpásáig. Sőt mintha még meg sem álltunk volna ennyi concessionál, hanem egyenesen a magunk részéről is, erre az alapra helyezkedtünk volna. Mi is, — mintegy megfejezni kívánva az elfogadott sorképzéseket, — mintha szintén csak azt követeltük volna, hogy egyes esetekre vonat-

kozólag a Septuaginta elé egy még régibb egyiptomi hatásnak és az eredeti Ó Testamentumnak a kezdeménye is beiktatassék.

Ezzel szemben azonban: tény, hogy már H. PAUL nem győzte elég tágra szabni az — elválaszthatatlannak hirdetett — „concret“ illetőleg „abstract“ fogalmak körét (75 k.); hangsúlyozni, hogy az általánosabb jelenség nem mindig bebizonyíthatóan előbbvaló (90. l.); és concedálni, hogy a felnőtt, csakúgy mint a gyerek, könnyen találkozhatik mindjárt előszörre valamely szónak occasionalis értelmével (86. k.), amikor is szükségképen ezt érti az usualisnak. S maguk ezek a tények máris lehetetlenné tették azt az elképzelést, hogy a *σύγχρονος* és *ἀνὰ ψυχήν* féle kifejezések az előbb-volt concret képzeteknek jelentésváltozásával abstraháltattak volna egy lelki fogalomnak jelölésére. De ugyanígy: amikor az állítólag „megváltozott“ mellett — amint ezt WUNDT, H. PAUL és mindenki szükségesnek tartja hangsúlyozni — a „régí“ (eredeti) jelentés is mindig tovább éli a maga életét, vagyis a jövőben nyilván nem egy új, hanem egymás mellett két, egymástól független, külön nyelvjelenséggel és értelemmel van dolgunk, — akkor ez már azt is jelenti, hogy valamely értelem „elváltozni“ egyáltalán nem lehet képes. Amint közelebbi vizsgálat előtt nemkülönben az is nyilván teljesen valószínűtlennek látszik, hogy átvételről és az átvettnek a továbbadásáról volna itten szó.

A kezdőpontokat — láttuk — sokszor előbbre lehet tolni és az a mód, ahogy pl. a Vulgata a Septuagintából, a hellenismus nyelvének respectálásával és a pogány-római fogalomkörtől is erősítve, „vesz át“ bizonyos kifejezéseket, szintén nem annyira átvételnek, mint inkább egymással szembenálló hasonlóságok egymásra-ismerésének és összeolvadásának volna minősítendő.²² Valójában tehát szó sincs egy megcsinált symbolumnak átvételéről, illetve egy másik nyelvbe való lefordításáról s abban való továbbéléséről. A refrigerium-hiedelem-féle (mesterséges) szavak nyilván csak belső előkészítettség után, vagyis anyanyelveink egy szavának megfelelő, két-értékűségű hajlama alapján úgy szoktak nem annyira „tovább“-élni mint inkább „szintén“ megelevenedni, (miközben a hangilag hasonló jel-testek párhuzamosan megmaradnak egymás mellett,) hogy

²² V. ö. TURYN, 159. l.

a minta-nyelv az átvevőt valójában legfeljebb *ösztönözte* a mintában lefolyt és dokumentálódó processusnak az átvevő lehetőségei szerint történendő újracsinálására.

Ha azonban, ezek szerint, azt, ami valósággal történik, a szó szoros értelmében sem jelentésváltozásnak, sem egy új jelentés továbbadásának nem lehet nevezni, — nyilván tisztáznunk kell, mi az az igazi lényeg, amelyet e szófátyolok mögé valahogyan elrejtteni megszoktunk.

*

Az ú. n. jelentésváltozásnak a tanát, úgy ahogy az a köztudatban ma is él, a múlt század vége felé, az akkor legmodernebb elvek szerint főleg két nagy tudós kanonizálta. Inkább intellectualisan H. PAUL,²³ inkább voluntaristikusan W. WUNDT,²⁴ tehát nem eltérések nélkül természetesen, sőt harcban állva egymással.

PAUL a változás mibenlétét az eredeti jelentés metaphorikus; az inkább psychologus WUNDT távolról-sem-metaphorikus továbbvitelének látta; de a jelentésváltozás fajait is más-kép-máskép osztályozták. Ezzel szemben megegyeztek abban, hogy a jelentésváltozásnak az apotiori tudatos és ilyennek hirdetett jelenségét legszorosabb kapcsolatba hozták a merőben más természetű — apotiori öntudatlan — hangváltozással és ennek törvényeivel; hogy ezt a jelenséget kizárólag mint nyelvit, sőt nyelvészetit, egy síkban tárgyalták; végül hogy positivistikus-logistikus systemáiknak következetes kidolgozása mellett, beérték egy minden törekvésük fölött fontosként hirdetett psychologiai szempontnak, illetőleg tárgyalásnak, többé-kevésbé lelki-ösmeretkönnyítő és csitító hirdetésével. Így aztán nemcsak „epigonok” merültek ki — WUNDT után — a szórványos, illetőleg szabályos jelentésváltozásnak (II., 466. kk.), és — PAUL után — az usualisnak és az occasionalisnak túlságosan gondolati külön tartásában (75. k.), vagy — mindkettő nyomán — a hang- és jelentésváltozások egymáshoz való viszonyának kimélyítésében, törvényszerűségeik csoportosításában, stb. Hiszen máig már szinte minden, az életet elsikkasztó logikai egyoldalúságnak

²³ *Prinzipien* c. munkájának különösen IV. fejezetében (Wandel der Wortbedeutung: 74—105. l. stb.).

²⁴ *Völkerpsychologie*, kül. II, 2, 1912³, VIII. fejezet (Der Bedeutungswandel: 459—627. l.).

ismerjük a helytelen voltát,²⁵ és mégis: a tudományos közvélemény, még mindig a nagy tekintélyek és a következetesen kidolgozott pontok lenyűgöző hatása alatt, máig sem sietett, hogy a szóval helyeseknek elismert pszichológiai elveket tettel is iparkodnék a logika túltengésével szemben, kellő érvényre juttatni. Ez a munka mindeddig vár elvégzőire, mert várnia kellett az időknél változására, sőt most sem juthatott el a tisztánlátás végső lehetőségéig.

Nálunk mindenesetre GOMBOCZ Zoltán aránylag korán, már WUNDT fénykorában felismerte, hogy a hangváltozások analógiájával való dolgozás, és a jelölésváltozás illetőleg a fogalomváltozás fogalmainak összecsérelése, hibához vezet. Így ő valóban, Wundtnál sokkal nyomatékosabban tudta képviselni azt az álláspontot, hogy a jelentésváltozások az őket előidéző lelki folyamatok alapján csoportosítandók.²⁶ Utána HORGER Antal²⁷ és LUX Gyula, i. m. már jól látták, hogy nem is a hang szokott „változni“, hanem a képzettartalom kifejezésére szolgáló izomtevékenység volt az egyéni vagy több-egyéni esetekben, az időmulástól függetlenül, másféle, és lényegében eljutottak a szó nem racionalizálható elemeinek, illetve ez elemek jelentőségének a felismeréséhez. Anélkül mégis, hogy megkísérelték volna ezt az — úgy mondhatnók — irracionális margót meg a szó gondolati elemét éleven együttesben, mint egy expressio („kifejezmény“) összetevőit nézni. Ez t. i. nyilván csak az egész régi, még Wundtnak is önkénytelen alapul szolgáló egysíkú fejlődésmód-elképzelés likvidálásával lett volna lehetséges, aminek az útja viszont csupán legújabbban, az ú. n. „életfilozófia“ gondolatainak felülkerekedésével nyílt meg a nyelvtudomány számára. A már DE SAUSSURE óta (*Cours de Linguistique Générale* 1916) nemcsak diachronikus, hanem synchronikus szemléletben, nemcsak langue-ként, hanem parole-ként is látott nyelvnek, persze nem az egészére, de legalább a hangtani részére, nyelvészetünk amennyire tudom, eleddig csak a phonolo-

²⁵ V. ö. LUX Gy., *A Nyelv.*, Athenaeum, é. n. 43. l.

²⁶ *M. Nyelv.*, VII, 97; *Nyelvtörténeti módszertan*, 24—34; *A magyar történeti nyelvtan vázlata IV.*, Tud. Gyűjt. Danubia 1926.

²⁷ *A nyelvtudomány alapelvei* 1926² (1914¹).

gja terén volt határozottabb tekintettel.²⁸ Természetes azonban, hogy a hangtörténet csak kiszakított része a nyelvtörténetnek és hogy ha helyes a szemlélet, amely a hang megértéséhez csak a szándék és a gyakorlati valóság együtt-tartásával vél hozzáférközhetni, még inkább: ugyanilyen szemléletnek kell a szó jelentését illetően is csak a lelki tendencia tekintését kiindulásul követelnie, illetve innen a másféle, a történeti síkba elvezetnie. Mégis, amennyire látom, sem LAZICZIUS, sem más, irodalmunkban eddig *ezt* a kiterjesztést, t. i. a „jelentésváltozás“-nak megfelelően modern átértékelését, *nem* próbálta meg. Csak mintha GOMBOCZ legfiatalabb tanítványai előtt derengene a kifejezési jelenség igazi természetének az a felismerése, amely legalább kínálja, hogy elvi alapjain valaki majd egyszer az ú. n. jelentésváltozás jelenségét is a lényegének egyedül megfelelő módon kidolgozza.

Így BOTA János rövid mutatója(?): *Kifejezés-elméleti módszertan*²⁹ már határozottan és helyesen követeli, hogy mindenben, amit kifejeztünk (szó, hangsúly, stb.), szóval a *kifejezésben*, — ahogy nem szerencsésen nevezi, — két rész tartassék külön és respektáltassék. Egy nyelvi, vagyis az élő egyének (és csoportok) momentán lelki tartalmának kifejezésére, a tudat által és feltételei szerint készült (tehát életszerű, bár nem élő) jel (a jelek összege, a nyelv = egy jelrendszer); és — ami éppen ezeknek a jeleknek használatára kényszerít, anyagukat adja — az élő egyének (és csoportok) pillanatnyi lelki (vallásos, költői, stb.) tartalmai, szándékai, stb. Ha t. i. így a nyelvi tény nemcsak „jel“, hanem elsősorban ettől függetlenül meglevő feltételek és működő erők eredője is, akkor a valóságos értékét semmi értelmi érték, származás stb., önmagában nem adhatja ki, illetőleg semmi józan kutatás, csak ezektől, a nyelvi tények megértését nem várhatja majd. Nem a hangok és szavak, a maguk különös törvényeivel, lesznek az emberi kifejeződésnek az igazi értékadója és -meghatározója, hanem az, hogy az élő teljes (a vallásos stb.) Ember, a maga alkotó egészében, mint

²⁸ V. ö. LAZICZIUS Gyula, *M. Ny.* 1930. XXVI. 18—30; *Nyelvtudományi Közlemények*, 1931, 1—30, 165—206, 349—381. Jobb a helyzet mindenestre nyelvfilozófiai téren; v. ö. MARÓT, *Langue et Religion*, *L'Antiquité Classique*, V, (1936), 257. l. 3. l.

²⁹ Pápai Szent Benedekr. Kath. Gimnázium 1935/6-i Értesítője, 1936.

érző és akaró lény is, mennyire képes lelki tartalmak ekphoriájára ill. hasonló lelki hatásoknak másokban való felidézésére. A megnyilvánulásnak specialisan nyelvi meghatározottsága csak annyiban fontos, amennyiben ez az Embert épen legalkalmasabb „nyelv”-én, a hang-gesztus anyagában és eszközével hozza ki:³⁰ természetes, hogy a teljes kifejezési anyag nyelvi részére vonatkozó csak-logikai elemzésnek legfeljebb ha másodlagos, formai jelentősége lehet. Úgy, amint a márvány „törvényeinek” ismeretével csak igen egyoldalú hamis képet alkothatnánk valamilyen szoborműről. Itt tehát minden lényeg az egyéni és társas, felső- és külső feltételektől, azaz az individualis s faji alkatától fog függni; minden teljes-helyes megértési törekvésnek abból kell majd kiindulnia, ami az illető jelnek kiválasztását illetőleg igénybevételét provokálta és azt érzelmien telítetté is tette: a termő egyéniségből, mint a társadalom egy eleméből és a jelválasztó tudatállapotból, mint a „társadalmi tudat” egy részéből, amelyik az egyéni javaslatokat mint végső fórum van hivatva szentesíteni.

Ezt most már közelebbről az ú. n. jelentésváltozási jelenségekre vonatkoztatva: *Formai* (külső) szempontokból lehet ugyan rubrikákra gyűjteni, hogy valami statistikailag gyakoribbnak bizonyult képzet-tartalom milyen „ritkább” eltolódásokat szenvedett vagy szenvedhet; hogy ez milyen (vélt, ész-) okokra vezethető vagy vezetendő vissza, stb. *Belőlről* azonban, a nyelvnek, vagyis az egyének, sőt egyéni „izomállapotok” szerint még az egyénen belül is pillanatnyilag mindig másként és örökké újra születő nyelvi expressumok összegének lényege szerint, — *nem* ez a fontos. A máris, hálátlanul feledett B. CROCE különösen *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale* c. művében (1900; 1923⁹) egész filozófiai rendszert épített fel az intuitio és az expressio egymást legszorosabban feltételező összefüggésére. Az ő aesthetikája — ez a „scienza dell'attività espressiva” és ugyanakkor általános nyelvészet („kifejezéstan”), amelyben a művészetbölcselet egybeesik a nyelvfilozófiával, — ezért tudja a valóságnak adaequat felfogását

³⁰ V. ö. már Aristoteles, *Rhet.* III, 1, 8: ὁπῆρθε... ἡ φωνὴ πάντων μνηστικώτατον τῶν μορίων ἡμῖν.

csak mint jelenségkonstatálást úgy elképzelni, hogy ez a történelemfajta egyszersmind a philosophia is legyen; stb. De épen ezért a philosophus CROCE kiindulása a leghatározottabban nyelvtudományi volt. Ő az első, legtudatosabb hirdetője annak az elvnek, amely minden *up to date* nyelv-felfogásnak természetes alapját alkotja: Nincs kétszer azonos lelki előzmény és physikai izomtevékenység, tehát nemcsak nemzeti, hanem már-már fix egyéni nyelvek sincsenek. Amit nyelvnek szoktunk nevezni, az visszavezethetetlen és soha úgy, újra meg nem ismétlődő sorozata a jellegzetesen bizonytalan határokkal, sőt tulajdonkép minden határ nélkül való kifejezési „egységeknek“. Valamelyes egységességet a különféleségnek eme láncolatába legfeljebb azok a nagyobb capacitasú és így nagyobb hatású javaslattevők — próféták, költők, nyelvzszenik, stb. — fognak bevihetni, akiknek physiologiai, emberföldrajzi, stb. módon a tömegéivel rokon maguk-kifejezései többé-kevésbé nagyobb emberközösségeket tudnak visszhangozásra és elfogadásra suggerálni. Ezen az úton lesznek aztán az ilyen egyes expressumok, de néha névtelen kísémberek expressum-javaslatai is, egy „nyelvnek“ a többé-kevésbé elfogadott s nagyjában megérthető és megértett „szavai“-vá.³¹

Így azonban Croce-nél nem lehet szó soha természetesen ú. n. jelentésváltozásról. Még ottan is, ahol a — leírt — hangforma tulajdonképpen azonos, tehát a jelentésváltozás vélt eseteiben, mindig egy másféle tendenciának megfelelő, értékben másféle expressumról, tehát egy független, *másik* szóról van szó. Amint a magyar tudomány is, láttuk, többször hangsúlyozta legalábbis a (hang- és) jelentésváltozások hirtelen, ugrásszerű elkövetkezéseinek jellemző voltát és hangsúlyozta ezzel, hogy ehhez képest az egyes, állítólag jelentésváltoztató fogalmak közt nem is lehet a logikai áthidalást megcsinálni.³² De ugyanígy: nem lehet sajátosan „metaphorikus“ használatról sem beszélni, mert hiszen eredetében *minden* magunk kifejezése a priori nyilván metaphorikus, jöllehet épen ezt a kényszerű születési hibát feledtető célzattal. Ez épen a nyelv útja. Így ha talán egy szóhasználatot „kívuülről“ metaphorikus-

³¹ V. ö. *Benedetto Croce*, Huszadik Század, 1916, 208—214. l.

³² V. ö. LUX, 47. k. is.

nak nevezhetnénk is; ez „belülről“ jóhiszemű esetben csak azt jelenthetné, hogy valamely idegen egyénben, vagy közösségben, pillanatnyilag vagy még észrevehető módon nincsen épen az a javaslatexpresssumra resonáló lelki beállítottság jelen, amely e complexus természetes, sajátunk gyanánt való fogadásának elengedhetetlen alapfeltétele. Ámde magánál a javaslattevőnél, ilyen esetekben, mindig csak a lelki szándéknak legtermészetesebben megfelelő egyetlen legjobb expressioról, tehát csak a kellő — érdemben: más — szóról, de soha semmiféle metaphoráról nem fogunk beszélhetni. Aminthogy a jelentésváltozások metaphorikus jellege ellen — jó ösztönnel — már WUNDT is, PAUL-lal szemben, tiltakozott volt.

Helytelen volna tehát pl. az Osiris-vallás kellős közepén, Egyiptomban feltűnő *kbbh* szóról, azt állítani, hogy miután előbb az élőknek igazi vízzel való üdítését jelentette, átvitetett a halottak hiedelmezésének a jelölésére, vagy hogy ezt is metaphorikusan jelteni képes volt. *Helyesen* arról van szó, hogy ezt vagy egy ehhez hasonlatosan az érzelmi összetevő számára tág teret engedő s irracionálisan jól telíthető, nyitott és elasticus hangú jelet (a sonorus szótestet) nagyobb vagy kisebb kaliberű próbálkozók igen könnyen érezhették többféle, rokon intentio kifejezésére is, az expressionak. A jel mindig kevesebb számú a szándéknál és az eleven kifejeződésretörésnél. Ha azután ez a complementárius intentio-componens, a „beszélők“ közösségének egyéb tagjainál is megvolt, vagy könnyen és akként öntudatosodott, hogy szintén ugyanezt, sőt *csak* ezt a jelet tudta, maga részéről is, a legmegfelelőbbnek vagy helyesebben az egyedül-jól-kifejezőnek érezni, — a jelnek ad hoc-occasionalis, eredetileg valamiféle egyéni ideosynkasián alapuló új értéke, ime, usualis, közszóvá vált és válik. Ebben természetesen a közönséges — amúgy is csak bizonytalan — nyelvi határok nem korlátozhatnak. Pl. a Biblia-írók, Homeros, Aristoteles, stb. olyan viszhangos attitudebirtokosok és olyan expressum-minták, akik csinált fordítások kikényszerítésével is képesek voltak földrajzilag, fajilag távoleső közösségeket a magukéivá avatni.

Az tehát, amit általában nyelvnek neveznek, számtalan, már eleve más jelentőségű expressum együttesének bizonyult, amelyben — sokszor látszólag (de hallásra már *nem*) azonos

formákban, — olyan jelek is találkoznak, amelyeket egyéni voltuk és érzelmi telítettségük nyilván csak nagyjában és felületesen enged osztályozni. Lényegüknek kára nélkül velük nemigen lehet mást tenni, mint: (1) figyelmesen külön tartani és óvatosan leírni, ahány különböző jelentést bennök a végtelen számúból, a tudományos gondolkodás mindenkori nivóján fel tudunk ismerni; (2) megpróbálni, hogy a tudásunktól táplált fantáziánkkal (intuitionkkal) miként tudjuk a — mindig egyedülálló — psychogenetikus öspillantatot, amelynek a szójel csak egyik kiszakított része, rekonstruálni és esetleg nagyjában a rokonpillanatok közé — jobb megértés végett — beilleszteni. Szellemesen írta az igazat Wilde Oszkár: Those who read the symbol, do so at their peril.³³

A „lényeg“-nek eme meglátása után rátérhetünk a megfelelő „fejlődés“-(terjedés) kérdésére is.

Láttuk, hogy a modern nyelvtudomány szerint a nyelv, mint fix „leltári“ anyag, ismeretlen és mindenfajta kifejezőmény — a hang jelnek viszonylagos (rész-)jelentősége mellett — mindig az egész eleven pillanattól, annak számtalan összetevőjétől van meghatározva. Függetlenül tehát a leírt szó formai és nyelvtani azonosságától, a jelkereső indítékok milyensége szerint és az érzelmi-akarati hangsúlyokat is tekintve, — mondjuk — az egyiptomi *kbbh* szóképzet, a magyar *hiedelem*, stb., más-más lelki alapból való kiegészülés által *egyszerre* és jelentésének minden időbeli fejlődése (változása) nélkül jelentheti a bőven-ivást, felírissülést, felüdülést, meggyógyulást, olíalmaztatást, üdvözülést, stb. Amiben már benne van, hogy az a romantikusan egyoldalú szemlélet is tarthatatlan, amely szerint a régi, mindig „leiblich, sinnlich“ nyelv állandóan arra iparkodnék, hogy „geistiger, abgezogener“,³⁴ a concret hogy abstract, az egyszerű hogy összetett legyen vagy akár megfordítva. Lehetetlen, hogy egy annyira összetett jelenség, az expressum, annyira partialis gondolatrészének időbeli kiterjedtsége legyen a döntő, a sokkal fontosabb alkati determinánsok tempótadása mellett, sőt ellen. Ezért is láttuk épen pl. a refrigerium-féle

³³ The Picture of Dorian Gray előszavában.

³⁴ J. GRIMM, *Deutsche Grammatik* I., 1812, XXVII. 1.

szókból adódó expressumsorozatnak a pályáját is, egyenes fejlődésvonal helyett, teljesen szabálytalan görbének. Egyiptomban a *khh* nagyon közönséges; a héber megfelelő igazán talán csak egyszer találkozunk az Ó Testamentum eredeti szövegében; eléggé ismeretes a Septuagintában a görög; mondhatni nagyon népszerű a Vulgatának a latin szava; teljesen kiszámíthatatlanul mindig más a profán és egyházi nyelvhasználat³⁵ indexszáma az egyes modern nyelvekben: A magyarban pl. úgy látszik, a XVI.—XVII. században az egyházi használat igen elterjedt volt; a XVII.—XVIII. század profán nyomokat is mutat (Faludi, Pázmány?); ma a kép nem „él”, de mint igazi „metaphorát” az egyházban állandóan „értik”. A franciában választékos, az olaszban (v. ö. a mai *réfrigerio estivo* stb.-féle használatot) feltűnően közönséges a profán találkozás; és i. t.

Ha tehát számításba kell is vennünk természetesen, hogy az írott, esetlegesen ránkmaradt nyelvemlékek távolról sem adhatják az elmultnak igazi képét, mégis aligha tévedünk jelentősebben, ha azt állapítjuk meg, hogy az ilyenféle „átvételeknek” a vonala általában aligha fog bármikor szabály- azaz evolúciószerű lehetni. Egy szellemi jelenség „fejlődésének” sohasem egy vallásos, költői, nyelvi „szó” megteremtett volta, hanem mindig az lesz a legelengedhetetlenebb feltétele, hogy: találkozunk-e újra, hol és mikor a világtörténetben egy többé-kevésbé hasonló pszichológiai helyzet, amelynek aztán többé-kevésbé hasonló leendő a hangos kifejeződése is? A fejlődés nyilvánvalóan inkább mint-erőkihatástól, mintától, elsősorban helyzeti milyenségektől, alkatoktól függ. A fejlődésnek mértékét legfeljebb segíthetik és erősíthetik az olyan nagy szellemi kifejezők, akiknek expressumait koruk, sőt minél több, sőt esetleg ha megismeri, *minden* kor hajlandó lesz a magáé gyanánt érteni és produkálni; de nem biztos és nem elengedhetetlen, hogy megismerjék és biztos — másfelől — hogy csak

³⁵ A mystikus-vallásos kifejezéseknek a világi-közönséges nyelvbe való bekerülésének módjáról és mértékéről elkelne minél több olyan speciális vizsgálat, aminőket eddig főleg csak a classica-philologia mintaszerűen feldolgozott kutatási területén találunk; v. ö. pl. legújabban G. THOMSON, *Mystical Allusions in the Oresteia*, Journ. of Hell. Studies LV, I, 1935, 20. kk.

annak az ismert volta okozhat ilyen hatást, amit valakinek valahol az önmaga tartozékakép lehet „félreismernie“, amit függetlenül és belülről jövő intenciók kerestek és így — *nem* újra megteremtettek, hanem mintegy — újra megelevenedni hagytak.

Tagadhatatlan mindamellett, hogy bizonyos — utólag megállapítható — kulturkörökön belül és hasonló helyzetek esetén, azok a visszhangos-sikerességek (próbák, javaslatok), amelyek (írásos) hagyományként az utókorra maradtak, bizonyos fokig tisztán-történeti (külsőleges, időbeli) hatásra és terjedési radiusra is számíthatnak: Ilyen kulturkört képeznek, nemzetek felett is, a vallásos közösségek, amelyekben a leki szándék és tartalom azonossága szokta az expressumot a jelkesző szándékkal és tartalommal codeterminálni. Épen az ilyen jelenségek alapján tanította AUGUSTINUS azt, ami keresztény vallásnak nevezetik, kezdettől valónak³⁶ és így kell SCHELLING szerint minden kinyilatkoztatott vallásnak a „természetes“ vallásban gyökereznie.³⁷ Ilyen körön belül aztán mindenesetre, az Igéknek vagyis a kereszténység tanait hűen kifejező szavaknak általános keresése és főleg relative fejletlen belsővel vagy formálatlan nyelvanyaggal rendelkező közösségeknél (a régi szlávoknál, de magyaroknál is) kimutatható, sokszor kívülről-befelé erőszakolt tudatos követése és továbbvívése is, igen könnyen meg fog történni. Abban a mértékben nyilván, amennyire ezek az „igék“ épen általános-emberiek voltak, vagyis minél valószínűbb volt a szükségüknek felmerülése és így a levezetés megkönnyítésének a tudatos keresése. Így áll a keresztény igegyűjteménynek, a Bibliának, feltűnően sok szótermészetű, történeti hatása egyenes arányban e vallás általános érvényével. És hasonlóképp documentálja a homerosi, arisztotelesi, shakespeare-i szavak nemzetközi továbbélése is ezeknek az expressumoknak különös alkalmatosságát, hogy egy kultúr-, sőt világtörténelmi esperanto phrasisaivá váljanak.

Ámde — mint említők — még az ilyen példaktól hajtott szellemi fejlődés sem függ, mindenesetre, tisztán a hajtótól, hanem elsősorban ez is csak a hajtandó hasonlótól, az alkati találkozás vagyis az elfogadás esetlegességétől. A továbbélni

³⁶ V. ö. Széphalom Ktár, 1927, 2. sz. 17. l.

³⁷ Einlgt. in die Philosophie der Mythologie, SW, 2, Abt. I, 248; I. E. CASSIRER, Philosophie der symbolischen Formen, II, 1925, 304. k. is.

látszó, de alapjában a folytonosságot mindig újramegelevenedés útján fenntartó expressumokhoz *nem* a formába-született és formábahalt szótestnek fejlődéstindító ereje, hanem a hasonló kifejeződési formát mindig okvetlenül és időtől függetlenül megkövetelő, belső constellatio vezet.³⁸ A lényeket már H. PAUL, i. h. 28. l. helyesen látta: *Das wirklich Gesprochene hat gar keine Entwicklung* és ebben az irányban vitte ezt tovább K. VOSSLER.³⁹ Így a zsidó-görög-latin Bibliától feldobott refrigerium-kép, *nem* azért terjedt tovább és vált idegen területeken is népszerűvé, mert Egyiptomban megvolt és a zsidók (görögök, latinok) érintkeztek ezzel az országgal; hanem elsősorban azért, mert ez a sajátos faji, gondolati, hangulati, klimatologiai, stb. viszonyokból Egyiptomban kinőtt „kifejezés” olyan volt, hogy aránylag sokféle, máshol lakó, alapjában mást is gondoló népnél (egyénben) is megfelelő kifejezése volt bizonyos ottan találkozó belső, így pl. vallásos-mystikus érzésektől hajtott csirázásoknak, készségnek és keresésnek. A készen átvett hasonló csak segíthet vagy — torzíthat.

Olvassuk el pl. azokat az áhitatos sorokat, amelyeket az Urnak 1936. esztendejében, mintegy az Act. Ap. II, 3—4. margójára, a budapesti római katolikus egyházközségek Tudósítójában „Az Örök Pünkösöd” címen P. BADALIK Bertalan írt le (2. sz. 1. l.): „Ebben a pillanatban az isteni erők életrekeltek az Egyházban. *Csodás életáram sugárzott ki Krisztus titokteljes testéből.* A félnék apostolok egyszerre rettenhetetlen hirdetői lettek az evangéliumnak. A nemzetek özönlöttek az Egyházba. *A keresztkutak szakadatlanul öntötték az üdvösség vizét, stb.*” Olvassuk el és kérdezzük, mi felel meg jobban a szóló és a közönsége igazi helyzetének: A feltevés, hogy az aláhuzott, mélyen keresztény pontokon a pogány Osiris- és *kbbh*-képzeteknek szakadatlan folytonossága él tovább, amelyet talán irodalmilag is ki lehetne valahogyan ügyel-bajjal mutatni? Avagy inkább úgy kell látnunk, hogy pl. az a különösen szerencsés expressum, amely a „kútfő” és a „víz” szóképet az érzés összetevőivel az égi boldogság speciális jelölőjévé is avatja,

³⁸ V. ö. *Hagyomány és Fejlődés* Társadalomtudomány, 1935, 35. kk.

³⁹ L. már *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, 1904, 96 és hozzá „*Faj és fejlődés az ethnológiában*” c. dolgozatomat, *Ethnographia-Népélet*, 1936, 257 kk.

olyan expressum, amely ha végeredményben nem is ugyanígy, azaz ma bizonyára egészen új accentussal, de az egykori egyiptomi és a keresztény gondolatok körében felnőtt modern ember érzéseiből is, hasonlóan alkalmas egy sokat sejtető, kifejezőnek érzett visszhangkeltésre kiegészülni, szokott is kiegészülni s ez adja meg értékét, sőt ez tartja fenn a történeti folytonosságát is?

Az utóbbi, kétvonalú fejlődésselképzelés a valóságos történéshez nyilván annál inkább fog egyedül közelállani, minél észrevehetőbb, hogy az idegen javaslatoknak állítólagos átvételéhez a közös mellett mindig mégis mennyire elengedhetetlenek bizonyos, sajátosan egyéni lelki előfeltételek is, amelyek minden egyes esetet, a látszólagos azonosság ellenére, alapján nemzeti-sajátossá avatnak. Pl. a mi szóképünknel maradvá: benne *általánosnak tekintendő* az a lelki tendentia, amely olyan szorosan kapcsolja a vízivás és felüdülés fogalmait, ahogy mondjuk, a készenállás és indulás fogalmai szoktak egybefolyjni.⁴⁰ Teljesen *speciális* azonban, ahogy az *egyiptomi* vallás sajátos lélekhite és halott-kultusza hozta létre ezt a symbolumot. Másképen speciális azután az a Septuaginta-fordítók átvételét elősegítő, leküzdhetetlen etymológiát-érzéstől színezett *görög* elképzelés, amely az *ἀνάψυξις, ἀναψυχή, ἀναψίχων* nak a *ψυχὸν (ψῆω)*-étől valóban elválaszthatatlan tövét a *ψυχή*-ével is egybetartozónak tudta,⁴¹ sőt talán a hideg vizet is már — ahogy a mai görög — másként becsülte⁴² mint Egyiptomban becsülték, és így az egyiptomi „segítségnek“ a maga részéről való igénybebevését a maga egészen sajátos alapjaiból is, egészen másképp érezte igazoltnak. Másképen speciális, ahogy a latinitásban volt az átvett refrigerium szó genesise olyan „saját“ mystikával előkészítve és maradt mindig átitatva, aminő kétséggkívül kiérezhető az „umbra“ szomszágának *római* hitéből,⁴³ a Parentalia-lakomák bizonyos genuin vonásaiból,⁴⁴ stb., amik már az „átvétel“ előtt hasonló szópróbákat kimutathatóan előkészítettek. Máskép speciális, ahogy általában az *újtestamen-*

⁴⁰ V. ö. a ném. fertig < fährtig „jelentésváltozást“ és a vulgáris magyar „felbontást“: „kész, mehet“.

⁴¹ V. ö. DIETERICH, 95. kk.

⁴² DIETERICH, 100. l.

⁴³ V. ö. DIETERICH, 99.

⁴⁴ V. D. LEEUW, 135. k.

tumi és ó-keresztény használatban — az egyiptomi pogány aequivalens helyén — a forrás- és keresztvíz,⁴⁵ az (erkölcsileg is) hűvös és tiszta templomhelyek keresztény elképzelése stb. szintén együtthangzik. És másképp speciálisnak kellett lennie — amire még rátérünk — a magyar „hiedelem“ (= hit) egyenérték születése előzményeinek is, bár ez ma még nem egészen tiszta előttünk.

Mindenesetre tehát a g. ἀνάψυξις, a l. refrigerium, a m. hiedelem s a többiek az egyiptomi vagy héber eredetinek még vallásos életükben sem leszarmazottai, hanem — hogy a képnél maradjunk — csak vált, hasonló testvérei. Szívós életüknek titka nem a történeti átvétel, hanem a termő lélekszükségletnek — speciális árnyalatai ellenére is — bizonyosfokú általánossága; az „átvevők“ belső készségének fennforgott unifor-

⁴⁵ Ennek a két képzetnek a köre érthetően folyik össze Jézus megkeresztelésének a hagyománya által: az ó-keresztény liturgiában a keresztvíz a. m. a Jordán vize. — A keresztény képzetalkotásnak ebben a vonatkozásában mi csak H. USENER-re tudunk utalni, aki (*Das Weihnachtsfest*, Relgesch. Untersuchg. I² 1911, 34. k. és 169. kk.) tudomásunk szerint eddig a legélesebben látott; megengedve, hogy a szakember talán több és jobb igazolást is találhat. Bizonyos mindenesetre, hogy az ókeresztény irodalomban és liturgiában nemcsak Jézus és Mária, hanem a Szentlélek képe is fel-felbukkanhatott mint megváltó, újjáteremtő, üdítő Fons, Πηγή. Christus: a „fons“, amelyik „cunctas irrigavit, quas sataverat creaturas“; Mária: τοῖς ἀνθρώποις πηγή πνεύματος αἰώνιον καὶ ἀφθαρτὸς ἀνατολή (USENER, i. h. 34, 18. j.; a Szentlélek „égi víz“ voltához a gnosisban l. u. o. 169, 37. j. is). S habár Clemens Alexandrinus excerptái ex Theod. 76—84 p. 130. kk. St. kétségkívül csak a Valentinus-féle gnosis egy előrehaladt, a keresztény egyházhoz közelített fokáról erednek, mégis — többek közt — 76 p. 131, 1 a τὸ βάπτισμα αὐτοῦ πῦρὸς ἡμᾶς ἐξέλλειο kitétel, nemkülönben az Ecl. Proph. 5—8 p. 138. k. elképzelése, amely szerint a keresztelés „víz és szellem“ által a (kettős. — láthatót és a láthatatlant megtámadó —) tűz ellen történik, általában már eleve visszhangozhatott az Egyház hiveiben s aztán bizonyosan fent is elfogadtatott. A II. sz.-tól mindenesetre a ζωὴν ὁδὸν (= a Jordan) a bűntől való megtisztításon kívül pl. az ἀναγέννησις t is symbolizálta. Végül később(?) ezekhez a régi theologikusokhoz természetesen vaskosabb „néphitek“ is járulhattak, mint a keleti refrigerium-képet a kereszténység felől támogatva erősítő s egyben átfestő rokonképzetek. Így Chrysostomos idejében — tudjuk — Vizkereszt éjszakáján (Epiphanias, Jézus megkereszteltetésének napja) korsókba vizet szedtek; hogy egész éven át megtartsák a háziak védelmére, itt-ott persze sokkal praktikusabb célokkal is (állatok, föld stb. meghintésére), amikről v. ö. MANNHARDT-HEUSCHKEL, *Wald- und Feldkulte* I, 1904², 517. l. stb.

mitása, amely *egyazon* szójelben is, megfelelő belső kiegészítéssel, egyformán vélheti a maga *külön* tartalmait kifejezetteknek. Így azonban természetesen az egyvonalú és egysíkú fejlődésvonal helyett, minden jóhiszemű valóságos esetben, egy igen bonyolult fejlődésvonalról lesz szó, amelyben történeti előzmények csak mint hasonló kísérletek, másodlagosan segíthetnek a „saját“ proposíciónk „saját“ környezetből való megélevenedéséhez. A tempót nem az átvétel ténye és időpontja, hanem egyfelől az alkati visszhangzás mindenkori lehetőségei, másfelől az fogja meghatározni, hogy az ilyen egyéni visszhangzások a *consensus gentium*től mennyire szentesíthetők.

Mindenképen igaz egyszóval, hogy a szók és nyelvek fejlődésgörbéjének megelégsét sohasem az okoskodás, végső fokon mindig csak a minél gazdagabb és elfogulatlanabb tapasztalat teheti lehetővé.

IV.

Foglaljuk végül össze és állítsuk be jelentőségük szerint azokat az eredményeket, amelyeket a refrigerium-symbolum életfolyamának követése mentén nyertünk.

(1) *Általános nyelvphilosophiai* téren mindenekelőtt rá kellett jönnünk, milyen súlyos következményei vannak a „metaphora“ és „jelentésváltozás“-féle elavult terminusokhoz igazodó, ezeket szóról-szóra vevő szemléletnek. Alaposabb vizsgálatunk megmutatta, hogy ott, ahol eddig egy belénknevelt korszerű látásmód történelmileg rögzíthető átvételt és egyvonalú evolúciót engedett sejteni, ott egymástól elvben függetlenül is elképzelhető, pusztán a hasonlóan meghatott lelkiségből is magyarázódó megelevenedési készségek feküdtek és mint revival-ek fel-felébredtek. Igazán metaphoráról és jelentésváltozásról csakis kívülről, egyoldalúan gondolkozó „illetéktelenek“ beszélhetnek, akik az expressum megfelelő lelki összetevőjét átmenetileg vagy alkatuk szerint nélkülözik. Maga az élő-beszélő ember, jóhiszemű esetben, a „metaphorikus“ kifejezésekben, még változó jelentéseknél is, csak a normális szóalkotást, a mindig-más expressumot szokta végrehajtani s ebben a leírt hangok „azonossága“ az expressum alkati összetevője folytán apriori *látszólagos* lesz. Ugyanígy: átvételt és fejlődést is csak az fog emlegetni, aki az egyezések mellett a különbségeket, a betű

mellett az életet nem akarta vagy nem tudja meglátni; aki nem firtatja tovább, hogy miért nincs meg annyi helyen, ami máshol folytatódott, hogy maradhat el egy mesterséges kezdemény folytatása, vagy — hogy megmaradhasson — miként élhet teljesen elhomályosuló értelemmel tovább. Úgy amint ez pl. a magyar területen, magyar viszonyok közt történt, ahol a szél, ellenség, stb. mellett a Nap forrósága már nem volt egyedülállóan fontos és ennek megfelelően az *expressum* irracionális masszájából valami egészen sajátos *refugium-képzet-complexus*⁴⁶ emelkedett *associatiós* fontosságra, sodorta az *expressumot*, a *refrigerium*-értelem homályosulásával, a *fiducia* értelmén át, egészen kivételesen, a *fides*-fogalom felé; stb.

Amennyiben azonban az *expressum* mindenkor, *revival*-szerű újrakeletkezése sehol, ahol hagyomány vagy írás van, ezektől egészen függetlenül nem történhetik, (2) a *másodlagos, történeti vonal* szempontjából főleg TURYN-nal szemben javasolt módosításainkat színlén nem tarthatjuk lényegteleneknek. Az ő talpraesett programjából, nevezetesen, elfogadtuk, hogy *lexikonszerűen* meg kellene gyűjteni az európai nyelvek *abstractum-kifejező főneveinek* a származáslapjait és készséggel ismertük el már előre, hogy ezek igen jelentős hányadának eredetét fogjuk valóban a Septuaginta nyelvét adó hellenistikus koinén át, fel egészen Homerosig, visszanyomozhatni. Amennyiben azonban a Septuaginta mégis csak — fordítás, bizonyos első *expressumok*, legalább elvben, nemcsak a fordítók görög nyelvéből, hanem a fordított eredetiből, ennek a pontos visszaadására való, természetes törekvésből is, szintén nyilván eredhetni fognak. Sőt fatális véletlen mindenestre, hogy épen a TURYN-tól boncolt *ὀρχνοῖς*-példa is, — merem mondani — kétségkívül így is eredt valóban s épen itt is: az *expressum* homerosi előkészítettsége nyilván csak jóljövő alkalom volt egy olyan képnek görög utáncsinálására, amelyet az eredetiben megértve, a görög fordítók racionalizmusa nyilván még a sze-

⁴⁶ A megkedvelt l. '*refrigerium*'-nak '*refugium*'-má a m. 'hiedelem'-nek 'menedék'-ké való tágulásához v. ö. a görög *ὀρχναι* latin ill. szláv *aequivalenceinek* az *αλοχόω*, *ἀνιδάω* ill. *ραδάω* (*ραράχη*) stb. értelmeire TURYN-tól (fent 105. l.) megállapított kiterjesztését is (az analógiák-száma könnyen szaporítható).

rencsés örökség hijában is, megkockáztathatott volna. Világos nevezetesen, hogy már Gen. 11, 9 — ahol Babylon neveként a Vulgatában egyedül olvashatjuk a *Babel* szót (l. még Aquila, Gen. 11, 9 és Heb. Gen. 10, 10 is) — nyilvánvaló nép-etymológia vezetteti be a *Bab-ili* akkad névalaknak⁴⁷ ezt a héber formáját, amely a h. *bālāl* (a. m. 'verwirren') igével játszik. A játék különben is már Gen. 11, 7, ahol az Úr az Etemenanki-toronnyal kapcsolatban — Septuginta: *συγχέωμεν ἐκεῖ ἀνθρώπων τὴν γλῶσσαν* — ugyancsak ezzel a *bālāl* igével biztatja magát, gondosan elő van készítve. Effelől azonban, ime, a Septuaginta is semmiesetre sem kételkedhetet, mert míg a Vulgata azt mondja: „Et idcirco vocatum est nomen eius *Babel*, quia ibi confusum est labium universae terrae“, — a görög fordító, megértése jeléül, egyenesen *lefordította* a Babel-nevet ezzel a közfőnévvel: *διὰ τοῦτο ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτῆς Σύγχυσις* (l. Jos. 1, 4, 3, Syncell, 44. c., v. ö. Et. M. 828 is), *ὅτι ἐκεῖ συνέχεε Κύριος τὰ χεῖλη πάσης τῆς γῆς*; amint *Bábel*-re vonatkozólag még Luther is a maga fordításához — „Da her heisst jr name Babel das der Herr daselbs verwirret hatte aller Lender sprache“ — ugyancsak szükségesnek látta legalább a szélére jegyezni: „Auff Teutsch Ein vermischung oder verwirrung“. Bármennyire máson is fordult tehát — nyilván — a görög „átvétel“, meg kell, ime, a confusio-képnek héber történelmiségét, illetve ennek a Septuagintára gyakorolt hatását is állapítanunk. S miután a görög fordító elvben mindig ép úgy érthette és óhajthatta reprodukálni a maga eredetijét, amint a későbbi görögből fordítók ragaszkodtak — a lehetőségig, sőt sokszor a lehetetlenségig is — a Septuaginta szóformáihoz (pedáns racionalizmusban a görög nem maradt el semmi nép mögött), igazolódott: épen itten, épen *nem* mondhatnók nyugodtan, hogy Homeros-volt *a* kezdet!

Végül (3) mind az elméleti, mind a történeti correctioink — természetesen — *a magyar „hiedelem“ fogalom* egyedül *helyes történetét* is tisztázni óhajtották. Ezen a ponton mégis, legalább a kutatás jelen pillanatában, nem lehetünk olyan határozottak. Nem lehetünk mindaddig, amíg az egyedül hivatott magyar nyelvtudomány alaposan meg nem vizsgálta és végle-

⁴⁷ A. m. 'Gottespforte', 'gate of God': Enc. Jud. III. 1929, 851. l. [B. MEISTER] és The Cathol. Enc. II. NYork, 1907, 177. l. [A. I. MAASS].

gesen nem döntött a MÉSZÖLY nagyfontosságú tétele felől: megállhat-e a

hiedelem = *hit* < *hisz* = *hivesít*

egyenlősítés, aminek elbírálásához nincsen meg a competen-tiánk. HORGER Antal pl., amikor alkalmam volt vele a kérdés-ről beszélni, nem tartotta kizártnak; — ha nem állította is — hogy a *hit* szó *hi-* töve más eredetű, mint a *hiedelemé* és a két szót csak utólagos etymogelizálás hozta össze. Így az alantiak-ban — egyéni benyomásom tagadhatatlan irányában — csak feltételelesen és minden praetentio nélkül azt kísérlelhetem meg, hogy az ismert „als ob“ módszerrel nézzem, hogyan értékesít-hetők eddigi tanulságaink MÉSZÖLY nekem igaznak tetsző fel-fogása alapján; illetőleg mennyire támogatja vagy nem, a dol-gok valószínű egymásterősítése épen ezt az ő felfogását. Lehet, tehát igenis, csak játékos találgatásnak lesz bizonyulandó, ami ebben a pillanatban az alanti restructiót a hivatottak ítélete-elé terjesztette: e próbálkozás szerénységét nem tudom eléggé hangsúlyozni és semmiféle pálmát senki elől elragadni nem a szándékom.

Valami belső valószínűsége azonban tagadhatatlanul van az olyan felfogásnak, amely szerint: a régi magyar *hiedelem* szó, egyenesen mint a bibliai refrigerium kifejezésére egyházi műszóvá megtett vagyis a sacralis hangulat vivésére javasolt expressum, egyszer valakitől ugyanúgy és ugyanazért állítta-tott az azonos származású, 'hívés-hit' régebbi szavai mellé, amiért annak idején a *refrigerium*-ot csinálták meg a classicus-latin refrigeratio-val szemben módosítva. Emellett szól, hogy régi fordításszövegekben, szinte csak-bibliásan, a halállal, az „egyiptomi“ Lázár-történettel, meg a Jézus oldalából kifolyó víz⁴⁸ és a purgatorium tűzéből való felüdülés gondolataival összefüggésben szokott találkozni (példákat MÉSZÖLY adott). Emellett szól, hogy — általános középkori-egyházi gyakor-lat szerint, amelyről a szlávoknál TURYN is tud, — már Ráskai Lea, az ezzel nyilván elavultnak vagy szokatlannak bélyegezett *hiedelem* kifejezés megtartásával, mellé írja az élő, neki meg-felelőbbnek érzett *bizodalom* szót is. E mellett, hogy már Páz-mány a *hüvösülés* szót használja 'hiedelem' értelemben, stb.

⁴⁸ V. ö. V. D. LEEUW, 141. 44. 147.

Ez az értelem a magyar embernek az ő világában, a mi éghajlatunk alatt, nyilván sohasem is lett igazi expressumává, hanem mindig megmaradt methaphora-félének, azaz bizonyos helyek és körök számára készült, ilyenként használt és ilyenként értett *képnek*.

A *hiedelem* sacralis értelmében ezek szerint ad hoc, fordításul csinált szónak bizonyult, illetve látszik nekünk bizonyulni, noha ez a csinálás belsőleg kevésbé volt előkészítve, mint a latin *refrigerium* szónál. Mint csinált szónak is mindamellett, amennyire látható, volt valami kihatása, amely nyilván a hiedelem szó mai, másult értelmének a fennmaradását is lehetővé tette. Így még csak erre próbálunk — bár a szók útját nem lehet pontosan kiszámítani — néhány megjegyzéssel utalni.

Egyfelől t. i. az expressum meg-nem-felelő (inadaequat) voltának következményeként úgy kellett történnie, hogy az eredetileg szándékolt, erőszakolt értelem, utóbb annál könnyebben szenvedhetett eltolódásokat; amilyen pl. az volt, hogy a purgatorium gyötrelmeitől való refrigeriumot illetőleg az ezt adó személyt, nálunk (hamar) inkább *biztonságos hely-nek* (refugium), ill. *bizodalom* tárgyát képező személynek érezték és hirdették. *Másfelől*, mintha az is csak a csinálás spirituálisra-korlátozottságának következményeként történt volna, hogy az új metaphora a *hi-sz* = *hi-edelmez* = *hűsít* ige közönséges értelmét is spiritualizálni kezdte, miután az etymologiai összefüggést mindenki ki- vagy beleérezte (így: hívöntöz → hűsít, hivesít és hűsül → felüdül [tüztől, melegtől] → oltalomhoz menekül → bízik → „hisz“). — Mindenesetre még későbbi önálló írók (a MÉSZÖLY-től idézett Zrinyi, de Pázmány és Faludi) is a *hűvösül* igét és főnevet még túlvilági étellel, halottakkal összefüggésben szokták használni.⁴⁹ Ma pedig éppen az eredetileg „világiasan“ hivességet, hűtést jelentő magyar refrigerat-igének származékából, a *hit* szóból, egyenesen a hiedelmezett (katechizált) állapotban levőség, a „fides, religio, confessio Christiana“ értelme csendül ki és maga ez a „hisz“ ige is természetesen katexochén a keresztény hitnek követését (is) jelzi (pl. *hivő* a m. jó keresztény, stb.).

⁴⁹ SZARVAS-SIMONYI, M. Nyt. Sz. I; 1890. s. v. *hűvösül, hűvösülés*.

Végül még csak egy szót, mintegy — magunkhoz.

Azok a lelki erők, amelyeknek a magyar *hiedelem-hit*-expressumot nyilván codeterminálniok kellett, megint csak egyik, újabb bizonyosságává leendők azoknak a szinte határtalan lehetőségeknek, amelyek a Természettől még nem oly messze távolodott, primitivebb erejű, elevenebb fantáziájú, nagyobb érzékenységű finn-ugor nyelvekben rejlenek és amelyeket ma épen csak a magyar tudomány lehet hivatott az általános nyelvtudománynak és a nyelvphilosóphiának felhasználásra oda-kinálni.

A mai döntő pillanatban tehát, amikor az emberi tudás kezdi a hatalmas indogermanistika értékeit kibányászottaknak, illetve tovább alig kihasználhatóknak érezni; amikor az európai nyelvészet a maga továbbvivő-megújhdását keresve hévvel veti magát az ausztráliai, afrikai és amerikai „primitiviek“ nyelveire és amikor kívülről annyian sejtik és tapogatják a mi kincseinket, — ma mi azt hisszük: Ezek a fejtegetések is megint csak, többek közt, arra is majd újabb figyelmeztetésül szolgálhatnak, hogy bűn volna hallatlan mulasztásainkba beletörödnünk, különösen amikor concret pontokon és európai, sőt generális kulturkérdésekben is módunk és jogunk van bárkinél is *többet* mondani. Bizton reméljük hazai nyelvtudományunktól, hogy a magyar refrigerium-complexusnak a modern nyelvekben példátlan, messzemenő jelentéscapacitását, mint nyilván egészen specialis lelki tendenciákon és képességeken alapuló jelenséget, épen ezeknek a tendenciáknak és képességeknek tengelyében, messzebbmenően is, mihamar meg fogja világítani és ki fogja használni.

A következő német szöveg nem fordítása és nem kivonata az 1936 szeptembere óta kész magyar eredetinek. Külföldnek, külföldi lapba szánt feldolgozása ez ugyanannak a témának, ugyanazoknak az eredményeknek és csak technikai okokból lát most — megfelelően adaptálva — itten napvilágot. Így az anyagkiválasztás, formai elrendezés és — különösen a magyar adatokat illetően, egy árnyalattal — még a felfogásmód is másult: a versiót 1937 áprilisában fejeztem be, s közben a magyar cikk szerzőjével is folytattam beszélgetéseket. Ezt tekintem mindenesetre — netalán kétségek esetén — a végleges és mérvadó állásfoglalásomnak.

Nach der Freiburger Dissertation von A. M. Schneider (Refrigerium, 1928) wurde jetzt diesem oft behandelten Worte der christlichen Latinität eine noch neuere, d. h. die im Wesen von jener unabhängige, gediegene Bearbeitung von dem ausgezeichneten holländischen Professor G. van der Leeuw zuteil: *Refrigerium*, in Mnemosynes Bibliothecae Classicae Batavae III. ser. Band 3., 1936. S. 125—148. Wir knüpfen kurz an diese an und heben bloss das hervor, was sie Neues zur Frage brachte oder was uns des Zusammenhanges halber unerlässlich ist.

Bekanntlich wurde das Wort als ein Vulgarismus der Kirche aus dem klassisch-profanen Wort *refrigeratio* geprägt; es stammt demnach von Verb *refrigerare* und bedeutet 1. Erquickung, Ruhe, Labsal, Trost wie auch 2. Ort der Erquickung usw. Van der Leeuw trachtet nun dieser Bedeutungsentwicklung *βουσιτροφηδόν* — wie er sagt — nachzugehen, d. h. er fängt mit der poetischen Übersetzung des Wortes bei dem berühmten holländischen Dichter des XVII. Jahrhunderts Joast v. d. Vondel an (verkoelt), geht auf den grossen Franzosen des XV. Jahrhunderts Villon zurück (er gebraucht die Form *refrigère*), um bis zu Dante im XIV. Jahrhundert zu gelangen (*refrigerio*), und setzt dann die retrograde Reihe mit einem Zitat aus der älteren Hymnenliteratur des XI. Jahrhunderts und so weiter auch mit den Quellen der vorangehenden poetischen Verwendungen, d. h. mit der christlichen Liturgie, der altchristlichen Literatur, schliesslich schon im Altertum auch mit der apokryphen Literatur und der Vulgata fort. Hierbei aber stellt es sich — erstens — klar heraus (vgl. auch A. Dieterich, *Nekyia* 1913² = 1893, S. 96.), dass das 1. *refrigerium* und wohl auch die mit diesem Worte übersetzten griechischen, religiös-symbolischen Wörter bzw. Vorstellungen (*ἀναψυχή*, *ἀνάψυξις* usw.) augenscheinlich gleich sind und zugleich in den orientalischen,

hellenistischen, wie auch in den römisch-heidnischen Kulturkreisen zuhause waren.

So gelangte er — zweitens — zu der Frage, wie dieser ganz sonderbare „Consensus gentium“ überhaupt, und wie dann die zunächst zunehmende, dann wieder hie und da nachlassende Popularität dieses anfangs nur sporadischen Wortbildes zu erklären sein dürfte. Allerdings musste hiebei die letztere Frage über das den Gesetzen der „Energieübertragung“ garnicht entsprechende Tempo (gut erfasst S. 128. f. 133 usw.) meritorisch unentschieden bleiben; umso ausführlicher und überzeugender vermochte er dagegen die auffallende — heidnisch-christliche — Übereinstimmung zu motivieren. Er verweist nämlich hiefür in der Reihe nacheinander

1. auf den bekannten Glauben der „umbra sitiens“ (vgl. Dieterich, Nek. S. 98. f.), für dessen Verbreitung u. a. Propertius IV. 5, 2 und die Bezeichnung der Toten bei den heutigen Griechen als *οἱ διψασμένοι, οἱ ἄβροχοι* zeugen, und was drum und dran hängt: wie sich nämlich der Tote vor der Wasserlosigkeit des Hades fürchte und wie sein allererster Wunsch, sein Glück und seine Aussöhnung von einem „Trinken“ abhängt; so dass Heiden und Christen sich ohne Weiteres in den Gebräuchen der Grab- und Totenmahlzeiten, d. h. in der Vorstellung von Erfrischung der Verstorbenen trafen (s. die griechischen Agape, die römischen Parentalia-Mahlzeiten, die ägyptischen „Tische-“ und die jüdisch-christlichen Agape-Eucharistie-Riten);

2. auf das schon in Typus und Form der Erscheinung praedeterminierte, unwillkürliche Gefühl, als ob in der sakramentalen Kommunion eine eschatologische Anspielung auf das jenseitige Leben, ein „Vorgeschmack des himmlischen Mahles der Seligen“ stecke, wie diese Doppelbedeutung uns beim griechischen Heroenmahl, bei der Mahlzeit des Mithras, am „Tische des Herrn Serapis“, bei der jüdisch-christlichen Agape-Eucharistie begegnet und selbst in der heutigen Phraseologie des christlichen Abendmahls schillert;

3. auf die Menge der gewöhnlichsten obzwar leicht auch individuell gefärbten Vorstellungen, die an den Gebrauch des kalten, reinen Wassers (*ψυχρόν ὕδωρ*) und an die — attisch gesprochen — *ψυκτήρια* d. h. *τοὺς ἀλσώδεις καὶ οὐσιόους τόπους* anknüpfen und leicht eine unauflösbare Kontaminierung unter-

einander und mit dem Gedanken einer seelischen Erquickung erwirken, wie das schon von Dieterich (S. 95. ff.) auf Grund der Phraseologie verschiedener griechischer Mysterienkulte erwiesen wurde („Ich bin überzeugt — schrieb er — dass man in diesem *ψυχρόν* den Anklang an *ψυχή* und auch an *ἀναψύχειν*, *ἐνψύχειν* u. dgl. bewusst gesucht hat“) und wie auch die römischen Religiones, Christenheit usw., bekanntlich, Berührungen mit solchen griechischen und ägyptischen (Isis-)Misterien-gedanken aufweisen;

4. auf den Purgatoriumkomplex, welcher (nach Maass, Cumont, Norden) antiken Ursprungs ist und seinen Prototyp in orphischen und verwandten Vorstellungen findet, wie auch auf den verwandten Vorstellungskreis der „*locus medietatis*“, in welche ebenso leicht die Vorstellungen vom Verschmachten in Hitze und Qualen des Fegfeuers, wie auch die eines befreienden Refrigeriums hineinspielen können;

5. auf den Gemeinplatz „Wasser bedeutet Leben“, dessen Teilansicht der Lebenswassergedanke, ganz besonders leicht auch in einem spirituellen Sinne verstanden werden mag (vgl. oben Anm. 11); usw. Alle diese verwandten, religiösen Volks- und Elementargedanken mit ihren ähnlichen „Gesten“ und Reaktionen mussten eben derart mit dem Refrigerium-Bilde d. h. seinem psychischen Margo interferieren oder mitschwingen, dass hiedurch dieses *ἀνάψυξις*-refrigerium-Bild weit über allerlei Grenzen hinaus in der halben Welt seine Geltung zu bewahren vermöchte und verbreitet ward.

Doch die wichtigste, die dritte These van d. Leeuw's folgt erst aus seiner Feststellung, dass sowohl die Refrigeriumvorstellung, wie die erwähnten Hilfs- und Nebenvorstellungen alle (s. hauptsächlich die beiden letzten) am besten und bodenwüchsigsten in Aegypten zu finden, sozusagen „echt-ägyptisch“ sind. Dass Wasser immer „Kindersegen“ bedeute, steht z. B. selbst noch in unseren „ägyptischen“ Traumbüchern. Unlängst hat H. Gressmann den ägyptischen Ursprung der evangelischen Lazaruserzählung wahrscheinlich gemacht; von hier soll das Motiv des in der Hölle nach Abkühlung lechzenden reichen Mannes durch jüdische Vermittelung in das N T gekommen sein. Doch auch der Gedanke des aus der Seite des toten oder getöteten Gottes hervorquellenden Leben- oder Heil- (refrige-

rium)verheissenden Wassers scheint am natürlichsten in Aegypten beheimatet zu sein, wo das Wasser der Nil, dieser das Leben und zugleich Osiris, d. h. jener Gott ist, aus dessen sterbendem Körper dieses kühle Wasser (*kbh*) fliesst. Das „Verbalnomen“ *kbh* findet sich schon seit den Pyramidentexten.* Es bedeutet eigentlich 'kühlsein', 'abkühlen', 'kühles Wasser' und seine Hieroglyphe ist der Krug. Demgemäss bedeutet *Kbh-w*: 'Abkühlung, Wasser, Libation'; mit dem Determinativ für Wüstenland: 'wasserreiches Gebiet', 'Sumpf', hauptsächlich den Nil in der Gegend von Elephantine; mit dem Determinativ für Himmel: auch eine himmlische Lokalität (die unsichere Lokalisation ist nur allzu natürlich, wo Osiris zugleich der Nil, der Tote und der Gott sein soll). Hingegen bedeutet *Kbh-wt* oder *kbh-t* (= 'Kühle, Kühlmachende') jene Göttin, die das Wasser den Toten reichte und deren Wohnung (das Jenseits) ähnlich unsicher — bald an verschiedenen Punkten des Nilus d. h. im Wasser, bald im Himmel —, wie der griechische Hades — bald jenseits des Okeanos im Nebelreich, bald unter der Erde bzw. hier und dort zu gleicher Zeit — liegt und liegen kann. Wasserspendend war dann namentlich die Göttin der Libation, die Tochter des Anubis. Sie nähert sich, laut eines Pyramidentextes (Sethe, 1180. vgl. auch v. d. Leeuw, 146), dem Toten zur Geburtsstätte Rē's in *Kbh(w)*, mit ihren vier Krügen, „womit sie das Herz des grossen Gottes (Osiris) *kbh* macht, zum Leben.“ Doch auch andere Göttinnen pflegten — nach späteren Texten und Abbildungen — den Toten mit frischem Wasser kühl und selig zu machen; er hat eben — ein Wanderer in Aegypten! — in erster Reihe Wasser und Oase zu suchen. Ein Text des Totenbuchs spricht von Isis, die das Herz des Toten mit ihrem kühlen Wasser (*kbh*) abkühle; auf einem Berliner Relief aus griechisch-römischer Zeit steht die „schöne Westen“ auf der einen Seite des Toten, die „Göttin im Baum“, welche bald mit Nut bald mit Hathor identifiziert erscheint, auf der anderen, und sie bietet dem Seelenvogel (*ba*) des Toten (Speisen und) Wasser aus einem Krug; schliesslich (höchst charakteristisch) auf einer Situla von Brüssel giesst diese „Nut in Baum“, in jeder Hand einen

* Eine kritische Nachprüfung des Ägyptischen gestatteten, die Schranken meines Wissens nicht.

Krug, rechts einem knieenden Manne, links einem Ba-Vogel — man könnte fast sagen: Lebendigen und Toten — Wasser aus. So bedarf es keiner weiteren Beweise: Aegypten ist tatsächlich der klassische Boden, wo reichliches Trinken, Wasser, Baum, Oase (die Sykomore erhält ihr kühles Wasser von Isis) zugleich den Wanderer und den Toten zu erquicken (*refrigerare*) und so die irdische und auch himmlische Seligkeit in Einem zu bedeuten vermochten (selbst das Zeitwort des Sterbens kann mit dem Wüstenland-Determinativ von *kbh* gebildet werden.) Mit Recht hat also v. d. Leeuw, dem einzigen Chassinat folgend, in diesem Zusammentreffen mehr als eine Parallelentwicklung zu jener des lateinischen *refrigerium*-Begriffes gesehen. Die Bedeutungsgeschichte von diesem *kbh* fordert in Aegypten viel tiefer, lebendiger, ja fast biologisch jene ganze Bedeutungsskala für sich, deren Spuren auch in der Entwicklungsgeschichte des lateinischen Wortes aufzufinden waren: Erfrischung, Erquickung, kaltes Wasser, ein Ort mit solchen, Trinken(lassen) und Oase, Seligwerden und Himmel usw.

Fraglich bleibt es dennoch, ob die Sache auch so ganz einfach läge und der *Refrigerium*-Begriff tatsächlich (nur) von hier, aus diesem wasserarmen Lande und aus den Paradiesvorstellungen der Isis-Diener direkt nach Rom verpflanzt worden sein dürfte. Dessenungeachtet, dass nach gewissen Zeichen zu einer gewissen Zeit — vgl. Servius ad Aen. II, 116; in templo Isidis aqua sparsa de Nilo esse dicebatur u. A. — Rom und das Christentum unleugbar stark vom Fieber dieser ägyptischen *kbh*-Lebenswasser-Vorstellung angegriffen sein musste. Es ist eben klar, dass um zu diesem Resultate zu gelangen, v. d. Leeuw gewisse auch von ihm sonst richtig erblickte Tatsachen, offenbar vernachlässigt und bewusst ausser Acht gelassen hat.

*

Allerdings scheint es auch der Wortgebrauch der Apokryphen zu bestärken (vgl. v. d. Leeuw. S. 129), dass das Wortbild „*refrigerium*“ seinen Ursprung im christlich-römischen Denken des Zeitalters der Itala-Vulgata und namentlich der Verbreitung der ägyptischen Isisreligion im Reich gewonnen hatte, so dass nach dem Anschein die Entwicklungsreihe tatsächlich von der Vulgata aus durch christliche Liturgie, Dichtung, Hym-

nik, Luther, moderner Gebrauch, bis zur heutigen Abgenüzt-heit, tendieren dürfte. Offenbar wurde aber bei einer solchen Reihenbildung nicht bloss die Mitwirkung der Phraseologie der in Rom allerdings wohl bekannten griechisch-römischen (hellenistischen) Mysterien vernachlässigt. Unermessen gelassen ist hiebei auch die Tatsache, dass das Refrigeriumbild schon in der Septuaginta (d. h. seit Mitte des III. Jahrhunderts) in den Worten *ἀνάπναυσις*, *ἀνάψυξις*, *ἀναψυχή*, *ἄψεις*, *ἀγνισμός* (*ἀγιασμός*) seine Vorläufer hat (obzwar diese allerdings nicht alle und immer auch die Beziehung zum ewigen Heil zu besitzen scheinen), also eine Tatsache, die sonst von v. d. Leeuw selbst, S. 128. f. 133 garnicht ignoriert erscheint; und hauptsächlich — noch etwas. Offenbar wird eben, einmal am mindesten, der Gebrauch eines Wortes das eigentlich 'reichlich trinken' bedeutet, auch im Sinne 'Erfrischung, Erquickung, refrigerium', selbst im hebräischen Urtexte des Alten Testaments aufzufinden sein und selbst mehrere weitere Fälle dürften leicht noch hinzugenommen werden. Dessenungeachtet dass aufs Erste eine oberflächlichere Nachforschung das Vorkommen des Refrigerium-Begriffes im A T (ja auch in der Sept) tatsächlich eher zu bezweifeln, d. h. den wirklichen Primat der lateinischen Vulgata legitimiert zu finden vermag.

So steht Jerem. 6, 16, wo die Vulgata „invenietis *refrigerium*“ übersetzt, in der Sept bloss *ἀγνισμόν* (A *ἀγιασμόν*) also *nicht dieses* Bild und das hebräische Original* hat das Wort *margo'a*, ein *מָנוחַ עֲלֵי* mit der Bedeutung 'Ruheplatz', dessen Wurzel *rāgā'* nach Gesenius-Buhl, Hebräisches u. Aramäisches Handwörterbuch 1921¹⁷ 481 b/, 745 b/ 'gerinnen (vom Blute)', 'ruhig stehen' bedeuten soll. (Luther hatte offenbar zum Originaltext zurückgreifend, „so werdet ihr *Ruhe* finden für eure Seele“ übersetzt.) — Ähnlich scheint das Original auch Psalm, 39, 14 nichts vom „ägyptischen“ Bilde zu wissen, wo die Vulg „remitte mihi ut *refrigerer* prius quam abeam“ schreibt (Luther: „lass ab von mir, dass ich *mich erquicke*, ehe denn ich hinfahre“), das Hebräische aber *hāšā' mi-mennī v^eabhlīgā* hat und *v^eabhlīgā* (die IV. Form des Zeitwortes *bhālag*, welches

* Den Eingang zu seinen verriegelten Pforten hat mir die liebenswürdige Bereitwilligkeit des Herrn Prof. M. Dercsényi freigestellt; die Schuld vielleicht zu-weitgehender Kombinationen trifft indes nur mich.

mit dem arabischen Zeitwort *balag'a* zusammenhängt) 'glänzen, heiter werden' bedeutet. — Doch auch II Mos. 8, 11 (15), wo die Vulg „vidit Pharaon quoniam facta est *refrigeratio*“, und auch die Sept schon das Wort ἀνάψυξις gebraucht, steht im Original — *va-jar' Phar'o ki hāj'ṯkā hā-revāhā* — immerfort nur das Wort *revāhā* > Ztw. *ravah* (= arab. *raviha*) und wenn auch *revah* nach Gesenius-Buhl 748 b/ allenfalls 'Weite, Raum, Erleichterung, Errettung aus der Bedrängnis' bedeutet, so liegt hier dieser Bedeutung die Vorstellung der Erleichterung offenbar auf Grund eines anderen Bildes vor (Luther übersetzt auch hier den Urtext: „Da aber Pharaon sahe, dass er *Luft gekriegt* hatte“, wie etwa Homer II. X. 575 im ἀνέψυχθεν φίλον ἦτορ). So aber scheint auch das Griechische ἀνάψυξις, das allerdings auch jene andere Bedeutung haben könnte (und hat z. B. Homer, II. V. 795: ἔλκος ἀναψύχοντα), nur im Sinne des hebräischen Originals gemeint, d. h. das Zeitwort wieder von der Vulgata zum ersten mal im eigentlichsten Refrigerium-Sinne gebraucht zu sein.

Übereilt trotz alldem wäre es, wenn man die Hoffnung, das hebräische Original dieses Bildes im A T zu finden, aufgäbe. — Psalm. 66, 12 übersetzt Luther: „wird sind in Feuer und Wasser gekommen, aber du hast uns ausgeführt und erquicket“; die Vulgata: „eduxisti nos in *refrigerium*“; die Sept. „ἐς ἀναψυχήν“. Im überlieferten Urtexte steht: „*va-toš'enū li-r^evājā*“, doch manche haben *r^evājā* in *revāhā* zu verbessern vorgeschlagen, so dass man auch hier die Bedeutung von II. Mos. 8, 15 = Gesenius-Buhl 766 a/ vor sich hätte. *R^evājā* steht nämlich 1. Gesen. 750 a/ mit den Zeitwörten *rāvā* und (arab.) *ravija* in Zusammenhang (diese bedeuten 'reichlich trinken'), hat die Bedeutung 'Fülle; Überfluss an Getränk' und es ist garnicht auffallend, wenn eine Bedeutung etwa „Du hast uns zum reichlichen Trinken ausgeführt“, in *diesem* Zusammenhang, weder dem Judentum in seiner Palestinischen Heimat den momentanen Verhältnissen zu entsprechen schien, noch gar von den späteren jüdischen Erklärern ohne Befremden akzeptiert werden konnte. Die Landschaftsstimmung der Aegypter, Beduinen oder Araber herrschte in Palestina kaum und den kritteligen Theologen musste es nur allzu leicht als Widerspruch auffallen, dass nachdem im ersten Satzteil neben dem

Feuer auch das Wasser als „Gefahr“ figurierte, dasselbe Wasser gleich im zweiten Satzteil schon als Element der „Rettung und Erquickung“ figurieren soll. (Auch Luther übersetzt hier, eben deshalb, aufgelöst: „ausgeföhret und erquicket“, wobei das erste für das Wasser, das zweite Zeitwort für das Feuer gilt). Ein solcher Anstoss ist indessen viel zu typisch, um auch berechtigt zu sein: spekulativ-sekundäre Gründe befugen Textänderungen nicht. Das Wasser mag ja nicht bloss jenen konventionellen Wert haben, welchen es u. a. in Aegypten hatte; in Mexiko z. B. hat es den des gefährlichen Elements (vgl. Th. W. Danzel, Handbuch der präkolumbischen Kulturen in Lateinamerika 1927, 36 ff.) und selbstverständlich gibt es auch klimatisch minder extreme Gegenden (auch Ungarn ist z. B. eine solche), wo *beide* Werte und Symbolwerte des Wassers geläufig sein können, so dass auch ein Nebeneinander solcher psychologisch nicht unbedingt störend wirkt. Und demnach wird es auch um den Urheber des jüdischen Textes bestellt gewesen sein. Trinken und Sich-erquicken stehen ja auch bei Homer II. XXII, $\epsilon\iota\delta\omicron\tau\omega\ \alpha\pi\epsilon\psi\upsilon\chi\omicron\upsilon\tau\omicron\ \pi\lambda\omicron\nu\ \tau'\ \acute{\alpha}\kappa\epsilon\omicron\nu\tau\omicron\ \tau\epsilon\ \delta\iota\psi\alpha\nu$ als complementäre Begriffe nebeneinander; auch ein Dichter des Judentums, das seit den Hyksoszeiten eine enge, ununterbrochene Föhlung mit Aegypten unterhielt, dürfte also einmal das ägyptische *kbh*-Bild nachempfindend, ein jüdisches Aequivalent seinen Landsleuten proponiert haben, welche dann ihrerseits die Proposition aufhaschen oder nichtaufhaschen durften.

Ja, den Anschein hat es allenfalls, als ob die griechischen LXX öfter gar als die Juden selbst dieses refrigerium-Bild im jüdisch-aramäischen Texte vorzufinden und übersetzen zu müssen gedacht hätten. So glauben wir, — ohne den Korrektionsvorschlag zu Psalm. 66, 12 auf II. Mos. 8, 15 umkehren zu wollen, — die Übersetzer sollten (aus Versehen oder mit Absichtlichkeit?) auch II Mos. 8, 15 den Sinn des in Psalm. 66, 12 vorkommenden *r^evājā*-Wortes herauszuhören gemeint haben. Und selbst das halten wir nicht für ausgeschlossen, (wenn wir es auch nicht forcieren wolten,) dass dieselben voreingenommenen Übersetzer auch die Stelle Psalm. 39, 14 — anstatt sie in der gewöhnlichen Bedeutung 'glänzen, heiter werden' zu verstehen — mit einer Einstellung, welcher ein Ausdruck einer sogen. „complicativen Bedeutungsänderung“ zu ent-

sprechen pflegt (vgl. Wundt, Vks. II. 5, S. 551. ff.), wieder nur als den vermeintlichen Widerschein einer hebräischen Refrigerium-Vorstellung verstanden und wiedergeben haben.

Nach alldem aber wird man für die Geschichte des kbh *-ἀναψύξις*-refrigerium-Symbols — ganz abgesehen von der Sept — auch den hebr. Urtext selbst im Prinzip nie ausser Acht lassen dürfen. Wie sollte man doch auch von der Richtigkeit einer mit der Vulg beginnenden Entwicklungsreihe überzeugt sein, sobald es von Übersetzungen eines Urtextes handelt und die Spuren desselben ägyptischen Bildes nicht bloss in der Sept sondern auch im Urtext an denselben Stellen aufzufinden sind? Hauptsächlich wo Etymologisieren, Spiel mit Wortbildern usw. den Juden und Griechen viel mehr noch als den Römern eigentümlich waren.

Warum aber nun v. d. Leeuw u. a. diese vorangehenden, ja ihm bekannten Spuren vernachlässigen zu dürfen meinte? Er musste sie ganz einfach. Ebenso, wie er auch die Unebenheiten der Entwicklung nicht in Rechnung ziehen durfte, indem auch er, wie man es allgemein tut, die Bedeutungsentwicklung nur einsträngig, entweder evolutionistisch fort- oder degeneristisch rückwärts-schreitend, sich vorzustellen vermocht hatte. An ein zunehmendes Tempo mit sporadischen Anfängen war aber mit einer statistischen Methode kaum zu denken gewesen, denn wenn auch nach der Sept die Vulg allenfalls einen gewissen Fortschritt aufwies, der Gebrauch des Bildes nahm in den modernen biblischen Übersetzungssprachen — ziemlich kapriziös — im Ganzen doch wohl immer ab. Halb unbewusst musste er daher an die abnehmende Richtung denken und mit der Vulgata als dem Höhenpunkt beginnen, d. h. nicht bloss das störende Verhältnis der Sept und der Vulg, sondern umso mehr noch die zwar viel verschwommenere Wiederholung dieses Verhältnisses zwischen der jüdischen und der griechischen Bibel am Anfang (vgl. hiefür die statistischen Angaben bei E. Natch & H. A. Redpath, A Concordance to the Septuagint and other Greek Versions of the OT I. 1897 s. v. *ἀναψύχειν* und *ἀναψυχή*) einfach ausser acht lassen. Sein Scheitern aber diene uns als ein schon unabweisbarer Beweis dafür, dass man, um den *tatsächlichen* Entwicklungsgang solcher Bedeutungsänderungen unverfälscht er-

blicken zu können, einer völlig anderen, korrigierten Entwicklungsbetrachtung bedarf.

*

Aehnliche moderne psychologische Termini wie dieses Refrigerium sind in letzter Zeit mehrfach auf ihren Ursprung und Entwicklungsgang untersucht worden. Sie sind in unsere Sprachen entweder als „Bildungslehnwörter“ (calques) legetis übersetzt worden, oder es durfte in der betreffenden „anderen“ Sprache ehemals schon ein unabhängig ähnliches, fertiges Wortbild mit einer konvergierenden Bedeutung gegeben haben und dieses ist dann mit dem fremdsprachlichen assoziiert, eventuell auch mit einer gewissen formalen Modifikation (wie refrigeratio < refrigerium u. a.) für jene spezifisch geprägte Bedeutung akzeptiert und in Aktion gesetzt worden; diese wären die sogenannten „Bedeutungslehnwörter.“ Am bekanntesten unter solchen Abstracta sind allerdings: συμπάθεια = compassio = сострадание = Mitleid und ἀπόρροια = influxus = influo und influenza = Einfluss (poln. wptyw, russ. vlijanie). Doch K. Holl u. a., Die Geschichte des Wortes Beruf (Sitz.-Ber. d. Preuss. Akad. 1924. XXIX), hat mit dem Wort κλησις, F. Zucker (Syneidesis, Conscientia, Jena 1928) mit συνειδήσις seinen Versuch gemacht; usw.

Auch die Lebensgeschichte des Abstractums σύγχυσις > συγχέω gehört in erster Reihe hier, wie sie zuletzt in einem Vortrag — auf welchen mich die Liebenswürdigkeit Prof. J. Moravcsik's aufmerksam machte — von dem Warschauer Professor Alexander Turyn auf dem IV. Internat. Byzantinologischen Kongress im Jahre 1934 dargetan wurde. Seine Abhandlung liegt jetzt in den Actes du IVe Congrès-Internat. des Études Byzantines, Sofia 1934 I. (= Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare IX, 1935) S. 151—160 unter dem Titel *Zur Geschichte der griechischen Abstracta in den europäischen Sprachen* vor, und sie kann umsoweniger unbeachtet gelassen werden, als durch sie nicht bloss ein methodologisch musterhaft durchgeführter Versuch unter anderen geleistet wird, um die Bedeutungsentwicklung eines metaphorisch gebrauchten modernen Abstractums klarzulegen. Die Arbeit ist zugleich auch ein sprachphilosophischer und kulturhistorischer Grundlegungs-

versuch und trachtet in den psychischen Mechanismus der Bedeutungsentwicklungen überhaupt Einblicke zu tun.

So zeigt Turyn nicht bloss auf, wie der Sinn des griechischen Wortes *σύγχυσις* von Homer ab (*συνχεῖν* bedeutet schon bei ihm 'verwirren, Anstoss nehmen, beschämen') bis zu jener hieratischen *κοινή* sich entwickelt hatte, welche einen so grossen Einfluss auf die Übersetzung der LXX und auf Cicero machte, wie desweiteren mit Cicero die eigentlich-profane Bedeutung des lat. *confundere* und *confusio* (= 'zusammengiessen': z. B. Plautus, *Most.* 277) sich zu spiritualisieren begann, ja wie Vergils „*confusam eripuit mentem*“ (*Aen.* II. 736) und „*obstipuit varia confusa imagine rerum*“ (*XII.* 665) schon entschieden auf eine geistige Verwirrung zu verstehen seien und die völlige kirchliche Spezialisierung in der Itala-Vulgata vorbereiteten. Und er zeigt nicht bloss, wie andererseits die ausserordentliche Wirkung der Sept auch in der Bibelübersetzungen von Kyrill und Method, Luther und Wujek zu fassen sei (Wulfila hat keine entsprechende Stellen), von welchen der heutige Sinn der franz.-engl. *confusion*, ital. *confusione*, russ. *smuščenie* aber auch der — etymologisch mit ital. 'guerra', franz. 'guerre' verwandten — deutschen 'Verwirrung' (eingeführt durch Luther, erst gegen Ende des XIII. Jahrhunderts verbreitet) und des poln. *zmieszanie* (urspr. 'vermengen, zusammenmischen') stammt. Vielmehr weist Turyn ausdrücklicher als Dieterich und v. d. Leeuw es getan haben, zunächst auf eine unleugbare psychologische Tendenz dieser Entwicklungsgänge hin, welche vielfach querschnittliche Bedeutungsweiterungen der einzelnen lieb-gewonnenen sprachlichen Eindrücke resultierte und als solche allenfalls als ein unberechenbar-individueller nicht-evolutionistisch regulierter Komponent in Evidenz zu halten sei. So bemerkt er namentlich, dass die lat. Bibel das liebgewonnene gr. *συνχεῖν* nicht bloss in der eigentlichen Bedeutung 'verwirren', sondern vielleicht nach Hieronymus, auch in den Bedeutungen *ἀσχύνω*, *κατασχύνω*, *ἀτιμάζω* zu gebrauchen pflegte und diese Tendenz dann auch in die rumänischen, polnischen u. ä. Übersetzungen der Vulgata übergegangen sei, während die slavische Kirchensprache ebendeshalb dieselben Ausdrücke, durch welche sie *συνχεῖν-σύγχυσις* zu übersetzen pflegte, auch für den Begriffskreis von *ταράσσω-ταραχή* d. h. *turbare* sich angewöhnt hatte; usw.

(Turyn S. 157. ff.). Viel tiefer noch aber gelang es unserem Verfasser in den psychischen Mechanismus der Bedeutungswandlungen durch jene zweite, noch feinere Wahrnehmung einen Einblick zu gewinnen, laut welcher die Existenz solcher „metaphorischen“ Ausdrücke, wie diese nach Turyn vom „ursprünglichen“ griechischen *συγγέω-σύγχεσις* inaugurierten Wörter, immer davon abhängt, wie tief sich eine konkret-objektive Vorstellung mit einem Erlebnisgefühl zu identifizieren vermochte; also hier z. B. davon, wie beim Verwirren des Wassers die Vorstellung der verworrenen Seele mitgeschwungen hatte. Schliesslich weist er mit scharfer Intuition hie und da gelegentlich auch auf Tatsachen wie jene hin, dass die Bibel, die Latinität der Aristoteles-Übersetzungen, das moderne französische Idiom usw. vielfach besonders suggestive Sondersprachen sind, welche ihre Metaphern als international gelten, d. h. selbst in solchen Sprachen nachmachen lassen können, wo eine direkte Veranlassung ähnlicher Begriffsbildung nicht vorhanden und so die spezifische Bedeutung gewissermassen unvorbereitet war (vgl. u. a: Schrijnen, *Le latin chrétien, devenue langue commune*, *Revue des Études Latines* XII, 1934. 96 ff.).

Turyn sah es, mit einem Wort, dass die einzelnen Übernahmen und Übersetzungen nicht *ohne* innere Gründe, psychologische Voraussetzungen und kulturhistorische Umstände, bloss auf Grund historischen Daseins erfolgt waren. Auch das geplante Lexikon, mit seinen nach Gegenständen geordneten Kategorien, zu dessen Verfertigung sein Vortrag auffordern wollte, scheint als ein Kulturlexikon auf Grund von Bedeutungen kontempliert gewesen zu sein, welche den einzelnen Gestaltungen selbstverständlich immer anders (national gefärbt) zu kommen mussten. Und trotzdem! Er begnügt sich nicht mit der im Ganzen wohl unanfechtbaren Wahrheit, dass die *meisten* hieratischen und ähnlichen Abstracta aus dem Griechischen ja öfter schon von Homer selbst stammen (unsere Kultur ist doch in ihrem Wesen vorwiegend griechische Kultur). Auch er verfällt aus ähnlichen Gründen einer ähnlichen Verführung wie v. d. Leeuw und konstruiert für das historische Leben des *σύγχεσις*-Begriffes eine ähnlich einsträngige Entwicklungslinie: Homer—Hellenismus—Septuag u. Apostelgesch. — Cicero—Itala u. Vulgata—Kyrill u. Method—Luther—Wujek — moderne

Sprachen (franz., engl., ital., russ., poln., deutsch usw.) — trotz eines ähnlich halbbewussten doch noch viel frappanteren Widerspruchs. Auch er nämlich muss einer willkürlichen Reihenaufstellung zuliebe die Tatsache ignorieren, dass der hebräische Text am Anfang steht und ein schon dort vorhandenes Bild, wie immer auch einem die Rechnung störte, doch nicht etwa von Homer aus in die Sept gekommen sein durfte!

Es ist eben klar, dass Gen. 11, 9 — wo in der Vulg ein einzigesmal *Babel* als Name Babylons vorkommt (vgl. noch Aquila, Gen. 11, 9 u. Heb. Gen. 10, 10) — diese hebräische Form der akkadischen Namensform *Bab-ili* einem volksetymologischen Spiel mit dem Zeitwort *bālāl* (= 'verwirren') seinen Ursprung verdankt. Das Spiel beginnt — den Effekt vorbereitend — schon Gen. 11,7, wo der Herr mit demselben Zeitwort *bālāl* sich anspornt (Sept: *συγχέομεν ἐκεῖ αὐτῶν τὴν γλῶσσαν*) und das haben die LXX recht wohl verstanden, ja zum Zeichen ihres Verständnisses „Babel“ — übersetzt. Während die Vulg: „Et idcirco vocatum est nomen eius *Babel*, quia ibi confusum est labium universae terrae“ sagt, hat die Sept gerade: *διὰ τοῦτο ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτῆς Σύγχυσις* (Jos. A., 4, 3, Syncell., 44 vgl. Et. M. 828) *ὅτι ἐκεῖ συνέχεε Κύριος τὰ χεῖλη πάσης τῆς γῆς*. Es besteht also gar kein Zweifel, dass die Übersetzer nicht aus eigener Initiative, sondern den Text buchstäblich übertragend zu dem *σύγχυσις*-Bild gelangen mussten; einerlei ob dieses Bild auch in ihrer Sprache vorbereitet gewesen war oder nicht. Aber auch Turyn hielt es für einfacher, ja vielleicht auch für geboten, „historisch“ d. h. einsträngig zu arbeiten und er begnügte sich, austatt die beiden Momente (fremde Tradition und eigene Initiative) irgendwie als gleichberechtigte anzusehen, mit der Entdeckung der griechischen Kontinuität, als ob das hebräische Vorbild garnicht dagewesen wäre. Er übersah sogar wie die „griechische“ Pedanterie der LXX uns einen sichersten Beweis dafür lieferte, dass hier nicht Homer den Anstoss gegeben hat und dass man auf biblischem Gebiet und bei sakralen Ausdrücken hie und da doch wohl selbstverständlich bis zum Original zurückzugreifen hat. Er übersah dies desserungesachtet, dass er selbst auch die Randbemerkung Luthers zu dem biblischen Worte „Babel“ angeführt hatte: „Auf Teutsch ein

vermischung oder verwirrung“ (ich zitiere die Frankfurter Ausgabe, 1569).

*

Wieder also sind wir offenbar vor die Forderung einer völlig korrigierten Entwicklungsbetrachtung gestellt. Und wieder einmal können wir uns nur wundern, wie bequem die Sprachwissenschaft dieser immer aus dem Wege gegangen war. Das Problem des Bedeutungswandels war für das XIX. Jahrh. ein Problem für sich und wenn auch hier so manches nicht zu klappen schien, man erachtete eben diese Widersprüche der als äussersten empfundenen Schwierigkeiten eines Umbaus doch nicht wert. Denn hier waren jedenfalls tief eingewurzelte psychologische und erkenntnistheoretische Vorstellungen und Vorurteile auszurotten, grosse Autoritäten zu bekämpfen und zu ersetzen gewesen: das ging nicht plötzlich.

Die Lehre des Bedeutungswandels, wie sie heute allgemein bekannt ist, wurde noch gegen Ende des vorigen Jahrhunderts von zwei grossen Gelehrten kanonisiert. Mehr intellektualistisch von H. Paul in seinen „Prinzipien der Sprachwissenschaft“ (IV. Cap. Wandel der Wortbedeutung; wir führen die 5. Ausgabe, S. 74—105 an) und mehr voluntaristisch von W. Wundt, „Völkerpsychologie“ (namentlich II, 2, VIII. Cap. Der Bedeutungswandel, in der 3. Ausgabe S. 459—627); also gar nicht einstimmig, ja apriori im Streite. So hat Paul das Wesen des Wandels in einer metaphorischen Erweiterung der eigentlichen Bedeutung, Wundt in einer überhaupt *nicht*-metaphorischen gesehen und auch die Arten des Bedeutungswandels sind bei beiden verschieden klassifiziert worden. Sie stimmen nur im Fehler überein, die bewussten und als solche aufgefassten Erscheinungen und die Gesetze des Bedeutungswandels mit der Behandlung und den Gesetzen des apriori unbewussten Lautwandels als gleich betrachtet zu haben; darin, dass sie die Erscheinung als eine rein sprachliche, ja sprachwissenschaftliche, immanent behandelten, und darin, dass sie ihre Gewissensbisse bei der folgerichtigen Ausarbeitung ihrer logistisch-positivistischen Systeme mit leeren Hinweisen auf psychologische Gesichtspunkte und Behandlung oder mit Cautelen beruhigen mussten. So operiert Paul mit konkreten und abstrakten Begriffen, deren Kreis indessen bis zur Untrenn-

barkeit weit genommen sein sollte (S. 75. f.), er muss betonen, dass die Verwendung in einem allgemeinen Sinne nicht unbedingt vorangeht (S. 90.), ja zulassen, dass Erwachsene wie Kinder leicht schon aufs Erste der okkasionellen Bedeutung eines Wortes begegnen können (86. f.), so dass dann notgedrungen diese als usuell verstanden wird. Doch alle diese Hinweise und Cautelen blieben selbstverständlich „de la lettre morte“; sie vermochten es nicht zu verhindern, dass die grosse Schar der Epigonen ihre Aufgabe in der womöglichst rein logischen Sonderung der sporadischen und regulären Bedeutungsänderungen (nach Wundt II, 466 ff.) bzw. der usuellen und okkasionellen Bedeutungen (Paul 75 f.) erblicke und sich mit allen Kräften auf Probleme werfe: wie z. B. Laut- und Bedeutungswandlungen sich zueinander verhielten, wie ihre Gesetze zu klassifizieren seien, usw. Aber Probleme wie jene z. B., wie die abstracten *σύγχνους* und *ἀνάψυξις*-refrigerium-Bedeutungen, innerhalb (sagen wir) der griechischen Sprache zu erklären wären, wenn sie nicht aus Concreta entstanden sind; wie ihre originale Bedeutung sich „ändere“, wo doch auch diese weiterlebt und beide unabhängig nebeneinander da sind; oder (was dann die Übernahme fremden Gutes in die eigene Sprache betrifft) wie die Unsicherheit des Ausgangpunktes zu erklären sei; und wie namentlich die von Turyn S. 159 betonte subjective Determinante d. i. die individuelle Grundlage einer Übernahme zur Geltung kommen könnte, u. ä., — solche Probleme durften bei einer solchen Auffassungsweise selbstverständlich garnicht aufgeworfen werden. Hiezu musste man an diesen Lehren vieles noch verbessern, und hauptsächlich musste eine Revision der immanenten Wandel- und Entwicklungs-Begriffe, ja ein besseres Verständnis auch der historischen Übernahmen überhaupt vorangehen.

In dieser Richtung haben sich bei uns, den Spuren von Z. Gombocz folgend, A. Horger, J. Lux u. a. Verdienste um die Kritik namentlich Wundt's und um die Herausarbeitung noch heute standhaltender Gedankengänge seines Systems erworben, wobei sie auch zu einer freieren und lebensvolleren Auffassung über diese Dinge gelangt sind. Zuletzt hat dann auch ein junger Schüler von Z. Gombóc, J. Bota, in einer ganz kurzen Anzeige einer „Ausdrucktheoretischen Methodologie“

(Programm des Pápai Szt. Benedekr. kath. Gymnasium's für 1935/6, 1936), trotz der Undeutlichkeit seiner nicht glücklichen Terminologie, grosse Fortschritte gemacht. In allem — heisst es da — was ausgedrückt wurde, (Wort, Betonung usw.) also im Expressum (wie ich es nennen wollte), ist nicht bloss etwas Sprachliches da (unter Sprache soll die Summe jener Lautzeichen verstanden werden, durch welche die momentanen Gedanken der Individuen und Gruppen getragen sind); an ihm müssen auch die momentanen, religiösen, dichterischen u. ä. psychischen Inhalte, Wollungen usw. gleichfalls unterschieden und berücksichtigt werden, welche den Gebrauch jener zwar lebensförmigen, an sich dennoch leblosen Zeichen einzig zu bedingen und zu erzwingen fähig sind. Sobald indessen ein sprachliches Faktum nicht bloss jenes Zeichen, sondern auch die Resultante von ihm unabhängig existierender Voraussetzungen und wirkender Kräfte sein soll, so wird man auch sein Verständnis unmöglich durch eine Forschung erschöpfen können, welche sich einsträngig historisch und intellektuell nur auf das blossе Zeichen bezog.

Den echten Wertindex und die echte Wertdeterminante eines menschlichen Expressums wird man demnach nicht den Lauten und Wörtern bzw. den Gesetzen dieser abringen können. Alldies wird die Funktion des lebendigen Menschen in seiner schöpferischen Ganzheit, als eines wollenden, empfindenden und denkenden Wesens sein müssen, das einer Ekphorie seines geistigen Inhaltes und der Heraufbeschwörung ähnlicher Inhalte in ähnlichen Individuen fähig geworden ist. Die logische Beurteilung des sprachlichen Teiles aus der Totalität des Ausdrucksmaterials, wird nur insofern von einer gewissen Bedeutung sein können, als lautliche Zeichen in der Materie des *μυητικώτατον τῶν μορίων ἡμῖν* erschienen, allerdings das reichhaltigste Substrat zu allerart psychischen Folgerungen sein können. Sonst sind die Gesetze des Marmors noch nicht jene des Bildwerkes. Alles Wesentliche wird hier von den individuellen und sozialen, inneren und äusseren Voraussetzungen, — mit einem Wort von der Gestalt des Individuums (der Spezies) in actu — abhängen und jedes darauf gerichtete wahrhaftige Verstehenwollen davon ausgehen müssen, was eben die Wahl und Inanspruchnahme eines Zeichens provizierte und ihm den Inhalt gab; von dem

schöpferischen Individuum als Mitglieder der Gesellschaft und von seinem wählenden Bewusstseinszustand, als einem Teile des sozialen Bewusstseins, welches die individuellen Propositionen auf der höchsten Stufe zu ratifizieren pflegt. Alldies aber bedeutet speziell auf die Erscheinungen des — wie es sich schon erwies — nicht ganz treffend sogenannten „Bedeutungswandels“ bezogen, dass man äusserlich-formell zwar erweisen kann, dass ein gewisser gewöhnlicher Vorstellungsinhalt seltenere Verschiebungen erleidet und solches aus gewissen gedachten oder wahrhaftigen Gründen geschehen mag, — von Innen aus gesehen wird es nur aus den schöpferischen Individuen entsprungene, immer neue und anders gefärbte Expressa geben können, wie sie eben von den individuellen Lebenskomponenten immer ad hoc determiniert wurden. „Gute“, d. h. auch für die Gemeinschaft annehmbare oder „schlechte“ Expressa, d. h. nicht annehmbare.

Noch auffallender allerdings erscheint dieses selbe Resultat der an den Paul-Wundtschen Lehren ausgeübten Kritik auch von anderer Seite her, durch B. Croce's „*Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale*“ (1900, 1923⁵), d. h. eine philosophische Systematisierung bestätigt zu sein, welche bekanntlich auf den engsten Zusammenhang zwischen Intuition und Expression aufgebaut wurde. Croce's Aesthetik ist eine „*scienza dell' attività espressiva*“, zugleich aber auch „*linguistica generale*“ (Ausdruckslehre): ihm erscheint als die einzig adäquate Wirklichkeitsauffassung eine philosophisch-psychologische Art Geschichtsschreibung.

So ist Croce als der eigentlichste Vertreter jener Sprachauffassung anzusehen, nach welcher die psychischen Voraussetzungen und physischen Nervenlagen immer andere sind, so dass es keine echten Nationalsprachen, ja eigentlich sogar keine fixen Individualsprachen gibt. Was wir eine Sprache zu nennen pflegen, kann nur eine Reihe von sich niemals gleich wiederholenden Ausdruckseinheiten mit typisch unsicheren Grenzen, ja ohne Grenzen sein. Irgend eine Einheit in diese Verkettung der freien Verschiedenheiten werden höchstens Protagonisten von vorherrschender Kapazität, — also Propheten, Dichter, Sprachgenies usw., — als besonders Anklang-findende PropONENTEN, bringen können, deren Expressa, — physiologisch, an-

thropogeographisch usw. innig mit dem Keimen in ihrem Volke verwachsen, — vor grösseren Massen Widerhall finden, d. h. eine Menge persönlicher Expressa diesen als die „ihrigen“ aufdrängen können. So aber wird selbst dort, wo die schriftliche Form identisch ist, d. h. in Fällen eines vermeintlichen Bedeutungswandels immer von einem anderen, anderen Voraussetzungen entsprechenden Expressum, also von einem neuen anderen Wort die Rede sein. Wie die Paul-Wundt'sche Schule selbst des öfteren bemerkt hatte, dass Bedeutungsänderungen plötzlich sprunghaft vor sich zu gehen pflegen, so dass zwischen einzelnen, angeblich durch Bedeutungswandel entstandenen Begriffen die logische Brücke gänzlich fehlen mag. Doch auch von einer metaphorischen Verwendung wird kaum die Rede sein können, sobald alle unseren Ausdrücke offenbar, wenn auch unbewusst, apriori metaphorisch sein müssen, d. h. — mit anderen Worten — sobald es von Innen aus überhaupt keine Metaphern gibt. Denn als Metapher kann eine Ausdrucksweise selbstverständlich nur von aussen aus, und zwar nur von jemandem gefühlt und genannt werden, der sie aus seinem (momentan) nicht resonierenden Innern nicht recht zu verstehen vermag: Der Proponent selbst und jeder, der ihn im eigentlichen Sinne zu verstehen fähig ist, werden auch in jener „Metapher“ immer nur das beste und einzig entsprechende Expressum sehen (den „metaphorischen“ Charakter des sogen. Bedeutungswandels hat schon Wundt — Paul gegenüber — mit Recht geleugnet).

Nun aber ist es klar, dass bei einer solchen allgemeinen Auffassungsweise, von einem „Bedeutungswandel“ prinzipiell garnicht die Rede sein dürfte; und doch ist es einzig *diese*, welche jenem unter dem Namen „Bedeutungswandel“ verschleierte Wesen auch entspricht. So sieht man schon wie falsch man von dem ägyptischen *kbh* (mitten in der Osiris-Religion!) zu wissen glaubte, dass das Wort „ursprünglich“ die Erquickung der Lebenden durch wahrhaftiges Wasser bedeutet haben sollte und „dann“ auf die Refrigeratio der Toten übertragen wurde oder „später“, „metaphorisch“ wohl auch diesen Sinn hatte. — Unsere Wesensschau lehrte uns, wie gefährlich dem Worte gegenüber rein-logische Kategorien überhaupt, so eine jede einseitige Auflösung und namentlich auch zeitliche

Einordnung sein müssen. Man wird sich auf die Beschreibung dessen, was man beim momentanen Stand des Wissens zu beobachten vermochte, und auf den Versuch beschränken müssen, den immer einsamen und einmaligen psychogenetischen Urmoment — von welchem das sonore Zeichen nur einen herausgerissenen Teil bildet, — durch Intuition nachzuerleben: das Höchste wird schon sein, wenn man die Verwandtschaft gewisser Momente in GROSSEM und GANZEM zu empfinden vermag. *Kbh.* betreffend aber handelt es sich in Wahrheit darum, dass auch dieses Zeichen irgendwie einen offenen und elastischen Lautkörper jener besonders fruchtbaren Art bildete, welche einen womöglich breiten Raum irrationellen d. h. vielfach deutbaren voluntaristisch-emotionellen Komponenten freizulassen vermochte und so von schöpferischen Proponenten leicht als *die* Expression von *mehreren*, mit einander durch irgendeinen Faden verbundenen Intentionen hingestellt und auch von der Menge in diesen „Bedeutungen“ angenommen werden durfte. Zeichen gibt es eben immer weniger als lebendige und gar individuell schattierte Ausdrucksinhalte. So aber wird in glücklichen Fällen die durch individuellen Intention geschaffene „okkasionelle“ Form zugleich das „usuelle“ Zeichen sein müssen, d. h. es wird eben überhaupt nur „Wörter“ — ganz einfach und immer auf dieselbe schöpferische Weise geschaffene Wörter — geben können. Und dessenungeachtet, dass auch unter diesen Wörtern selbstverständlich neuere und ältere sein müssen, werden diese Wörter und namentlich auch jene mit einem identisch erscheinenden schriftlichen Körper, nie nach einer vorausgesetzten Reihenfolge (etwa vom „leiblich sinnlichen“ zum „geistig abgezogenen“ wie J. Grimm es sich vorstellte DGr. I. 1812, XXVII., oder auch umgekehrt) sich fortbewegend zu denken sein. Man wird so höchstens behaupten dürfen, dass z. B. das gemeingermanische Wort *rein*, got. *hrains* (etymologisch = 'das Gesiebte, Gesichtete', d. h. 'vom Unreinen Getrennte') bei Wulfila — als Übersetzung des griechischen Wortes *καθαρός* —, sowohl 'sauber, frei von sinnlich wahrnehmbarem Schmutz', als auch theologische und moralische 'Reinheit' zu bedeuten vermochte (z. B. 1. Tim. 2, 9), oder dass es im 13. und 14. Jahrhundert am meisten als Beiwort Gottes und der Maria aber auch menschlicher Frauen vorkommt usw.

(s. bei F. Pfister in *Handwörterbuch d. d. Aberglaubens* Bd. VII, S. 630.) Ganz willkürlich aber würde man hinter diesen Tatsachen etwa eine Entwicklungsreihe voraussetzen; denn schon Wulfila wäre völlig unbegründeterweise zu teilen, d. h. eine der bei ihm gleichzeitig erscheinenden Verwendungen als „frühere“ von der anderen „späteren“ zu unterscheiden sein, und anderseits müsste man die Möglichkeit dessen bezweifeln, dass die „Urbedeutung“ (Gesichtet-sein) in „okkasioneller“ Bedeutung der theologisch-ethischen Reinheit auch von Maria u. a. schon vor dem 13. Jahrhundert etwa gebraucht werden durfte, usw. Ein Streit also, wie jener zwischen Lehmann und Pfister, ob das Südsee-Wort *tabu* (*tapu*) „ursprünglich“ 'heilig' oder 'verboten' bedeuten, d. h. auf religiösem oder profanem Gebiet angewendet sein sollte, ist uns apriori aussichtslos: Pfister führt selber (*Hdwb. d. d. Aberggl.* Bd. VIII, S. 629 f.) die Beispiele an, wie in polynesischen Bibelübersetzungen der Begriff 'heilig', auf Warnungstafeln der Begriff 'verboten', zu gleicher Zeit und gleichfalls, nur mit 'tabu' wiedergegeben werden. Hingegen werden — was bei der originellen Unsicherheit der Nationalsprachen selbstverständlich ist — selbst auf eigentlich schon fremdsprachlichen Gebieten die zum Usus besonders geeigneten, d. h. irrationell stark resonierenden Zeichen — in Form von „Übersetzungen“ — immer leicht noch als die geeignetesten empfunden werden und leben können (vgl. die einzelnen Ausdrücke der Bibel, Homers, Aristoteles, Shakespeares). Solches aber leitete schon von der Wesensfrage des Bedeutungswandels zur Frage seines Weiterlebens (Übertragung, Entwicklung) über.

Doch auch hier wird die Antwort bloss durch die Erkenntnis bestimmt sein können, dass uns eine Sprache als Inventarstück etwa unbekannt ist, und allerlei Expressa in erster Reihe vom ganzen lebendigen Moment, von sämtlichen Componenten dieses Moments (unter welche auch die Sprache allerdings, doch nur „inter pares“ gehört) immer neu und anders determiniert werden müssen. Mit anderen Worten: sobald ein Wort wie ägypt. *khh*, lat. *refrigerium* usw. dadurch zu gleicher Zeit 'reichliches Trinken, Erfrischung, Erquickung, Heilung, Heil' usw. zu bedeuten vermag, dass das formal-identische Zeichen auch durch seine emotional-voluntaristischen Akzente mitbedingt wurde und in diesen seinen Ursprüngen ein reiches,

natürliches Bedeutungsreservoir besitzt, so wird auch die historisch (einseitig) betrachtete Laufbahn einer Expressionsserie wie jene der *kbh-ἀνάψυξις-refrigerium*-u. ä. Wörter, selbstverständlich nur eine ganz kapriziöse und unberechenbare Kurve abgeben, d. h. die richtige Linie unbedingt nur als die Funktion auch der übrigen inneren Fähigkeiten (nicht bloss der historischen) gewonnen werden können. *Deshalb* auch mussten wir es finden, dass in Gegensatz zu einer jeden evolutionistischen Entwicklungsreihe, *kbh* in Aegypten sehr gewöhnlich ist, während sich das hebr. Äquivalent im AT vielleicht nur einmal fand, dass das griechische in der Septuag ziemlich bekannt, das lateinische der Vulgata (*refrigerium*) sehr populär, doch der profane und kirchliche Wortgebrauch der einzelnen modernen Sprachen auch innerhalb der einzelnen Gebiete nach den verschiedenen Zeitmoden (Wirkungsradius der Kirche usw.) typisch ungeregelt schwankte; usw.

Und hieran wird sogar nur in einem ganz unerheblichen Masse die Lückenhaftigkeit oder Unvollständigkeit der Sprachdenkmäler u. ä. die Schuld tragen dürfen. Unmöglich konnte man doch eine regelrecht evolutionistische Reihenfolge Geschehnissen aufdrängen wollen, welche viel mehr als von historischen, gedanklichen Faktoren, von Innen aus, d. h. durch die Gleichheit der psychischen Gestaltung, Resonanz emotionaler und voluntaristischer Imponderabilien usw. determiniert wurden. Entstehung bzw. Übernahme eines weiteren, religiösen, metaphorischen, wissenschaftlichen Sinnes usw. hängt immer bei weitem nicht dermassen von der historischen Entwicklung (Übernahme des Vorbildes), als von der Begegnung in der Weltgeschichte einer Gemeinschaft ab, in welcher ein ähnlich tendiertes Ausdrucksbedürfnis schon vor der Ausdrucksschwelle stand.

Grosse Sprachschöpfer, deren Expressa in ihrer Gemeinschaft, in ihrem Zeitalter, oder gar in einer jeden Zeit mehr oder weniger Anklang finden und reproduziert werden durften, können allerdings das Tempo beschleunigen, bestärken oder der Entwicklung anderswie behilflich sein, sie können Wiederentstehungen leichter machen und durch ihr Beispiel auch ermöglichen, dass hie und da schon Aehnliches als Identisches empfunden wird, usw. Unerlässlich sind sie indes keineswegs

und wenn das Bedürfnis der Gemeinschaft nicht vorhanden war, gilt auch ihre Schöpfung nicht. Nach K. Vossler werden Kulturgüter nicht entlehnt, Kultur muss nicht erlernt, sondern in uns geweckt werden (vgl. *Faj és fejlődés az ethnológiában*, *Ethnographia-Népélet*, 1936, S. 252—261).

Dass wirklich Gesprochenes gar keine Entwicklung habe, hat schon Paul gesagt (S. 28.). Auf geistigem Gebiet muss demnach die Entwicklungsreihe eine zweisträngige sein. Die bei weitem wichtigere Komponente ist indessen das im Wesen zwar nie ganz gleiche, notwendig aber als identisch erscheinende Vorhandensein einer physiologisch-psychologisch ähnlichen Constellation, welche das durch typisch-nationale u. ä. Charakterzüge unterschiedene „Wieder“-Erwecken erwirkt und dadurch eine jede evolutionistische Tendenz konsequenten, historischen Fortschrittes durchkreuzt bzw. überschneidet.

So wird zum *Refrigerium*-Bilde z. B. als unerlässliche Constante — ersichtlich — eine psychische Lage sich wiederfinden müssen, in welcher die Begriffe des Wassers (Wassertrinkens) und der Erquickung zugleich entstehen dürfen; wie auch die Begriffe des Fertigstehens und Sich-auf-den-Weg-Machens u. a. in einer „Lage“ wurzeln, wovon hie und da selbst sprachliche Spuren vorzufinden sind (vgl. deutsch. fertig > fährtig, usw.). Sonst aber wird kaum alles klappen, aber auch nicht klappen müssen, sobald der wollende und fühlende Übernehmer sich nur zu leicht völlig mit den fertig-unentsprechenden Wortzeichen zu indentifizieren vermag. Selbstverständlich werden sich jene ganz spezifischen Schattierungen, mit welchen diese allgemeine psychische Lage u. a. in Aegypten charakterisiert sein musste, nirgends und niemals wiederholen können. Um schon individuelle Eigenheiten der Proponenten gar nicht zu berücksichtigen, — wo könnten eben jener allgemeinen Lage wieder einmal der eigentümlichste ägyptische Seelenglaube und Totenkult zugrunde liegen, aus welchen der *kbh*-Ausdruck entsprang? Anderswie spezifisch musste aber ebenso auch das griechische „Aequivalent“ geraten, welchem man seit Homer des öfteren auch selbständig nahegekommen war: unbedingt waren doch die LXX bei ihrer Übersetzung, wie auch ihr Publikum, durch ein unüberwindliches Gefühl einer etymologischen Zusammenhanges zwischen *ἀναψυξις*, *ἀναψυχή*, *ἀναψύχω*

mit $\psi\upsilon\chi\rho\acute{o}\nu$ ἕδωρ und mit — $\psi\upsilon\chi\acute{\eta}$ (s. schon Dieterich, S. 95 ff.), anderseits aber auch höchstwahrscheinlich durch eine völlig andersartige Wertung und Verehrung schon des kalten Wassers selbst (vgl. Dieterich, S. 100), beeinflusst gewesen. Wieder anders „national“ musste in der Latinität die Genesis des Wortes „Refrigerium“ durch eine ganz eigentümliche Mystik verbreitet worden und immerfort durchglüht geblieben sein, wie diese uns noch in dem römischen Glauben der „Umbra sitiens“, in gewissen genuinen Zügen der Parentalia-Mahlzeiten usw. greifbar werden mag; daher auch die echtrömischen Anfänge (*refrigeratio* usw.) Auf einige wieder ganz anders spezifische Züge des uniformisierten neutestamentlichen und altchristlichen Gebrauches sei hier nur ganz kurz hingewiesen. Wir führten es oben Anm. 45 auf Grund namentlich Usener'scher Daten (Das Weihnachtsfest, Rlgg. Untersuchungen I^o 1911, 34. f. u. 169 ff.) weiter aus, wie die Wasservorstellung *dieser* „Erweckungsgruppe“ sich durch eine, an eine Art „ethische“ Reinheit des Quellen- und Taufwassers „denkende“ Vorstellung (und durch mit dieser verwachsene Vorstellungen) weit von allen vorigen Wasservorstellungen unterscheidet. So aber werden *alle* diese Refrigerium-Begriffe, zu denen auch das ung. „hiedelem“ gehörte, *nicht* als Abkömmlinge einer ägyptischen hebräischen, griechischen oder lateinischen Urbegriffs, nur als sozusagen Geschwister im Empfinden und Wiederempfinden seines seltsam tiefen Inhaltes und demgemäss auch im Finden- und Wiedererfinden des entsprechenden sprachlichen Ausdrucks, anzusehen sein. Das Geheimnis ihres zähen Lebens bildet nicht ihre historische Übernahme, vielmehr schon das — trotz der spezifischen Schattierungen mehr oder weniger — Allgemein-Menschliche eines gewissen schöpferischen Seelenbedürfnisses, welches wiederkehrt und zum Ausdruck kommen will.

So allerdings *soll* auch die Entwicklungslinie eine höchst unregelmäßige und unberechenbare sein, gerade so, wie sie (unvoreingenommen betrachtet) auch ist; und das diene uns zur Rechtfertigung. Einen „Anfang“ wird es hier selbstverständlich ebenso wenig geben können, wie auch die volle Vollendungsform eine imaginäre Grösse sein wird, welche von den einzelnen psychischen Gestalten mehr oder weniger realisierbar erscheint.

Ausser der individuellen psychischen Determinante wird man für das Tempo höchstens noch den Faktor der Möglichkeit eines Consensus, d. h. die sozialpsychische Determinante mit in die Rechnung zu ziehen haben. Berechnen und herausfolgern aber darf man nichts, man wird immer nur auf Grund von womöglich reichster Erfahrungen immer nur nachträglich die Tatsachen konstatieren und beschreiben dürfen.

Mit einer gewissen Stärke historischer Begebenheiten werden über diesen volks- und individualpsychologischen Faktoren, höchstens gewisse geistige Affiziertheiten, religiöse, poetische u. ä. „Moden“ herrschen, ja es mitbewirken können, dass von Innen aus eigentlich nur sehr oberflächlich vorbereitete (erforderte) Wörter in einem hinterhaltlosen Moment doch viel eher von Aussen aus übernommen werden. Diese sind dann aber — als für nicht Eingeweihten und nicht Mitschwingende geschaffene und propagierte Wörter — tatsächliche Metaphern oder Bilder, zwar können als solche, nicht-aktiv, oft für ganze Völkerschaften auch jahrhundertlang bestehn. So wird es u. a. auch dem christlich-gewordenen Refrigerium-Bild auf seiner Laufbahn hié und da ergangen und namentlich auch das als Übersetzung des lateinischen Wortes mutmasslich von Geistlichen geprägte oder in Anspruch genommene(?) ungarische Wort: *hiedelem* lange ein solches kirchliches Bildzeichen gewesen sein. Aber in Aegypten, bei den Juden, Griechen und Römern, ja an entsprechenden Stellen auch nachher, *wenn* es sich nicht um das typische Bibelwort handelt, war auch dieses Zeichen natürlich nicht bloss oder garnicht durch ein historisches Prius vorbereitet und erzwungen, sondern es war immer das eigentlichste Produkt — natürlich bei einer „Identität“ klimatologischer und anthropogeographischer Verhältnisse — in erster Reihe der sich entsprechend wiederfindenden psychisch-strukturellen Lagen.

*

Die „europäische“ Frage des Refrigerium-komplexes schiene uns hiemit ausgetragen oder am mindesten zu einem vorläufigen Ruhepunkt gebracht worden zu sein. Zum Schluss und zur Ergänzung dürfte alldem höchst lehrreich nur noch der Fall eines bisher im Aus- und selbst Innland unbekannten ungarischen Refrigerium-Wortes beige-steuert werden,

welches u. E. nicht bloss das Gesagte zu bestätigen und zu bestärken, aber gewissermassen auch zu fördern vermag. Ein Fall, welcher nebenbei wieder einmal auch das bezeugte, wie willkommen ja unerlässlich die Erträgnisse der finnisch-ungarischen Sprachwissenschaft für jede gemeingültige sprach- und kultur-historische Frage sind, und wie erwünscht auf diesem Gebiet die Herstellung der oft vermissten Fühlung sein dürfte.

Allerdings, was die Beweiskraft betrifft, dient es nun der vorzüglichen Arbeit des bekannten ungarischen Gelehrten, Prof. G. Mészöly: *A hit eredete és rokonsága* (Ursprung und Verwandtschaft des ung. Wortes „hit“ [= 'Glaube', in allen seinen Bedeutungen] in den *Acta Litterarum ac Scient. Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae, sectio Philologica, tom. IX, fasc. 2, 1936*) nur zum Vorteil, dass auch sie noch vor dieser Fühlung, selbständig entstanden ist und die Vermittelung zum europäischen Refrigerium-komplex dem Zufall überlassen hat. (Zufallsweise durfte ich denselben Tag die letzten Korrekturfahnen von Mészöly's Arbeit lesen, an welchem mir v. d. Leeuw's Abhandlung zu Händen gekommen war.)

Erweisen hat nun Mészöly zweierlei. Zunächst, dass das ung. Wort *hi-edelem* — d. h. dasjenige Nomen, welches in der ungarischen kirchlichen Sprache seit dem XV. Jahrhundert oft nachweisbar das lat. *refrigerium* übersetzte und so verbreitet wurde — auf den auch in den ungarischen Wörtern *hi-deg* (kalt), *hi-ves* und *hü-vös* (kühl) vorhandenen Stamm *hi- hü-* zurückzuführen ist. Heute hat dieses Wort allerdings den (etwas peiorativ vermeinten) Sinn 'Glaube an etwas', 'Vermutung', doch das soll bei uns das Ergebnis eines „Bedeutungswandels“ von dem ursprünglichen Wert 'Abkühlung und Erfrischung' durch folgende Bedeutungen sein: Verweilen in der Kühle; Ort der Erquickung; ein nicht nur gegen Hitze aber auch Wind, Regen, Wild, Feind usw. schützender Ort oder Bau (Gerüst usw), eine Art *refugium* also; die Zuversicht (*fiducia*) zu einem solchen Ort oder Bau; das Vertrauen an dem Schutz eines übermenschlichen Wesens (Gottes) d. h. Glaube (*fides*), — wie diese Bedeutungen alle aus unseren Sprachdenkmälern herausinterpretiert werden können. Und selbst das muss durch die tiefgehenden Forschungen Mészöly's als erwiesen betrachtet wer-

den, dass die Refrigerium-Bedeutung als eine katexochen kirchliche in (Übersetzungen der) heiligen Schriften am häufigsten in den XVI. und XVII. Jahrhunderten vorkommt; ähnliche aus demselben Stamm mit anderen Nominalsuffixen gebildete Hauptwörter mit identischer Bedeutung (wie *hüvösülés*) selbst in der profanen Literatur der XVII. und XVIII. Jahrhunderte noch aufzufinden sind (aus früheren Zeiten gibt es bei uns keine profanen Sprachdenkmäler), usw. Dies bestätigt uns aber das Obengesagte: auch eine ungarische Übersetzung hat dieselbe Entwicklungsskala wie das Urwort *refrigerium* aufzuweisen, ja das ungarische Wort ist nach jedem Anschein auch ein gutes Beispiel dafür, dass gewisse Wörter der biblischen Sprache (etwa als Respect- oder Autoritätswörter) auch *ῥέοει*, als wahrhaftige Metaphern, fortleben dürfen. Denn dass das ung. *hiedelem* ein solches, das Wort *refrigerium* übersetzendes, kirchlich-geistliches Artefactum war, wird bestätigt durch die Tatsachen: 1. dass die Bildungssilbe *-(e)delem* eine bewusste Formveränderung zwischen der älteren *hi-t* Form und der proponierten *hi-edelem* wiederholt, wie wir sie etwa auch zwischen *refriger-atio* und *refriger-ium* sahen; 2. dass schon Lea Ráskai, eine Nonne des Dominikanerordens, die sich in den Jahren zwischen 1510 — 22 in einem Kloster in der Umgebung von Pest mit der Abschrift von heiligen Codices beschäftigte, einmal neben das traditionell wiederholte kirchliche Wort *hiedelem* auch seine Synonyme, das gebräuchlichere *bizodalom* (= fiducia) beigeschrieben hat; 3. dass die sich selbständig ausdrückenden Geistlichen oder die profanen Schriftsteller in ähnlichem Sinne eher andere Weiterbildungen desselben *hi-* Stammes zu verwenden pflegen und 4. dass *diese* Bedeutung des noch lebenden *hiedelem*-Wortes heute nicht mehr lebt. Schliesslich dürfte — wie gesagt — unser Wissen durch das ungarische Analogon nicht nur bestätigt, aber gewissermassen auch noch bereichert werden, denn es ist klar, dass dieser „Bedeutungswandel“ in zwei Hinsichten erheblich weiter gegangen war als der seiner ägyptischen, griechischen, lateinischen und westeuropäischen Geschwister. 1. Er hat auch die bei diesen unbelegten Werte 'fiducia' und 'fides' (Christiana) — m. E. — aus dem einfachen Grunde aufzuweisen, weil man unter dem ungarischen Klima nicht so unfraglich wie im Süden

nur von den Sonnenstrahlen erquickt (erkühlt) werden soll: den Feuerqualen der Hölle entsprechen hier auch andere, mehr-ungarische Qualen und so dürfte uns der Bieter des kühlen Schutzes viel eher nur als das (der) Schützende („refugium“) vorgestellt werden, von wo dann schon die weitere Bahn offenstand. (So erscheint u. a. auch das ung. Wort., unsicherer Herkunft, *árnyék*, das heute in der Literatur ausschliesslich 'Schatten' bedeutet, einst und in der Volkssprache selbst heute noch, in Sinne 'umbraculum' 'Hütte' und ein „von Wind und Frost geschützer stiller Ort“ gebraucht). 2. Dann wurde die kirchliche „Metapher“ allmählich vergessen, doch — infolge einer jetzt heraushörbaren Etymologie — verblieb in der täglichen Sprache ein anderer (vielleicht schon auch vorchristlicher?) Sinn dennoch lebendig, Damit aber sind wir noch nicht zu Ende.

Wie erwähnt, Mészöly hatte auch einen anderen Erweis erbracht. Morphologisch unanfechtbar behauptet er, dass *hiedelem*, aus demselben Stamm nur mit einem anderen Suffix, denselben substantivischen Sinn wie *hit* (heute das gewöhnliche Wort für 'Glaube' und 'Religion') trage und sucht dies auch durch die Kombinierung zweier Daten des Páriz-Pápai Wörterbuches (1762) zu bestärken. Hieraus folgte aber, dass der so als gemeinsam erklärte Verbstamm *hi-* (= *hü-*) ursprünglich 'kühl machen' (heute bedeutet es 'glauben') und auch das Wort *hi-t*, wie sein differenziertes Äquivalent 'hiedelem' einst gleichfalls *Refrigeratio* bedeuten und den gleichen *Refrigerium*-Bedeutungswandel wie dieses durchmachen (richtiger: die gleiche potentielle Skala wie dieses innehaben) musste. Doch dieser linguistische Teil der Frage darf noch nicht als erledigt betrachtet werden. Mészöly hat keine Belege für die *Refrigerium*-Etappen des '*hit*' Wortes erbracht. Und gäbe es eben solche darum nicht, weil im XVI. Jahrhundert '*hit*' *schon* abgenützt war und bereits den heutigen 'Glauben'-Sinn hatte (wie dies mir Mészöly auf meine Frage mündlich mitteilte), so bliebe es immer noch zu erklären, wie der Verbalstamm *hi-* (heute bedeutet es ebenfalls nur 'glauben') dennoch in jenem „ursprünglich- usuellen“ ('kühl machen') Sinne (vgl. auch heute noch *hü-sít*, *hüt* = 'kühl machen', nur mit anderen Verbsuffixen) in der (gelehrten?) Weiterbildung (*hiedelem*) figurierte. Im

Prinzip wäre ja möglich, dass es auch zwei verschiedene *hi*-Stämme gibt, wie das u. a. A. Horger glaubt (mündliche Mitteilung).

Doch das ist schon nicht von Bedeutung. Höchstens, dass es den „ungarischen“ Koeffizienten des Bedeutungswandels als einen noch älteren, ja in unserem Lande urwüchsigen erscheinen liesse und ein schönes Musterexempel jener auch sonst nicht unbekannten Erscheinung lieferte, dass derselbe Sinn in neuer Form den verdunkelten alten zu tragen und die Existenz dieser den eigentümlichen Sinn der älteren Form zurückzugehen und vergessen zu lassen, das heisst die Pforten einem neuen Sinne weiter zu öffnen pflegte.

Alles für den Refrigerium-komplex Wichtige wurde uns schon durch die '*hiedelem*'- Deutung zuteil.

